

**CAPPADOCIA JOURNAL OF HISTORY AND SOCIAL SCIENCES
(CAHIJ)**

KAPADOKYA TARİH VE SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

**ULUSLARARASI HAKEMLİ DERGİ / INTERNATIONAL
REFEREED JOURNAL**

AV AktuellVerlagGmbHSüdstraße

ISSN:2199-353X

SAYI / ISSUE:23(2024)

Nevşehir 2024

Indexes in which our scientific journal is scanned: Central & Eastern European Academic Source (EBSCO) Open Academic Journals Index OAJI, Directory of Research Journals Indexing, Research Bible, EuroPub Database, Germany National Library, ABI Universitat Bibliothek Leipzig, İSAM, Türk eğitim İndeksi, Sobiad, İdealonline, German Union Catalogue of Serials (ZDB), Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung, Cornell University Library, ScienceGate, ResearchGate, Eurasian Scientific Journal Index, Scilit.

EDITORS

Dr. Ergun ÜSTÜN eustun28@hotmail.com

Dr. Barış ERİÇOK barisericok@nevsehir.edu.tr

Doç. Dr. Kürşat KOÇAK kursatkocak@nevsehir.edu.tr

Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

Content of this Journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License.

Advisory Board

Prof. Dr. Abdulhalik BAKIR - Bilecik Şeyh Edebali University- abdulhalik.bakir@bilecik.edu.tr

Prof. Dr. İlyas GÖKHAN -Ankara Hacı Bayram Veli University- ilyas.gokhan@hbv.edu.tr

Prof. Dr. Ayşe Dudu KUŞCU- Necmettin Erbakan University- adkusc@erbakan.edu.tr

Prof. Dr. Brent BRENDEMOEN- University of Oslo- bernt.brendemoen@ikos.uio.no

Prof. Dr. BuludhanHalilov- Azerbaycan Devlet PedogojiUniversity- buludhan.xalilov@mail.ru

Prof. Dr. Enver ÇAKAR - Fırat University- ecakar@firat.edu.tr

Prof. Dr. Fahameddin BAŞAR - Fatih Sultan Mehmet University- fbasar@fsm.edu.tr

Prof. Dr. İlhami DURMUŞ - Gazi University- ilhami@gazi.edu.tr

Prof. Dr. L. Gürkan GÖKÇEK- Nevşehir Hacı Bektaş Veli University- gurkangokcek@nevsehir.edu.tr

Prof. Dr. Mehmet ERSAN- Ege University- mehmet.ersan@ege.edu.tr

Prof. Dr. Musa ŞAŞMAZ - Niğde Ömer Halisdemir University- musasasmaz@hotmail.com

Prof. Dr. Orhan DOĞAN - Kahramanmaraş Sütçü İmam University- odogan@ksu.edu.tr

Prof. Dr. Robert DANKOFF- University of Chicago

Prof. Dr. Sadettin GÖMEÇ - Ankara University- sgomec@ankara.edu.tr

Prof. Dr. ZsomborTibor RAJKAI- RitsumeikanÜniversity- rajikai72@fc.ritsumei.ac.jp

Prof. Dr. Hamdi DOĞAN- Niğde Ömer Halisdemir- hdogan@ohu.edu.tr

Prof. Dr. Nevzat TOPAL-Niğde Ömer Halisdemir-nevzattopal@hotmail.com

Prof. Dr. Erkan GÖKSU- Dokuz Eylül Üniversitesi- erkan.goksu@deu.edu.tr

Prof. Dr. Pınar ÜLGEN-Gaziosmanpaşa Üniversitesi-pinar.ulgen@gop.edu.tr

Doç. Dr. Kerem Memmedov- Azerbaycan Bakü Devlet University- keremmemmed@gmail.com

Doç. Dr. Gökhan ARASTAMAN-Hacettepe University-gokhanarastaman@gmail.com

CAPPADOCIA JOURNAL OF HISTORY AND SOCIAL SCIENCES (CAHIJ) is an internationally refereed scholarly journal published online semiannually started in 2013. CAHIJ is an open-access and double-blind peer-reviewed interdisciplinary journal that publishes theoretical, empirical and experimental papers that significantly contribute to the disciplines of social sciences. Using a widerange of research methods including statistical analysis, analytical work, case studies, field research, book reviews and articles examining significant research questions from a broad range of perspectives in the mentioned fields above are encouraged to be sent to CAHIJ.

Capaddocia History Journal

Online only at <http://www.cahij.com/>

AV Aktuell Verlag GmbH Südstraße

28 59227

Ahlen/ Germany

T : 023 82/961 86 01

SAYININ HAKEMLERİ / REFEREES OF ISSUE

Prof. Dr. Ali ÜNAL

Prof. Dr. Necati CEMALOĞLU

Prof. Dr. Nevzat TOPAL

Prof. Dr. Pınar ÜLGEN

Doç. Dr. Hayrettin İhsan ERKOÇ

Doç. Dr. Halil YAVAŞ

Dr. Emre KAYMAKÇI

Dr. Fulya FEYİZ

Dr. Hikmet ÇİÇEK

Dr. Melek AKBULUT

Dr. Mihriban ARTAN OK

Dr. Nilay AĞIRNASLI

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

-Selçuk AYDIN, <i>Mehdilik ve Sudan'daki İngilizler</i>	1-20
-Nihal ÖZDEMİR, <i>Bilimin Sosyal ve Kültürel Bağlamı: Tarihsel Bir Analiz</i>	21-35
-Çiğdem UULTAŞ, <i>Muhammed Ali ve Şevket Ali Kardeşlerin Hint Alt Kıtasının Özgürlük Hareketine Etkileri</i>	36-48
-Necmi GÖKYER, Saadet COŞKUN, <i>Personelin Mevkilerine Yönelik Alguları ile İş Doyumları ve Örgütsel Bağlılıkları Arasındaki İlişkinin Bazı Değişkenlere Göre İncelenmesi</i>	49-75
-Seyhun ŞAHİN, <i>Sicilya'da Aragon Hakimiyeti: Trinacria'lar Dönemi</i>	76-91
-Feridun ŞENOL, Abdulhalik BAKIR, <i>Geç Orta Çağlarda Gence Şehrinin İktisadi ve Sosyal Durumu</i>	92-112

Selçuk AYDIN

Yüksek Lisans Öğrencisi. İstanbul Aydın Üniversitesi.

selcuk_aydin9651@hotmail.com

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi-Research Article

Başvuru/Submitted: 03.05.2024

Kabul/Accepted: 27.06.2024

MEHDİLİK VE SUDAN'DAKİ İNGİLİZLER

Öz

Sömürgecilik, güçlü bir ülkenin gelişmemiş ülkeleri iktisadi ve idari şekilde ele geçirip idaresini kurmasıdır. Bu çalışmanın amacı İngilizler, Fransızlar, İtalyanların Afrika'da yayılmaları ile Mısır Hıdivliğinin Sudan'da modernleşme uygulamaları, bu gelişmelere karşı mücadele eden Sudan mehdisi Muhammed Ahmed İbnü's Seyyid Abdullah (1881-1885) ile Halifesi Abdullah bin Muhammed et-Teayişî (1885-1899) ve Sudan halkının çalışmaları hakkında bilgi vermektir. Makalede nitel araştırma yöntemi uygulandı. Dokümantasyon ve doküman analizi tekniği kullanıldı. Çalışmanın içerikleri literatür taraması yapılarak uygun materyallere göre hazırlandı. Osmanlı arşivi belge özetlerinden, tezlerden ve makalelerden faydalanılarak hazırlandı. Araştırmanın bulguları İki kısımda incelenmiştir. "Muhammed Ahmed İbnü's Seyyid Abdullah'ın Sömürgeciliğe Karşı Faaliyetleri" başlığında Mehdi Muhammet Ahmet'in ilk gençlik yıllarından başlayan mücadelecilik kişiliği, yaşadığı olaylar ve Afrika'da Avrupalıların uygulamalarına karşı tepkisi anlatılmıştır. İkinci olarak "İngiliz Komutanların Mısır Başbakanıyla Görüşmesi ve Mısır Görevi" başlığında ise İngilizler ve Mısırlılar başta olmak üzere Avrupalı görevlilerin Sudan'da yenileşme hareketleri yapmaları ve Sudan'a yerleşmeleri ile mehdî ve Sudanlı kabilelerin İngiliz-Mısır güçleriyle yaptığı savaşlar hakkında bilgi verilmiştir. Sonuç olarak Sudan tarihi ve ilerleyen dönemlerle İngiltere etkisi hakkında açıklamalar yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Muhammet Ahmet, Mehdi, Gordon, Sudan, İngiliz

MAHDISM AND THE BRITISH IN SUDAN

Abstract

Colonialism is the economic and administrative seizure of undeveloped countries by a powerful country and establishing its administration. The aim of this study is to examine the expansion of the British, French and Italians in Africa and the modernization practices of the Egyptian Khedive in Sudan, the Mahdi of Sudan Muhammad Ahmed Ibn Sayyid Abdullah (1881-1885) and his Caliph Abdullah bin Muhammad al-Taayishi (1885-) who struggled against these developments. 1899) and to provide information about the work of the Sudanese people. Qualitative research method was applied in the article. Documentation and document analysis technique was used. The contents of the study were prepared according to appropriate materials by scanning the literature. It was prepared using Ottoman archive document summaries, theses and articles. The findings of the research were examined in two parts. Under the title "Activities of Muhammed Ahmed İbnü's Seyyid Abdullah against Colonialism", Mahdi Muhammet Ahmet's combative personality starting from his early youth, the events he experienced and his reaction to the practices of Europeans in Africa are explained. Secondly, under the title of "British Commanders' Meeting with the Egyptian Prime Minister and Mission to Egypt",

information is given about the reform movements of European officials, especially the British and Egyptians, and their settlement in Sudan, and the wars of the Mahdi and Sudanese tribes with the British-Egyptian forces. As a result, explanations were made about the history of Sudan and the influence of England in later periods.

Keywords: Muhammet Ahmet, Mahdi, Gordon, Sudan, British

Giriş

Sudan, içinden Nil nehrinin geçtiği ve ülkeyi doğu, batı olarak birleştirdiği bir ülkedir. Sudan'ın kuzeyinde Mısır, güneyinde Güney Sudan, batısında Orta Afrika Cumhuriyeti ve Çad, kuzeybatısında Libya bulunmaktadır.¹ Eyyubiler ticaretle Sudan'da halkı etkilemeye başladılar ve 1172'de burayı ele geçirmeye çalıştılar ancak başarısız oldular. Daha sonra Sudan'a 1260'ta Memlûklular saldırdı. Ancak onlar da ele geçiremediler. Burada onların etkisi ile İslamiyet güçlenmeye başladı.² Nübye bölgesinde, 1504'te Sennar, Func Sultanlığı Kuruldu. Bu Sultanlık, halkı kabilelerle yönetti ve Arap-İslam kültürünü Sudan'da geliştirdi. Func Sultanlığı, 1517'de Liman kenti olan Suakin'i Osmanlılarla yaptığı savaşta kaybetti.³ El Faşir'de, 1603'te Darfur Sultanlığı kuruldu. Süleyman Solong (1596–1637) tarafından 18.yüzyılda Darfur'da devlet dini olarak İslam ilan edildi. Darfur Sultanlığı, Kanem Bornu ve Bağirmi'den göçü teşvik ederek ekonomisini güçlendirdi. Ahmet Bahr (1682-1722), Darfur, Func, Sennar, Vaday'la mücadele etti.⁴

Kavalalı Mehmet Ali Paşa (1805-1848) 1821'de Sudan'ı topraklarına katıp Func devletini yıkarak Mısır'a bağladı. Mehmet Ali Paşa, Mısırlı ve yabancı idarecilerle Sudan'ı yönetti. Mısır'a asker, ekonomi ve doğal kaynaklar sağladı. Mısır Valiliği, Sudan'da idari, ekonomik, hukuki ve askeri reformlar yaptı. Osmanlı 1865'te Kızıldeniz kıyısındaki yerlerin yönetimini Mısır Valiliği'ne bıraktı. İsmail Paşa (1863-1879), 1865'te Mısır'da veraset sistemini fermanla değiştirttikten ve 1867'de Mısır hıdivi olduktan sonra, Sudan'da idari düzenlemeler yaptı. İsmail Paşa, Darfur Sultanlığını Mısır'a bağladı ve Mısır ile Sudan'da askeri ve ticari değişiklikler yaptı.⁵

İsmail Paşa'nın, Sudan'daki düzenlemeleri ve İngiliz-Fransız görevlilerin vilayetlerde yönetime getirilmesine karşı, 1881'de Sudan halkı da rahatsız oldu. 1881'de Sudan'daki kötü durumu halka anlatarak, Muhammet Ahmet (1881-1885) Mehdiliğini ilan etti⁶, Muhammed Ahmed kabileler arası

¹ Altan Çetin, Alyagout Yousif Hassan Amid, "Sudan'da 'Türkiye Devrinde' Türklerin Sudan'ın Gelişmesine Katkıları (1821-1855)", *Türk Dünyası Araştırmaları*, C. 131, S. 258, Haziran 2022, s. 169.

² Humpreys, R. Stephen, Mustafa Kılıç, "XIII.Yüzyılda Eyyubiler, Memlûkler ve Latin Doğu", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 2, S.1, Haziran 2007, s. 363.

³ Durmuş Akalın, "Eritre ve Etiyopya Arasındaki Danakil Bölgesinde Osmanlı Hâkimiyeti ve Kaymakam Pertev Efendi", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 32, S. 2, Aralık 2017, s. 339.

⁴ İlhan Zengin, "Ali Dinar Dönemi (1898-1916) Osmanlı-Darfur İlişkileri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 33, S. 2, Aralık 2018, s. 594.

⁵ İsa Gökgedik, "Kıdemli Bir Osmanlı Askerinin Gözüyle Sudan: Ömer Kâmil Paşa'nın Sûdân-I Mısır Adlı Eserine Göre Mehdi Ayaklanması Ve İngilizler", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, C. 10, S. 28, Kasım 2023, s. 572.

⁶ Tarih boyunca liderler karizmalarını güçlü kılmak için belli dönemlerde kendilerini topluma bir kurtarıcı olarak sunmuşlardır. Bu durum İslam öncesi toplumlarda, inançlarda ve İslam'da da kendini göstermiştir. İslam'la birlikte zuhur eden bu kurtarıcıya "Mehdi" denilmiştir. Mehdi tasavvuruyla ilgili detaylı bilgi için bk. Mihriban Artan Ok, Mehdi ve Şahkulu Ayaklanması, Alfa Yayınları, 2024; Mihriban Artan, "Osmanlı Arşiv Kaynakları Çerçevesinde Şahkulu Ayaklanması'nın Sebepleri," *Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi*, S. 19, Haziran 2019, s. 300.; Mihriban Artan, "Şahkulu Ayaklanmasında Mehdi Söylemi ve Hicri 1000 Yılı Üzerinde Bir Değerlendirme," *Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi*, S. 25, Temmuz 2022, s. 108.; Stephen P. Blake, "Time as Apocalypse: Millenarian Movements in the Safavid, Mughal, and Ottoman Empires," *Uluslararası İslam Medeniyetinde Zaman Sempozyumu/08-11 Ekim 2015*, c. 2, ed. Bilal Kuşpınar, Konya, İstanbul, Bilir Matbaacılık, 2015, s. 20. Mahmut Çınar, "Sosyo-psikolojik Bir Beklenti Olarak Mehdiliğin Teolojik Dayanakları," *Mehdilik*

düşmanlıkları aşarak farklı sorunları olan kesimleri tasavvufi bilgisiyle etkileyerek ve tek bir hareket içinde birleştirmeyi başardı. Muhammet Ahmet lider kişilerden uzaklaşarak halkla birlik oluşturdu ve etkiledi. 1880'den 1881'in başlarına değin yönetici sınıfın tümüyle İslam'dan ayrılmış olduğu Mısır hıdivinin kâfirlerin elinde kukla haline geldiği ve dolayısıyla Müslümanları yönetemeyeceği görüşüne vardı. Mart 1881'de yakın çevresine Tanrı tarafından İslam'ı yeniden saflığına kavuşturmak ve onu yozlaştıran yönetimleri yıkmakla görevlendirildiğini açıkladı. Bu açıklamadan sonra sopalı ve mızraklı bir avuç müridiyle Ebba Adasından harekete geçen Mehdi, dört yıldan kısa bir süre içinde çok miktarda para, altın, mücevher ve askeri malzemeyi ganimet olarak ele geçirerek Mısır'ın yönetimindeki toprakların hemen hemen tümünün hâkimi oldu ve devlet kurdu.⁷

Mehdi, 1881'de Mısır-İngiliz ortaklığına karşı ayaklanarak Mısır kuvvetleri karşısında başarılı oldu. Mehdi Türk idaresine karşı olduğunu ilan etti. İngilizler, 1882'de Mehdi ile mücadeleye başladılar. İngilizlerle, Mısırlılar arasında 1883'te yapılan El Ubeyd savaşında İngilizler mağlup oldu ve komutanları William Hicks (1849-1883) öldü. İngiltere, Mısır Yüksek Komiseri Lord Cromer'le (1883-1907) 1884'te Sudan'a yerleşmeyi tartıştı. Lord Cromer'in kararına göre İngiliz-Sudan vali ve kumandanı Gordon'a bölgeyi tahliye emri verdi. İngiliz finans uzmanları Auckland Colvin (1883-1887) ve Edgar Vincent'te (1883-1889) mali konudan dolayı bu kararı desteklediler. İngiltere, 1884'te Gordon'u (1871-1885) Sudan'a gönderdi. Gordon, Zübeyir Paşa (1873-1913) ile ittifak kurmak ve Hartum'da ayaklanma çıkartmak istedi. İngiltere Hükümeti, Gordon'un planını reddetti. Gordon, 1885'te Mehdi ile yapılan savaşta öldü.

İngiltere, 1885'te Sudan'da Müttefiksiz mücadele ederken Osmanlı ile Sudan'a Türk askeri gönderilmesi konusunda anlaşmalar yaptı. Osmanlı Sultanı II. Abdülhamid (1876-1909) Sudan'a Türk askeri gönderilmesini kabul etmedi. İngiltere, General Gerald Graham (1882-1899) idaresinde Suakin'de Mehdiye saldırdı. İngilizler, Mehdiye yenilerek Mısır'a çekildiler.⁸ Mehdi devleti, 1886'da Etiyopya'ya savaş açtı. Savaşı Mehdi güçleri kazandı. İngiltere-Mısır ortak kuvvetleri Güney Sudan, Ekvator ve Uganda'da savaştı, Güney Sudan Valisini kurtardı ancak ileri gidemedi başarısız oldu. Mehdi devleti ile İngilizlerin mücadelesine 1890'da yeni bir güç olarak İtalya katıldı. İtalya 1893'te Mehdi ile

Sempozyumu Bildirileri 29-30 Eylül, ed. Mehmet Tıraşçı vd. Sivas, Cumhuriyet Üniversitesi matbaası, 2018, s. 179.; Metin Ziya Köse ve Mihriban Artan, "Müslümanlar Nezdinde Mehdi Tasavvuru: 610-765 Yılları Arasında Köken ve Etkiye Dair Tespitler," *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, S. 98, Haziran 2021, s. 175.. İlgar Baharlı, *Şah'ın Bahçesinde Şah İsmail Öncesi ve Sonrası Kızılbaşlık*, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2021, s. 10. Hayrettin Yücesoy, *Ortaçağ İslâm'ında Mesihçi İnançlar ve İmparatorluk Siyaseti: Dokuzuncu Yüzyılın Başlarında Abbâsî Hilâfeti*, çev. Ahmet Demirhan, İstanbul, Klasik Yayınları, 2009), s. 165.; Feridun Emecen (2015) "*İhtilalci Bir Mehdilik Hareketi mi? Şahkulu Baba Tekeli İsyamı Üzerine Yeni Yaklaşımlar*," *Ötekilerin Peşinde Ahmet Yaşar Ocak'a Armağan*. ed. Mehmet Öz ve Fatih Yeşil, İstanbul, Timaş Yayınları, 527.; Ethem Ruhi Fırlıklı, "Mesih ve Mehdi İnanç Üzerine (Mezhepler Tarihi Açısından Bir Bakış)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 25, S. 1, Aralık 1981, s. 189. Ayrıca bir halk dini göstergesi olarak dini karizmatik şahsiyetlerin geniş halk kitleleri üzerindeki nüfuzlarını sağlayan, bu şahsiyetlerin olağanüstü niteliklere sahip oldukları düşüncesini temellendiren, birer kurtarıcı otorite olarak bolluk, bereket, sağaltma vb. güçlerle çekim gücü oluşturmalarını ifade eden veli kültü ve veli kültü çevresinde gelişen inanış, anlatı, ritüel hakkında detaylı bilgi için bk. Erdem Akın, "Türk Karikatüründe Halk Dini Göstergelerinin Grotesk ve Uyumsuzluk Kuramı Açısından İncelenmesi (1925-1975)," *Uluslararası Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, S. 5, Kasım 2020, s. 75.; Erdem Akın (2021) "Sanal Ortamda Veli Kültürünün Yeniden İnşası: Hacı Bektaş Veli Örneği," *Neveşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, Hacı Bektaş Veli Özel Sayısı, Aralık 2021, s. 118-134.

⁷ Muhammed Cihat Oruç, Mehdilik düşüncesinin İslam Mezheplerindeki yansıması, T.C. Şırnak Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Şırnak 2016, s. 20.

⁸ Sana Fikri Zaki Saad, İkili Yönetim Döneminde Sudan'da İdarî, Sosyal ve Ekonomik Yapı (1898-1956), T.C. Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya 2023, s. 15.

yaptığı savaşı kazandı ve Eritre bölgesinde toprak elde etti. Ayrıca 1896'da Etiyopya ile savaştı ve savaşı kaybederek Etiyopya'dan çekildi.⁹

Fransa, 1896'da Mehdi ile İngiliz mücadelesine yeni bir güç olarak katıldı. Fransa, 1896'da Nil nehrini takip ederek Yukarı Nil'i işgal etti ve İtalya'ya İngiliz yardımının gitmesini önledi. İngiliz-Mısır orduları başkumandanı Herbert Kitchner (1892-1899), 1896'da Mısır'ın güneyine demiryolları döşeterek Sudan'ın içlerine ilerledi. Ferkeh'te yapılan savaşı 1896'da İngilizler, Mehdiye karşı kazandılar.¹⁰ İngiliz-Mısır Kuvvetleri 1898'de Sudan'ın merkezine ulaştılar. İngilizler, 1898'de Atbara savaşını Mehdiye karşı kazanarak Omdurman'ı ele geçirdiler. Fransız Ordusu, 1898'de Faşhoda'ya geldi. İngilizler ile Fransızların diplomatik savaşını İngiltere kazandı ve Fransa geri çekildi. İngiltere, 1899'da Sudan'ı Mısır'a idari olarak bağladı ve Sudan'da İngiliz-Mısır ortak idaresi kuruldu. Sudan şehirlerine Britanya görevlileri gönderildi. Kızıldeniz kıyısındaki limanlarda İngiliz-Mısır ve Sudan üçlü yönetimi kuruldu.¹¹ İngiltere, Mısır-Sudan ortak yönetimi, 1922'de İngiltere'nin Mısır'ın tek taraflı bağımsızlığını tanımasından sonra Sudan, İngiltere'nin egemenliğine tamamen geçti. Mısır'da 1952'de yapılan devrimle beraber Sudan, arada tek sorun olarak kaldı. Sudanlılar iki siyasi partiye bölünerek Sudan konusunda Federasyon, özerklik ve bağımsızlık konularını ortaya attılar. İngiltere ve Mısır 1953'te, Sudan'ın bağımsız olması ve bu bağımsızlığın güvence altına alınması konusunda anlaşdılar.¹²

1-MUHAMMED AHMED İBNÜ'S SEYYİD ABDULLAH'IN SÖMÜRGEÇİLİĞE KARŞI FAALİYETLERİ

Mehdi, İslam'da ahir zamanda geleceğine ve İslam'ın dünya hâkimiyetini gerçekleştireceğine inanılan kurtarıcı kişidir. ‘‘Kendisine rehberlik edilen’’, Allah tarafından yol gösterilen, hususi ve şahsi bir tarzda Allah'ın hidayetine nail olan hidayete erdirilen kişi manasındadır. İnanç Kur'an'da yer almamakla birlikte bazı ayetlerin yorumları, hadisler ve dini önderlerin sözleri üzerinden değişik İslam coğrafyalarında kendisine yer edinmiştir. 1861'de öğrenimini tamamlayan Muhammed Ahmed, diğer öğrencilerin aksine Ezher Üniversitesi'ne gitmeyip tasavvuf yolunu seçti ve Sudan'da Semmâniyye tarikatının kurucusu Şeyh Ahmed Tayyib'in torunu Muhammed Şerîf Nûrûddâim'e intisap etti. Beraber buldukları yedi yıl içinde takvası ve şeyhine bağlılığı sebebiyle büyük şöhret kazandı. Muhammed Ahmed, Mehdiliğini ilan ettiğinde Sudan halkı ve kabilelerinde etkin olacağını düşünerek cihat yaparak sömürgecilere karşı başarılı olacağını düşünerek Mehdiliğin kazandıracağı ün ve şöhrete ulaşmak istemiştir. XIX. yüzyılın sonlarında Afrika'da sömürgeçiliğe karşı çıkmak ve İslâm'ı yaymak için mehdilik düşüncesinden faydalanan önemli bir hareket 1881'de Sudan'da Muhammed Ahmed İbnüs's Seyyid Abdullah'ın liderliğinde ortaya çıkmıştır.¹³

Mehdi, 12 Ağustos 1844'te Sudan'da doğdu. Ailesi ile ilgili bilgi bulunmamakla birlikte, kendisini Hz. Muhammet'in ailesine dayandırarak Mehdi ilan etmek istedi. Ayrıca akrabalarıyla birlikte, güneye giderek orada yaşadı. Kardeşleriyle birlikte alım-satım işleri ve İslam ilmiyle uğraştı. Yararlı İslam ilmi

⁹ Cem Yaradılmış, Afrika'da Zayıf Devletlerin Ortaya Çıkışı: Sömürgeci Mirasın Etkisindeki Egemenlik ve Devleti Yeniden Düşünmek, T.C. Aksaray Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Aksaray 2021, s. 61.

¹⁰ Vugar Akifoğlu, Fransa'nın Doğu Akdeniz ve Kuzey Afrika Politikası (18. Yüzyılın İkinci Yarısı), T.C. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2019, s. 73.

¹¹ Özge Arslan, Sudan ve Uluslararası Politikada Darfur Krizi, T.C. Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2011, s. 13.

¹² Güzide Karaca, Osmanlı-Sudan İlişkileri, T.C. Kahramanmaraş Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kahramanmaraş 2021, s. 49.

¹³ Ethem Ruhi Fiğlalı, ‘‘Mesih ve Mehdi İnanç Üzerine’’, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. 25, S. 3, Aralık 1981, s. 183.

öğrenimi görerek Mısır'da okula gitmedi ve geleneksel fikirleri uygulamayı istedi. Hartum'da Cemaate katıldı ve öğrenim gördükten sonra Sudan'a geri döndü. Nil Nehri kıyısında İslam'ı yaygınlaştırarak, bir yerleşke kurdu ve halkla iç içe oldu. Mehdi, önderle tartışarak, cemaatten ayrıldı ve yeni bir cemaate katıldı. Liderinin vefatından sonra cemaatte etkili oldu ve öğrenciler yetiştirmeye başladı. Türk idaresine isyan ettikten sonra, İngiliz-Mısır Yönetiminin Sudan üzerindeki siyasetine muhalefet etti, mücadele sonunda zafer kazanarak Sudan'ı ele geçirdi ve öldü. Mehdi'nin, Fikirleri, Siyaseti, İslami kimliği ve önderliği Hartum'daki kişileri etkileyip birleştirmesiyle başarılı oldu.¹⁴

Şeyh'in müritleri, Mehdi'yi toplum önderi olarak kabul etti. Güçlü söylemleriyle insanları etkileyen Mehdi, diğer dini liderlerden önde geldiğini belirtti. Hartum'da olan güvensizlik, sebebiyle halkı etrafına topladı. Kahire'deki idari düzensizlik ve idarecilerin haksız tutumları, İngiltere'nin Hartum'daki amaçları ve Ekonomide kötüleşme, insanlarda memnuniyetsizlik oluşturdu, bu durum insanların dini yönetim düşüncesini benimsemelerini sağladı. Dini liderle yönetim beklentisi insanların hepsinin isteği oldu. Dini konuşmalarla insanlarda konumunu ve saygınlığını arttırdı. Dini liderliğini, taraftarlarına açıkladı. Hocalara ve Âlimlere, bağlılıklarını belirtmelerini isteyen yazılar yolladı. Ancak onun sözleri, istekleri herkeste olumlu etki yaratmadı ve İslam bilginlerince kınandı. Mehdi, dini liderlik konusunda, eski kuralları insanları etkilemek için kullandı. Onun dini liderliği halk tarafından anlaşıldı, çeşitli şehirlerden olan halk Onu İslam'ın önderi kabul etti. Ayrıca kutsal kitap ve risalelere dayanarak dini liderliğini açıklamakla, İngiliz-Kahire yönetimi ve yerli ortaklarını düşman ilan etti. Mehdi, Müslüman coğrafyalarına liderliğini bildirdiği genelgeler yolladı. Tüm bu gelişmelere rağmen, Hicaz bölgesindeki kabileler, 1883'e kadar Sudan'daki Mehdilik hareketinin farkında değildi. Mekke şerifliği görevlilerinin belgelerinde kutsal şehirlerde dini liderliğin desteklenmediği konusu Başkent İstanbul'a bildirildi. Hartum ve diğer vilayetlerde gücü bulunan Mehdi'nin taraftarları gruplara bölündü. Bunlar Türk, İngiliz ve Mısır düşmanlığı altında yönlendirildi.¹⁵

Mehdi, ülkesinde var olan Türk yönetimine karşı isyan etti ve onun siyasi sözlerini açıkça belirtmesi, Hartum Yöneticisini telaşlandırdı. Sudan ayaklanması olduğunda Türk yöneticileri isyanı çıkaranların İngiltere'nin desteğiyle ortaya çıktıklarına inandı. Mehmet Rauf Paşa (1881), bu isyanı küçümsediği için başkent İstanbul'a geç bildirdi. Onun giderek artan gücü ve çevresi Osmanlı yönetimini hamle yapmaya zorladı. Osmanlı yöneticisi bir görevliyi, kendisiyle anlaşma amacıyla yolladı, dini liderliği bırakmadığı zaman müdahale edeceğini belirtti ve tehdide boyun eğmeyen Mehdi çalışmalarını sürdürdü. Onun üzerine 1881'de asker gönderilmesine rağmen, bu kuvvetler yenilgiye uğradı. İlk defa Osmanlı idaresine karşı geldi ve isyan başlattı bu olaydan sonra başka bir bölgeye gitti. Bu bölgedeyken tekrar Türklerle karşılaştı ve bölgenin coğrafi şartlarının zorluğu sonucu Türk askerlerini zor durumda bırakarak tekrar yenilgiye uğrattı. Kahire'deki yönetim, bir görevliyi idareci olarak gönderdi. Yeni idareci hem Mehdi'yi yenmek hem de Sudan'daki isyanları bastırmak için çalışmaya başladı. Osmanlı yönetimi, Muhammet Ahmet'in Mısır'daki gazetelerle propaganda yapacağından çekindi. Osmanlı idarecilerinin ilmi ve dini çalışmaları onun Sudan'daki gücünü zayıflatma hedefine ulaşamadı. Kadir bölgesini ele geçirmek için hareket eden Osmanlı-Mısır kuvvetleri 1882'de ağır bir yenilgi aldı ve bundan sonra da karşı taraf saldırıya geçti. Bunu Takiben Mehdi güçleri Kordofan, Ashaf ve Bara'yı işgal etti. Muhammet Ahmet'in cihat çağrılarında bu bölgedeki yerli kabilelerin katılması, coğrafi

¹⁴ Abdullah Özdağ, "Sudan'da Mehdilik Hareketi 1881-1885", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 37, S. 63, Mayıs 2018, s. 312.

¹⁵ Abdelbagi Omer Ahmad Abdelgader, Sudan'da Mehdi Devleti'nin Kuruluşu ve Yıkılışı (1881-1899), T.C. Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya 2020, s. 30.

koşulların elverişsizliği, ikmal faaliyetlerindeki yetersizlik ve Türk-Mısır askeri birliklerinin savaş deneyimi noksanlığı, başarı kazanılmasına engel oldu.¹⁶

Kordofan bölgesindeki yöneticinin düzenlemeleri, Sudan Yönetimine bildirildi ve bölgenin yöneticisi azledildi. Sudan yöneticisi, Muhammet Sait'i (1882) soruşturarak görevine geri getirdi. Yöneticinin rakipleriyle mücadelesi ve oluşan kargaşa Mehdi'nin etkisini arttırdı. Yöneticinin otoriterliği sonucu birçok kişi ona bağlandı. Bu olaylar sonucu Türk yönetimi, vatandaşlardan uzaklaştı ve Hartum'dan, Kordofan yöneticisinin yolladığı askerler önlendi. Savaşta, Mehdi'ye bağlı olan kuvvetler, Osmanlı-Mısır güçlerini yenilgiye uğrattı. Bu olayda diğer bölgelerde ayaklanmanın daha hızlı yayılmasına neden oldu. Zor koşullarla boğuşan yönetici, serbest bırakılması şartıyla şehri teslim edeceğini bildirdi. Bunun üzerine Mehdi, yönetici ve yardımcılarını serbest bıraktı. Yönetici, gizli olarak Hartum'la ilişki kurma çabaları sonucu öldürüldü. Bu esnada Sudan'ın şehirlerine kadar ayaklanma genişledi. Osmanlı görevlisinin gayretleriyle bu isyanların bir kısmı bastırıldı. Kahire'nin 1882'de İngilizlerce istilası, Kahire ile Hartum'daki Osmanlı yönetimini endişelendirdi ve Osmanlı görevlisinin İstanbul'a gelmesi bildirildi. Böylece savaşın kaybedilmesinden sonra Hartum İngilizlerin egemenliğine geçti.¹⁷

Kahire idarecisiyle İngiltere diplomatının görüşmelerde Kahire ordusunun görünüşünün düzenlenmesiyle Hartum konusunda anlaşılan hükümler. 1882'den bu yana Britanya tarafından işgal altında bulunan Mısır, bölgeyi oluşturulan kondominyum yönetimi ile Britanya ile idare etmek durumunda kaldı. Mısır, bölgeyi her ne kadar kendi toprakları olarak görse de Sudan'ın yönetimi için oluşturulan yönetim de Britanyalılar asıl mevkilerde yer alırken Mısırlı yöneticiler de daha alt kademelerde görevlendirildi.¹⁸

Hartum konusu ve Kahire birliklerinin hazırlanması konusunda İngiltere görevlisiyle Kahire yöneticilerinin görüşmeleri. İngiltere ile Osmanlı arasında 1885 Osmanlı-İngiliz (Mısır, Sudan) Antlaşması yapılmıştır. Bu antlaşma ile İngiltere'nin Mısır'ı geçici işgal ettiği ve düzenin sağlanmasından sonra İngiliz güçlerinin bölgeden çekileceği kabul edildi.¹⁹

İngiliz Hükümetinin, Hartum'un bırakılması hususunda kesin istekli bulunduğu ve hududu onaylayacaklarından Kahire güçlerinin sınırlandırılması ve istenen ücretin ödenemeyeceği belirtilerek tekrar belge düzenlenmesi konusunun, Kahire Osmanlı görevlisince bildirildiği. Gazi Ahmed Muhtar Paşa, 29 Ekim 1897'de gönderdiği raporda ise, Sudan'ın doğusunda Kızıldeniz sahilindeki önemli noktalardan Tokar ve Sevakin'in, batısında ise Hartum cihetlerinin İngiliz kontrolünde olduğunu, bu durumun coğrafi yakınlığı nedeniyle Hicaz bölgesi açısından bir tehdit oluşturduğunu belirtti.²⁰

İngiliz Dışişleri Bakanlığı'ndan verilen yanıtı belge hususunda gerçekleştirilen görüşmede Hartum'da kontrol edilecek barış araçlarından, Kahire gücünü oluşturmada bölgeye görevli yollanarak yerel düşüncelerin bilinmesi ve ordu kanunları hususunun edinilecek fikirlerce fazla değer verilmemesiyle ilgili Osmanlı görevlisince yollanan kodlu belge metni. Yine 1873'te Hıdiv İsmail Paşa, Sudan'ın Ekvator Eyaletlerine "Çinli" lakabı ile tanınan General Charles Gordon'u Vali olarak atadı. Takip eden üç yıl boyunca General Gordon, Darfur'un reisi olan Zübeyir Rahman Mansur'a karşı savaştı. İsmail'in

¹⁶ Tuğrul Oğuzhan Yılmaz, "Türklerin Sudan'daki Hâkimiyet Ve İdaresi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, C. 118, S. 223, Nisan 2018, s. 171.

¹⁷ Musa Gümüş, SULTAN II. Abdülhamid'in Mısır Politikası, T.C. Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Konya 2013, s. 107.

¹⁸ BOA, MKT. MHM, No. 490, Gömlek No. 23, 09.

¹⁹ BOA, MKT. MHM, No. 490, Gömlek No. 37, 29.

²⁰ BOA, MKT. UM, No. 1733, Gömlek No. 22, 20.

1879'da Hıdivlik görevinden çekilmesinin ardından, Gordon desteğini yitirdi. Yıllarca süren çalışmalardan tükenmiş şekilde 1880'de görevinden istifa etti. Takip ettiği bastırma politikaları kısa süre sonra yerine atanan valiler tarafından terk edildi. Ancak baskın Arap azınlığın öfkesi ve hoşnutsuzluğu devam etti. Mısırlılar, Sudan'da gittikçe kötüye giden koşullardan çekiniyorlardı ancak Britanya İmparatorluğu Dışişleri Bakanı Earl Granville, 'Majestelerinin Hükümeti Sudan'daki operasyonlardan hiçbir şekilde sorumlu değildir' diyerek İngilizlerin olaya karışmasını reddetti.²¹

İngilizlerin, Müttelikleriyle görevi, Kahire'deki askerlerin sağlamaştırılması, istila tasarısı ve Muhammed Ahmet kuvvetlerinin isyanını bitirme amaçlarını içeren belgelerin Çarlık Rusya matbaalarında basılması. Maltız olayları sonucunda aralarında Britanyalı ve İtalyan konsoloslarının da bulunduğu yaklaşık 50 yabancı ve 150 yerli hayatını kaybetti, yüzlerce kişi yaralandı. Bu olay Birleşik Krallık'ın Mısır'ı işgaline meşruiyet kazandırdı ve yandaş Avrupalı güçler de, çıkan çatışmanın arkasından siyaset yapmaya başladılar. Bu olay Britanyalılara işgal için geçerli bir neden verirken, Mısır'daki Osmanlı temsilcileri, Hıdiv ve Vataniler hareketi de muhtemel tehditlerin tespitini zamanında yapamamış, olası provokasyonlar hesaba katılarak olayları kontrol altına alabilecek isabetli bir politika tespit edilip uygulamaya koyamadı.²²

İngiltere'nin, Sudan'ın çeşitli bölgelerini ele geçirme, Nil Nehri bölgesini tekrar kontrol etme, Muhammed Ahmet'in ele geçirdiği bölgelerden kovulması tasarıları, Büyük Güçlerin Kahire ve Suyolunun hiçbir güce bırakılmaması kararlarında istekli bulunmasından, İngilizlerin bu hususta etkisini göstermeyeceği haberi, İsviçre, Fransa ve İngiltere Armenia cemiyetlerinin Osmanlı'da isyan girişimine yönelik çalışmalarının haberlerinin çıkması. XIX. yüzyılın sonlarında Afrika'da sömürgecilğe karşı çıkmak ve İslâm'ı yaymak için mehdilik düşüncesinden faydalanan önemli bir hareket 1881'de Sudan'da Muhammed Ahmed el-Mehdi'nin liderliğinde ortaya çıktı. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı, Rusya'nın kesin zaferiyle sona erdi ve Rus ordusu Osmanlı'nın doğu topraklarının büyük bölümünü işgal etti. Bu işgal, doğudaki Ermeni köylerinde Osmanlı yöneticileri tarafından gerçekleştirilen katliamların öncesine denk gelmekteydi. Bu olayların arifesinde Patrik Nerses ve elçileri, Ermenilere yerel özerklik verilen bir maddenin 3 Mart 1878'de imzalanacak olan Ayastefanos Antlaşması'na eklenmesi yönündeki isteklerini Rus liderlere sundu. Ruslar maddenin eklenmesine sıcak bakarak konuyu gündeme taşıdı, ancak madde Osmanlılar tarafından görüşmelerde kesin bir şekilde reddedildi. Bunun üzerine iki taraf da Bâb-ı Âli'nin yoğun Ermeni nüfuslu illerde şartları iyileştirecek ıslahatlar yapması üzerinde anlaşmaya vardı ve Rusya ıslahatların garantörü oldu. Durum antlaşmaya 16. Madde olarak geçti ve böylece sonradan Ermeni Sorunu olarak adlandırılacak mesele ilk kez Avrupa diplomasisinde gündeme geldi. Antlaşmanın bir kopyasını aldıktan sonra Britanya, antlaşmayı beğenmeyerek özellikle bölgeyi Rusya'nın etkisine fazlasıyla açan 16. maddeye itiraz etti. Ardından antlaşmayı yeniden gözden geçirip tartışmak için hızlı bir şekilde Haziran-Temmuz 1878'de Berlin Kongresi düzenlendi. Patrik Nerses, Ermeniler adına konuşmaları için kongreye Başpiskopos Hrimyan Hayrik liderliğinde bir heyet gönderdi. Ancak herhangi bir ülkeyi temsil etmediği gerekçesiyle heyetin kongredeki oturumlara katılması kabul edilmedi. Yine de heyetin üyeleri, Büyük Güçleri'n temsilcileriyle iletişime geçip Osmanlı İmparatorluğu içinde Ermenilere idari özerklik verilmesini tartışmak için çeşitli girişimlerde bulundu. Osmanlı temsilcileri ile ortak bir noktaya varılmasının ardından Britanya, 16. Madde'nin hafifletilmiş yeni bir sürümünü hazırladı. Maddede bahsedilen illerde ıslahat yapılması hükmü aynen kaldı ancak Rus müdahalesiyle ilgili kısımlar kaldırılarak ıslahatların garantörlüğü daha fazla ülkeye

²¹ BOA, MKT. UM, No. 1735, Gömlek No. 18, 27.

²² BOA, HR.SFR.1, No. 113, Gömlek No. 61, 29.

bölüştürüldü. Büyük Güçleri'n gözetimine dair muğlak bir ifade içeren yeni madde, Rusya'nın garantörlüğünü somut olarak kaldırmakta ya da dengelemekte başarısız oldu. Böylece ıslahatların zamanlaması ve uygulanması Bâb-ı Âli'nin eline kalmış oldu. Yeni madde, kongrenin son gününde kabul edilerek eski antlaşma yerine imzalanan Berlin Antlaşması'nda 61. Madde olarak kendine yer buldu ve talepleri karşılanmayan Ermeni heyetini hayal kırıklığına uğrattı. Bu kararları beğenmeyen Ermeni ileri gelenleri ve halkı Osmanlı'ya karşı isyan girişimlerinde bulundu.²³

2-İNGİLİZ KOMUTANLARIN MISIR BAŞBAKANLIYLA GÖRÜŞMESİ VE MISIR GÖREVİ

General Gordon, Akmesic'ten gelerek İstanbul'da düzenlenen konferansa katıldı. Bu toplantıda Mısır ve Sudan'ın önemli bir devlet adamı olan Ermeni görevli ile görüştü. Mısır ve Sudan İngiltere açısından stratejik olduğu için İngiliz komutanın bu ülkelerde görev alması, İngilizler için çok yararlı olacaktı. Ermeni görevli Hıdiv, yeni bir İngiliz komutanın görevlendirmesi fikrini verdi. Charles George'da İngiltere'deki görevini bırakarak Nil aracılığıyla 1874'te Hatt-ı İstiva'ya geldi. İngiliz komutan buraya gelince burada güçlü bir rakip olan Rahmet Mansûr'u buldu. Rahmet Mansur, Darfur'un büyük bir kısmını kontrol altında tuttu. İngiliz komutan buraya geldikten sonra inşaat çalışmalarını yaparak bölgeyi geliştirdi. Ayrıca hizmetçi alım satımını kaldırmaya uğraştı. Şehirler hakkında çalışmaları yapan İngiliz komutan hazırladığı belgeleri İngiltere'ye yolladı. İngiliz görevliler bu belgeleri değerlendirerek Hartum ve çevresi hakkında bilgi sahibi oldu. İsmail Paşa, İngiliz komutanı Hartum idaresinde görevlendirdi.²⁴

İsmail Paşa, Hartum yönetiminden başka, Charles George'a Kahire askerlerinin başında komutanlıkla görevlendirdi. Bu unvanlar İngiliz komutana büyük yararlılıklar sağladı. Ancak Mısır'da yaşanan ekonomik sıkıntılar Sudan'a da yansdı, İngiliz komutan zor durumda kaldı. İngiltere'den yardım isteyen Charles George karşılık bulamayınca görevden ayrılmak istedi. İngiltere ve Fransa'nın desteği ile Hıdiv görevden alınarak, 1879'da bu makama Hıdiv'in oğlu getirildi. Bu bölgede artık yararlı olmayacağını anlayan Charles George ise ülkesine döndü. O sırada Belçika Kralı II. Léopold, İngiliz komutanı Kinşasa'ya yönetici olarak yollamayı düşündü ve ona belirtti. İngiliz komutan Kinşasa'ya geldi ancak burada çok kısa kalan Charles George, yeniden İngiliz Hükümetinin isteği üzerine görevi bıraktı ve İngiltere adına Sudan'a gönderildi.²⁵

Mehdi ve taraftarları, İngiliz Kahire İdaresinin güçsüzlüğünden faydalanarak güney sudanı alarak yönettiler. Kahire yerel yönetiminin ayaklanmayı bitiremeyeceğini gören İngiltere, Hint kolonisinde idarede bulunan ordu Komutanı'nı Kahire kuvvetleri ile Güney Sudan'a gönderdi. Ancak İngiliz ordu komutanı hiçbir varlık gösteremeyerek öldürüldü ve bölge Muhammet Ahmet'in eline geçti. İngiltere'nin amacı bu ayaklanmaların çevreye daha fazla yayılmadan bitirilmesi idi ve strateji geliştirmek için İngiltere Başbakanı, Charles George'la buluşarak düşünce alışverişinde bulundu. İngiliz komutanla yapılan görüşmeler başarısızlıkla sonuçlandı, Sudan konusunda anlaşma sağlanamadı. İngiltere, Charles George'un kendi kararlarını vermesini onaylamamak amacıyla sınırlamayı düşündü. İngiliz komutan ise görüşlerini uygulayarak Hartum'un bırakılmasını onaylamadı. Düşmanı Rahmet Mansur'a da Hartum'un yönetiminin bırakılması teklifini kabul etmesi sorun oldu. Rahmet Mansur, Hartum'da çevre sahibiydi ve hizmetçi alım satımında önemli biriydi, Kahire idarecileriyle anlaşamadı

²³ BOA, HR.SFR.1, No. 114, Gömlek No. 4, 02.

²⁴ Tariğ Mohamed Nour, 'İngilizler'in Sudan'da Türk Dönemine Son Vermesi'', **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, S. 8, Ekim 2012, s. 115.

²⁵ Mürsel Bayram, 'Sudan'ın Etnopolitik Sorunlarını Besleyen Faktörlerin Tarihsel Bir Analizi'', **Tarihin Peşinde: Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C. 8, S. 16, Ekim 2016, s. 200.

ve El Faşhir şehri Rahmet Mansur'un desteğiyle Kahire'ye katıldı. İngiliz Komutan, Rahmet Mansur'la Mehmet Tevfik Paşa'nın sorunlardan faydalanarak Muhammet Ahmet'e karşı dost bulabilirdi ve İngiltere tasarıyı kabul etmedi. Rahmet Mansur'la Charles George sorun yaşadı ve düşmanlık İngiltere'yi kötü etkiledi. Bazı gazeteler Charles George'la görüşmeler yaparak İngiltere'nin Hartum politikasından vazgeçmesi ve Hartum konusunda Charles George'un bölgeye görevlendirilmesini başbakanından istedi. İngiliz basınının düşüncesi, İngilizlerin Hartum'dan çekilmemesi ve İngiliz komutanın Sudan'da görevlendirilmesiydi. İngiltere, Charles George'u Sudan'a bir heyetle gönderdi.²⁶

Charles George, Sudan'a geldi. Muhammet Ahmet ve Sudan kuvvetleri ile ilgili planlama yaptı. İngiliz komutan vatandaşlarca desteklendi. Ayaklanmayı bitirmekten başka inşaat işleri ve hizmetçi alım satımının sonlandırılması gibi konuları da düzene koymayı amaçladı. Charles George bölgedeki Osmanlı ile ilgili kuruluşları ve uygulamaları kaldırdı. Sudan'da dini mekânlarda değişiklik yaptı. Osmanlı görevlilerini pasiflikle suçladı. İngiliz komutanın onaylamadığı olaylar oldu ve Sudan'da bölgeleri Muhammet Ahmet kuvvetleri istila etti. Charles George, onun askerleriyle mücadele edemeyeceğini görerek, Hartum'u ayırarak yönetmek amacıyla komiserliği alacağını, ona ise devlet başkanlığını bırakacağını bildirdi. Mehdi, kuvvetleriyle saldırarak Sudan'ı istila etti ve istila Charles George ve İngiliz ordusunu telaşlandırdı. İngiltere'yle olan haberleşme sonucu Mısır'daki görevliler, Sudan'dan birliklerini kurtarmak amacıyla El Faşhir'e ek kuvvet gönderdi. Muhammet Ahmet'in casusları bölgede kuvvetliydi ve İngiltere kuvvetlerini izledi. Mısırlı bir kişi istihbarat vererek Muhammet Ahmet için çalışmaya başladı. O, kuvvetlendikçe Charles George Sudan'da güçsüzleşti ve haberleşme imkânsız hale geldi. Charles George ve İngiliz Kahire askerleri Sudan'da çembere alındı. Muhammet Ahmet'in diğer birliklerinin komutanının nehirleri kontrol etmesi ve İngilizlerle mücadeleleri sebebiyle İngiltere'nin Sudan'a görevlendirdiği Charles George görevine başlayamadan vuruldu ve vefat etti. Onun vefatı Hartum'da, yeni bir ülkenin kurulmasına yol açtı.²⁷

İngilizler, Mehdi'nin dini liderliğini açıklamasından sonra Kahire'yi topraklarına kattı. Önceleri İngilizler, Sudan'la ilgilenmedi. İngiltere başbakanı, Hartumla alakalı İstihbarat belgelerinden sonra Kahire'nin huzur ve asayişinin sağlanması amacıyla Mehdinin öldürülmesi görüşünü benimsedi. İngiltere'den Onu öldürmek ve devleti yıkmak amacıyla ordu komutanı gönderildi. Ordu komutanı, Muhammet Ahmet ile kuvvetlerine karşı mücadele verdi ve Güney Sudan'daki savaşta mağlup olarak öldü. İngiliz Ordu komutanının başarısızlığı İngiltere'nin Hartum'da genişlemesinin sürecini uzattı. Etiyopya Kralı'yla anlaşmazlığa düşen Muhammet Ahmet, Etiyopya askerleriyle mücadele ederek onları ağır bir bozguna uğrattı. Mehdi kuvvetleri Etiyopya vilayetlerini istila etti. Etiyopya saldırıları ekonomik alanı ve tarihi eserleri olumsuz etkiledi. Mehdi'nin zaferleri ve İngiltere'yi mağlup etmesi taraftarlarını çoğalttı. Onun önemli komutanlarından birisi Osman Dikna'dır. Bu komutan İngiltere ordularını mağlup etti. Osman Dikna'nın kuvvetlenmesinden korkan Osmanlı, Mekke şerifliğine Kandiye ve Mısır'dan kuvvet gönderdi. Mehdi'nin Doğu Sudan'ı da kontrol altına alması sonucu İngiliz-Mısır yönetimi, İngiliz komutanı olarak bir generali bölgeye gönderdi. İngilizler Sudanı kontrol altına almak için genelge hazırlayarak uyguladı, Hartum geliri düşürüldü ve hizmetçi alım satımı kuralları onaylandı. Türk yönetimi İngiltere'nin Hartum siyasetine muhalefet etti. Türkler, İngilizlerin Hartum'a yerleşmelerine yeniden muhalefet etti ve başarısız oldular. İngiliz General, idaresindeki askerlerle

²⁶ Tahsin Yamak, "Bölünmenin Kurumsal Ekonomi Politikası: Sudan Örneği", **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 21, S. 2, Aralık 2020, s. 502.

²⁷ Zahra Gebriel Hilow Adam, 19. Yüzyılda Sudan'da Osmanlı Hâkimiyetinin Kültürel Etkileri, T.C. Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ekim 2022, s. 66.

Muhammet Ahmet'i mağlup edemeyeceğini anladı ve İngiltere'nin Kahire idaresi ve Delhi kolonisinden ilave asker gönderilmesini teklif etti. İngiltere bu fikri kabul etmeyince komutan savaştı. Muhammet Ahmet ordusuna karşı başarılı olamayan İngiltere askerleri Kahire'ye döndü. İngiltere'nin mağlup olduğu savaşta İngiliz ordu komutanı vefat etti. Mehdi, İngiltere'yi mağlup ettikten sonra Sudan'ın bütün bölgelerine girerek, egemenliğini ilan etti. Yeni başkentini Nil Nehri yakınında belirledi. Devletini kurduktan sonra da öldü. Mehdi'den sonra yeni lider Halife başa geçti.²⁸

İngilizler, Kahire'yi aldıktan sonra Sudan'a müdahale etmeyi planlamadı. Bunun çeşitli sebepleri oldu. Kahire'nin Maliyesi güçsüzdü, Sudan'ın büyük çoğunluğuna sahip olan Muhammet Ahmet taraftarları asayişsizdi, İngilizleri Afrika'da zorlayacak sömürgeci kuvvetler tutunamadı. İngilizler, Kahire'ye yerleştikten sonra Hartum'u dikkate almaya başladı ve kendine bağlamayı kararlaştırdı. Sudan'a yakın bölgelerde Fransa'nın mağlup olması, İngiltere'yi harekete geçmeye yönlendirdi. Sir Evelyn Baring'le aynı fikirde olan politikacılar basını kazanmaya çalıştı, Sudan'ı etkilemek nedeniyle Rudolf Carl Von Slatin'e propaganda kitapları yazdırdı ve akabinde basın etkilendi. İngiltere, Kahire maliyesi gelişince 1896'da Kuzey Sudan'a ilerlemeye başladı ve Kitchner komutasında bir ordu yolladı. İngilizler, Mehdi, Fransız ve İtalyanlarla mücadele ederken bu bölgeye müdahale etti. Bölge şartlarında Kitchner ilerlemek için tren rayları döşemeyi planlayarak Kassala'yı aldı ve Doğu Sudan'a yerleşti. Kitchner kuvvetleri Ferkeh'i ele geçirdi ancak sağlık sorunlarından dolayı askerleri ölen Komutan geri çekildi. Kitchner, Musawwarat es-Sufra yakınındaki savaşından sonra Dunqulā bölgesini ele geçirmeyi başardı.

Mehdi kuvvetlerinin mağlubiyeti İngilizlerin savaşa devam etme konusunda isteklerini arttırdı. İngiliz komutan İngiltere'den mali destek alarak Hartum'a geldi. Nehir yakınındaki yerleşimlerin ulaşım zorluğu olduğundan İngiliz komutan Omdurman bölgesine çölden gitmek niyetinde idi ve bu bölgede tren rayları döşedi. Düşman güçleri ise kuzeye karşı harekete geçti. İngilizler, kabile anlaşmazlıklarından yararlandı ve kendine destekçiler kazanarak kuvvetleri, Shendi ve çevresini asi liderinin yolladığı komutanların kuvvetlerini yenerek ele geçirdi. Mehdi Devleti'nin Al-Dakhla savaşını kaybetmesi ise Halife Abdullah askerlerinin güçsüzleşmesine yol açtı. İngilizler kuzeye ilerlemeye başladı. Düşman aşiretleri Umm Durman'a gelerek Kerreri şehri ve çevresinde kuvvet oluşturdu. Bu kuvvetler, İngiliz kuvvetlerine saldırdı. Bu saldırı sonucu Mehdi güçleri yenildi ve Kurdufan'a geldi. Akabinde İngiliz kuvvetleri, Umm Durman'ı alarak bu bölgede Muhammet Ahmet'in kurum ve uygulamalarını kaldırdı. Bu güçler son savaşını Kuzey Sudan bölgesinde verdi. Savaşta asi kuvvetleri yenildi ve yöneticileri öldü. Yapılan savaşın akabinde Sudan'da Muhammet Ahmet'in İdaresi yıkıldı. Bu ülkeyi, İngiltere ve İngiltere-Mısır sömürge yönetimi anlaşarak topraklarına kattı.²⁹

Mısır ve Nil havzasını kontrol etmek, İngiltere'nin dış politikasının bir hedefi oldu. İngiltere'ye göre Nil'i kontrol eden bir ülke, Mısır'ın kaderini de kontrol edebilirdi. Mısır'a bağlı olan Sudan'da İngiltere'nin ilgi alanındaydı. İngiltere, Mehdi ayaklanması ve Mısır-Türk hükümetine karşı ortaya çıkan devrimden sonra Sudan ile ilgilenmeye başladı. İngiltere, Sudan'a doğrudan müdahale etmedi, Mısır hükümetine tavsiyelerde bulundu. Ancak 1885'te Hartum'un çöküşüyle Mısır'daki İngiliz hükümetine düşman bir İslam hükümeti kuruldu. Bundan sonra İngiltere hükümeti de Mısır'ı Mehdi tehlikesinden korumak için harekete geçti. Halife Abdullah, Kahire'yi ele geçirmek için askeri birlik gönderse de hepsinde başarısız oldu. Belçika kralı II. Leopold'a bağlı güçler Sudan'ın güneyinde

²⁸ Abdullah Özdağ, "Doğu Afrika'da İngiliz Emperyalizmi: İngiltere'nin Sudan'ı İşgali 1896-1898", **OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma Ve Uygulama Merkezi Dergisi**, S. 42, Ocak 2017, s. 121.

²⁹ Abdullah Özdağ, "Sudan'da İngiliz Kolonyalizmine Geçiş: Condominium Antlaşması (1899)", **Karadeniz Araştırmaları**, C. 18, S. 72, Aralık 2021, s. 856.

genişlemeye başladı. Mehdi devletinin Güney Sudan'da bir etkisi kalmadı ve Sudan'ın güney toprakları Belçika'ya açık kaldı. Sudan'ın doğusunda Fransa ve İtalya güçleri de görülmeye başladı. Bu gelişmeler sonunda Sudan'ı ele geçirmek isteyen İngiltere'nin bir politikası vardı. Hem orta Afrika hem de Güney Afrika'da bulunan sömürgeleri Mısır'la bağlamak istedi. Sudan, Afrika'nın girişi olduğu için İngiltere onu kimseye kaptırmadı.

Muhammet Ahmet'in Yönetiminin yıkılmasında çeşitli sebepler vardır. Muhammet Ahmet'ten sonraki Yönetici, politika uygularken Sudan aşiretlerini birleştirmeye çalıştı. Yönetimi'nin zorladığı göç siyaseti, Sudan Arap aşiretlerini çok rahatsız etti. Sudan aşiretleri, Mehdi siyasetine muhalefet ederek İngiltere'ye katıldı. Muhammet Ahmet yönetimi çeşitli alanlarda ve siyasetlerde başarısız oldu. Asilerin yönetimi, Etiyopyalılar, İtalyanlar ve İngilizlerle mücadele ederken maliyesini kötü hale getirerek yıkıldı. Asi İdaresi, askeri açıdan silah teknolojilerini geliştiremeyerek, askerlerini savaşlarda yitirerek mücadelelerini kaybetti. Yönetici, idari alanda danışma kurulunun siyaseti yönlendirmesini fikir ve görüş geliştirmesini kabul etmedi ve bu durumla idare ayakta kalamadı. Muhammet Ahmet yönetimine bağlanan Sudan Halkı ise Mehdi'den sonra gelen yöneticinin savaşları kaybetmesinden sonra devlete olan güvenlerini yitirdi.³⁰

İsyancı Hartumluların Kahire'ye saldırılarının gerçekleşmesi durumu ve Kahire'deki güvensizliğin açıklanması ile ilgili Osmanlı görevlisinin Başvekilliğe yolladığı belge. 1870'lerde Muhammed Ahmed adında Müslüman bir din adamı, toprağın, inancının ve özgürlüğünün yenilenmesini vaaz etmeye başladı ve taraftar topladı. Kısa bir süre sonra Mısırlılara karşı açık bir isyan içinde Muhammed Ahmed, kendisini İslam dünyasının vazedilen kurtarıcısı olan "Mehdi" ilan etti. Ağustos 1881'de Sudan'ın o zamanki valisi Rauf Paşa, Muhammed Ahmed'i tutuklamak için her biri bir makineli tüfekle donatılmış iki piyade bölüğünü üzerlerine gönderdi. İki bölüğün Yüzbaşılarının her birine, eğer askerleri Mehdi'yi yakalayıp getirebilirse terfi sözü verildi. Her iki bölük de Nil'i Aba Adası'na çıkararak vapurdan indi ve ayrı yollardan ilerleyerek Mehdi'nin köyüne yaklaştı. Farklı yollardan ancak eşzamanlı olarak köye gelen kuvvet, kör bir şekilde birbirine ateş ederken, bölüklerin asker sayısı, Mehdi'nin yetersiz takipçilerinin Aba Adası Savaşı'nda saldırıp yok etmelerine neden olacak kadar azaldı. Mehdi, bunun ardından Hartum'daki hükümet merkezinden uzakta bulunan Kordofan'a doğru stratejik bir geri çekilme başlattı. Kendi söylemiyle "muzaffer bir ilerleme olarak ifade edilen bu hareket, birçok Arap aşiretini Mehdi'nin "Osmanlılara" karşı ilan ettiği Cihada destek vermeye teşvik etti.³¹

Kahire'ye yakın çölde bulunan Mehdi görevlisinin emrinde olan kuvvetlerin bazı vatandaşlarla birlikte Hartuma gittikleriyle ilgili belge. Mehdi ve "Ensar" adı verilen diğer aşiretlerin destek güçleri, Kasım 1881'de güney Kordofan'daki Nuba Dağları'na ulaştı. Aynı sırada Mehdi'nin üzerine gönderilen başka bir Mısır askerî gücü ise yaklaşık bir ay sonra bölgeye ulaştı. Bu kuvvet 9 Aralık 1881 gecesi pusuya düşürüldü ve tamamı katledildi. Daha önceki Aba Adası Savaşı'nda olduğu gibi, 200 kişilik ve iyi yetiştirilmiş iki Mısır piyade bölüğünden oluşan ve ek olarak 1.000 kadar yerli düzensiz askerle güçlendirilen kuvvet, komutanı Albay Raşid Bay Ahman da dâhil olmak üzere son askerine kadar öldürüldü. Bu askeri seferler sırasında Mehdi, İslam peygamberi Muhammed'in hayatına kasıtlı paralellikler takip eden davranışlarla kendi hareketini meşrulaştırıyordu. Peygamberin Hicreti sırasında Medine'de Peygamber'i karşılayanların "Ensar" diye anılması yüzünden kendisine destek veren aşiretleri aynı adla anmaya başladı. Mehdi, ayrıca üç komutanının Halife Ebubekir, Halife Ömer ve Halife

³⁰ İdris Bostan, "Orta Afrika'da Nüfuz Mücadelesi ve Osmanlı İmparatorluğu (1893-1895)", *Bellekten*, C. 54, S. 210, Ağustos 1990, s. 665.

³¹ BOA, A.} MTZ. (05), No. 13, Gömlek No. 43, 15.

Osman'ı temsil ettiğini ilan etti.³²

Hartum'a ait olan yerleşim yerlerine İngilizleri subay ile komutanların idaresinde Kahire ordularının saldırıları. Mısır hükümetinin 1882'de İngiliz-Mısır Savaşı ardından büyük ölçüde Britanya kontrolüne geçmesiyle, Avrupalı güçler Sudan'daki sorunlar ile giderek daha fazla ilgilenmek durumunda kaldılar. İngiliz danışmanlar Mısır hükümetine başka bir sefer için onay verdi. 1883 yazı boyunca, Mısır birlikleri Hartum'da toplandı ve sonunda yaklaşık 7.300 piyade, 1.000 süvari ve aralarında 4 Krupp 80 mm sahra topu, 10 dağ topu ve 6 Nordenfeldt makineli tüfek taşıyan 300 kişilik bir topçu kuvveti bir araya geldi. Bu kuvvet, emekli bir Britanya Hindistan Kolordusu Kurmay Subayı William Hicks ve on iki Avrupalı subayın komutasına verildi. Askerleri çok düşük maaş alan, askerî açıdan eğitimsiz, disiplinsiz ve erleri subaylarından çok düşmanlarıyla ortak yönlere sahip olan bu askeri kuvvet, Winston Churchill'in sözleriyle "belki de o güne değin savaşa giden en kötü orduydı". Hicks'in, Mehdi güçlerinin kuşatması altında olduğu için yardım etmek istediği şehir El Ubeyd, Mısır ordusu Hartum'dan ayrıldığında çoktan düştü. Ancak Hicks başarı şansından emin olmasa da yine de sefere devam etti. Mehdi ise aynı sırada yaklaşık 40.000 kişilik bir ordu kurdu ve onları savaş konusunda titizlikle eğitti. Önceki savaşlarda ele geçirdiği silah ve mühimmatla donatılan Mehdi ordusu, 3 ve 4 Kasım 1883'te, Hicks'in kuvvetleri ile karşılaştı ve El Ubeyd Savaşı'nda, Hicks'in yönetimindeki Mısır ordusunu mağlup etti.³³

Hartum konusunda, İngilizler ve Kahire'nin onayladığı sözleşmenin devletlerarası anlaşmalara uygun olmadığı bu şekilde İngiltere ve Mısır karşısında nota yollandığı. 19 Ocak 1883'te Ubeyd şehrini teslim alan Mehdi burayı idare merkezi yaptı. Mısır hükümeti o sırada çok güçsüzdü, İngilizler de Sudan'a askerî müdahale hususunda tereddüt gösterdi. Nihayet Hindistan'dan dönen General William Hicks, Mısırlı askerlerden oluşan bir gücün başında Beyaz Nil'in engebeli bir bölümünden Kordofan'a doğru yola çıktı. Ancak Şeyhân'da yenildi (5 Kasım 1883). Aralık 1883'te Kordofan, Nisan 1884'te Bahrülgazâl bölgelerine giren Mehdi, Batı Sudan'ın tartışılmaz lideri haline geldi. Bunun üzerine Muhammed Mehdi'nin güney tarafını da ele geçirmesinden endişelenen İngiliz hükümeti Gordon Paşa'yı gerekli tedbirleri almakla görevlendirdi; Hıdiv Tefvik de onu Sudan'a genel vali tayin ederek oradaki asayiş ve güvenliği sağlamaktan sorumlu tuttu. Gordon Paşa Hartum'da hemen hazırlıklara başladıysa da Osman Dikne'nin başarılı çıkışıyla Kızıldeniz'i Nil nehrine ulaştırılan yolu kapatması ve Nil kenarındaki Berber kasabasıyla çevresinin 1884 Mayıs'ında Mehdi'ye bağlı kuvvetlerin eline geçmesi ve Nil boyunca kuzeye giden ana yolun kesilmesine yol açtı. Bu yüzden Mehdi'nin Hartum üzerindeki baskısı daha da arttı, uzun bir kuşatmadan sonra şehir ele geçirilerek Gordon Paşa öldürüldü. Fakat Gordon Paşa'yı verip Mısır'ın millî önderlerinden Urâbî Paşa'yı İngiliz esaretinden kurtarmak isteyen Mehdi, kendisinin bilgisi dışında yapılan bu işten çok rahatsız oldu.³⁴

Kahire, Muhammed Ahmet ile iç ve dış konularla ilgili İngiltere İmparatoriçesinin Meclis'te gerçekleştirdiği açıklamanın yazılı içeriği. Mehdi Devrimi, Osmanlı egemenliğine karşı yapılan en ünlü devrimlerden biridir. Mehdi devriminin mimarı olan Muhammed Ahmed el-Mehdi, Sudan'daki Osmanlı yönetimine karşı 1881'de bir hareket başlattı. Lider kişiliği sayesinde çok sayıda bir gücü etrafında toplamayı başaran Mehdi 1885'te Hartum'u ele geçirerek burada kendi yönetimini kurdu. Böylece Sudan'daki Osmanlı-Mısır egemenliği sona erdi ve Sudan da Mehdi yönetimi dönemi başladı. Mehdi yönetiminden sonra da Sudan'a dış saldırılar devam etti. Bunlardan en önemlisi, Sudan'ın sömürgeleştirilmesi için Fransa, İtalya ve İngiltere rekabetiydi. Mısır'ın İngilizler tarafından işgali sonrası, Mısır'ın doğu Sudan ve Doğu Afrika'daki bütün mal varlığı İngiltere'ye ve müttefiki olan

³² BOA, A.} MTZ. (05), No. 13, Gömlek No. 86, 17.

³³ BOA, A.} MTZ. (05), No. 13, Gömlek No. 98, 18.

³⁴ BOA, BEO, No. 3233, Gömlek No. 242454, 18.

İtalya'ya geçmiş oldu. Mısırın işgalinden sonra bölgede daha da güçlenen İngiltere, bu sefer gözünü Sudan'daki imkânlarla ve zenginliklere çevirdi. İngiliz General Herbert Kitchener, Mehdi'nin yerine geçen oğlu Abdullah bin Muhammed'i yenerek 1898 de Sudan'a girdi ve Mehdi devletini ortadan kaldırdı. Böylece Sudan, bağımsızlığını kazandığı yıl olan 1956'ya kadar, 57 yıl boyunca İngiliz sömürge yönetim ve denetimi altına girdi.³⁵

Muhammet Ahmet iktidarı ile Kahire kanun hükümleriyle ilgili İngiliz görevlinin bildirimleri. Hartum Şehri'nin düşüşüyle birlikte Sudan'da ikinci Türk dönemi sona erdi ve tarihte Mehdi Devleti olarak bilinen yerel İslami karaktere sahip bir devlet ortaya çıktı. Mehdi Devleti'nin başkenti olarak Omdurman Şehri'ni seçti ve ona al-Buqaa al Şerife / Şerefli bölge ya da al-Buqaa al-Tahira / Temiz Bölge adını verdi. Mehdi'nin ölümünden sonra Abdullah, Mehdi'nin halefi olarak iktidara geldi. Halife Abdullah, Mehdi'nin politikasını sürdürerek ülkenin yönetimini güçlü bir askeri idare ile yönetti. Bütün yetkileri elinde topladı. Halife, ülkeyi yönetmek için ordusunun komutanlarını kullandı, dolayısıyla da amil adıyla bilinen ordu komutanlarından her birini bir bölgeye atadı. Ayrıca Türk döneminde olduğu gibi müdürlüklere de imale adını verdi. Mehdi devleti, zekât, vergi, tarım, sanayi, ticaret ve ganimete dayalı ekonomik bir sistem kurdu. Ordu, ülkeyi yönetmek, güvenlik ve istikrarı sağlamak için kullanılan bir araçtır. Ordu komutanı, ilin idaresinde halife adına hareket etti. Mehdi Devleti'nde anlaşmazlıkları çözmek için adli bir sistem geliştirildi. Yargı sisteminde Ezher-i Şeriften mezun olmuş Sudanlıları kullandı. Mehdi devletinin dış politikası, özellikle devletin komşularıyla ilişkisi oldukça gergindir. Bu gergin politik ilişkilere rağmen, ekonomik ilişkiler bazı savaş durumları hariç duraklamadı devam etti. On dokuzuncu yüzyılın sonunda sömürge güçleri Afrika üzerindeki yoğun faaliyetini sürdürmüşlerdir. Mehdi Devleti, İngiliz işgalindeki Mısır'a yakın olduğundan bölgedeki İngiliz çıkarları için bir tehdit oluşturdu. İngiltere, çıkarlarını güvence altına almak için bu tehdidi ortadan kaldırmak zorunda kaldı. Mehdi devletinin içsel çatışmaları, zayıf ekonomik ve askeri potansiyel nedeniyle, İngiliz işgali ile mücadele etmeyi başaramadı.³⁶

SONUÇ

Sudanlılar askeriye olarak parçalanmalarına ve özel çalışmalarının devlet gelirlerine ayrılmasına karşı bu durumu protesto etti. Ticaret sisteminin ve yerli köle alım satımının engellenme girişimleri de Arap Halkını rahatsız etti. Mısır, ordudan ayırdığı Sudanlı birlikleri, Büyük Güçlerin kolonilerinde çıkan yerli ayaklanmaları bastırmak için yabancı kolonilere gönderdi. Hıdiv İsmail Paşa, Mısır ve Sudan ekonomisini kötü bir duruma getirdi. İlk olarak Mısır Düyûn-ı Umûmiyye kuruldu. İsmail Paşa, borçları yapılandırmak amacıyla Avrupalı uzmanlar istedi. Mısırdaki ikili mali kontrol şartı getirildi. Mısır, Süveyş Kanal Hisselerini İngiltere'ye sattı. İngiltere ile Fransa, Mısır'da çıkarlarını genişleterek Mısır Kabinesine iki bakan yerleştirdi. Hıdiv İsmail Paşa, yerli kabine kurma ve ekonomik yapıyı değiştirmeye kalkışınca Osmanlı Sultanı Abdülhamid tarafından görevden alındı. Hıdiv Tevfik Paşa, 1879'da Mısır tahtına geçti, Mısır'da yeniden yenileşme çalışmaları uygulanmaya devam etti. Kaldırılan mali sistemi yeniden geri getirdi ve Avrupalı bakanlardan oluşan kabine kurdu. Mısır'da Arabi Paşa, Çerkezlerle mücadele etti. İngilizlerin denetiminde kukla bir şahsiyet olarak Mısır'ı yönetmeye devam etti. Hıdiv Mehmet Tevfik Paşa, Sudan'da otoritesini sağlamak amacıyla Avrupalı görevlileri yerel idarede görevlendirdi. İngiltere, isteğiyle Mısır Hıdivliği sudanda yenilik yapmak amacıyla köleliği kaldırmaya ve İngilizlere Sudan'da ayrıcalıklar vermeye başladı. Muhammet Ahmet, Hartum'da eğitim almış ilimle

³⁵ BOA, HR. SFR.3, No. 346, Gömlek No. 60, 30.

³⁶ BOA, HR.SFR.3, No. 445, Gömlek No. 9, 02.

tasavvufu meşgul olan biriydi. Çeşitli tarikatlarda bulundu ve etkisini Sudan halkında yaymaya başladı. Kendi tekkesine çekilerek 1870’te taraftarlarını topladı. Kendi, tarikat şeyhiyle çatışma yaşadı ve farklı bir cemaate katıldı. Sudan’daki Mısır’ın yaptığı yenilikleri takip etti. Sudan yerli halkını bilgilendirerek köle ticareti ve Avrupalı görevlilere karşı kıskırttı. Muhammet Ahmet, Mısır’la yaptığı savaşlarda çeşitli yollarla başarılı olarak Mısır’ın güneyindeki Kuzey Sudan topraklarını ele geçirdi ve Mehdi olduğunu açıkladı. 1883’te kuvvetlerini güçlendirerek topladı. Mehdi, İngiliz komutan ve onun idaresindeki askerlerle mücadele etti. İngilizleri yenerek Kordofan ve Borno bölgesini kendisine katmayı başardı. İngiltere, siyasi, iktisadi olarak Mehdi mücadelesinde Mısır’ı idare etti. İngiliz ekonomisi uzmanları, Büyük Güçlerin Mısır ve çevre bölgelere karışmasını önlemek amacıyla mali açıdan Mısır’ı denetleyerek görüşlerini açıkladı. Bu görüşlere göre Mısır ödemelerini hızlandırmalı, bunun önünde engel olarak görülen Sudan savaşı bitirilmelidir. Mısır idaresi, İngiliz görüşlerine uyarak Sudan’daki iddialarından vazgeçmek zorunda kaldı. İngilizler, Sudan’dan Mısır’la çekilirken bölgeleri Mehdi’nin özerk idaresine bırakmayı kararlaştırdı. Mısır, Sudan’daki bölgelerden yapılacak tahliyeyi denetlemek amacıyla İngiltere’den bir görevli istedi. İngiltere, tecrübeli bir görevli olan Gordon’u sundu. Gordon, Mısır’daki İngiliz güçlerinin uyumsuz davranışlarından dolayı istemediği bir kişiydi. Mısır’daki Başkonsolos Lord Cromer, İngiltere’nin bu tayinini istemedi ve protesto etti. İngiltere basını ve Yöneticilerin baskılarıyla bu atamayı onayladı. Böyle önemli bir görev, Gordon’a verildi ancak yanına tecrübeli bir komutan daha atandı. İngiltere’nin amacı tahliyeyi sorunsuz güvenilir bir şekilde Mehdiyle anlaşarak yapmaktı. Gordon, Sudan’a geldi ancak Sudan’daki bölgelerde Mehdi güçleri olduğundan tahliye görevi başarısız oldu. Gordon, Habeşistan’a doğru ilerlemeye çalıştı ancak Hartum’da 1885’te yapılan savaşı Mehdi kuvvetleri kazandı ve Hartum Mehdi’nin eline geçti. İngiltere, kendi başarısızlığını önlemek amacıyla son bir kez daha Nil Nehrine ilerlemeye çalıştı. Ancak yapılan savaşı yeniden Mehdi kazandı ve İngiliz komutan dâhil İngiliz orduları büyük kayıp verdi. İngilizler, Mehdi’yi ele geçirmek amacıyla Hint kolonisinden de ordu getirerek mücadele ettiyse de yeniden başarısız oldu. İngilizler, Sudan bölgesinden kesin olarak Mısır’a geri çekilmeye başladı. İngiltere ve Osmanlı, Sudan konusunda 1885’te yüksek komiser düzeyinde görüşmeler gerçekleştirdi. Ancak bu girişimler Türker’in asker göndermeyi kabul etmemesiyle başarısız oldu. İngiltere, 1886’da Mısır’a bağlı Ekvator bölgesine yardım amacıyla Mısır’la birlikte kuvvet gönderdi ve Mehdi güçlerine karşı büyük kayıplar vererek başarılı olamadı. Mısır ve Habeşistan yaptıkları 1884 antlaşmasıyla belli toprakların boşaltılmasına ve Mısır’a devredilmesine karar verdi. Mısır, bu anlaşma şartlarını Habeşilere kabul ettirmek amacıyla saldırdı ve yapılan savaşı Habeş kuvvetleri kazandı. Mehdi Güçleri, 1886’da Habeşistan’a saldırarak başarılı oldu ve topraklarını genişletti. Sömürgeci güçlerden İtalya’da bölgeye müdahale ederek 1890’da Mehdi Kuvvetleri ile savaş yaptı. İtalya, 1893’te Mehdi güçlerini yenerek Kassala eyaletini eline geçirdi. İtalya, 1896’da Habeşistan’a savaş açtı ve yapılan savaşta İtalya başarısız oldu. Fransa, başka bir sömürgeci güç olarak bölgeye girdi. Bu ülke, 1896’da Nil Nehri bölgesinde ilerlemeler yaptı. İtalya, İngilizlerin baskılarıyla Kassala eyaletini 1897’de İngiltere’ye bıraktı. İngiltere, Mehdi güçlerinin başka sömürgeci güçlerle mücadelelerini fırsat olarak değerlendirerek, General Horatio Herbert Kitchner idaresinde teknolojik, gelişmiş silahlarla donatılmış İngiliz-Mısır ortak kuvvetlerini Mehdi ile savaşa gönderdi. Kitchner önderliğindeki ordular 1896’dan 1898’e kadar yapılan savaşlarda başarılı olarak Mehdi Devleti’nin başkenti Omdurmanı ele geçirdi ve Mehdi devletini yıktı. Mehdi Devleti’nin yıkılmasından sonra Faşoda bölgesine ilerleyen İngiliz askerleri, Fransızlarla karşılaştı diplomatik mücadeleyi kazanan İngilizler Faşoda’yı da ele geçirdi. İngiltere, Mısır’la ortak bir karar aldıktan sonra 1899 Condominium antlaşmasına dayanarak Sudan’da İngiliz-Mısır Anglo Sudan’ı adlı ikili yönetim şekliyle idare edilen yönetim kurdular. İngilizler, Mısır Sudan’ını doğal kaynakları ve Nil ticareti

sayesinde geliştirdi. İngiltere-Mısır Sudan idaresi halka karşı Hristiyan ve Müslüman olmak üzere misyonerlik politikaları uyguladı. Bu yönetim 1952'ye kadar devam etti. Bu dönemde İngiltere Mısır'la anlaşamadı burası bir sorun oluşturdu. Sonunda İngiltere buraya 1953'te bağımsızlık verdi. Sudan 2011'de ise etnik ve dini yapıya göre Kuzey ve Güney olarak ikiye ayrıldı.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

BOA, MKT. MHM, No. 490, Gömlek No. 23, 09.

BOA, MKT. MHM, No. 490, Gömlek No. 37, 29.

BOA, MKT. UM, No. 1733, Gömlek No. 22, 20.

BOA, MKT. UM, No. 1735, Gömlek No. 18, 27.

BOA, HR.SFR.1, No. 113, Gömlek No. 61, 29.

BOA, HR.SFR.1, No. 114, Gömlek No. 4, 02.

BOA, A.}MTZ.(05), No. 13, Gömlek No. 43, 15.

BOA, A.}MTZ.(05), No. 13, Gömlek No. 86, 17.

BOA, A.}MTZ.(05), No. 13, Gömlek No. 98, 18.

BOA, BEO, No. 3233, Gömlek No. 242454, 18.

BOA, HR. SFR.3, No. 346, Gömlek No. 60, 30.

BOA, HR.SFR.3, No. 445, Gömlek No. 9, 02.

Kitaplar

BAHARLU, İlgar, **Şah'ın Bahçesinde Şah İsmail Öncesi ve Sonrası Kızılbaşlık**, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2021.

EMECEN, Feridun, "**İhtilalci Bir Mehdilik Hareketi mi? Şahkulu Baba Tekeli İsyanı Üzerine Yeni Yaklaşımlar**," **Ötekilerin Peşinde Ahmet Yaşar Ocak'a Armağan**. ed. Mehmet Öz ve Fatih Yeşil, İstanbul, Timaş Yayınları, 2015.

OK, Artan Mihriban, **Mehdilik ve Şahkulu Ayaklanması**, İstanbul, Alfa Yayınları, 2024.

YÜCESOY, Hayrettin, **Ortaçağ İslâm'ında Mesihçi İnançlar ve İmparatorluk Siyaseti: Dokuzuncu Yüzyılın Başlarında Abbâsî Hilâfeti**, çev. Ahmet Demirhan, İstanbul, Klasik Yayınları, 2009.

Tezler

ABDELGADER, Ahmed Omer Abdelbagı, **Sudan'da Mehdi Devleti'nin Kuruluşu Ve Yıkılışı (1881-1899)**, T.C. Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya 2020.

Adam, Hilow Gebril Zahra, 19. Yüzyılda Sudan'da Osmanlı Hâkimiyetinin Kültürel Etkileri, T.C. Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ekim 2022.

AKİFOĞLU, Vugar, Fransa'nın Doğu Akdeniz ve Kuzey Afrika Politikası (18. Yüzyılın İkinci Yarısı), T.C. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2019.

ALIN, Bahattin, Eyyubiler Devrinde Suriye, T.C. Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ 1996.

ARSLAN, Özge, Sudan ve Uluslararası Politikada Darfur Krizi, T.C. Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2011.

AYDOĞAN, Sevim, Afrika'da Büyük Güçlerin Varlığı: Fransa Ve Çin Örnekleri, T.C. Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Aydın 2021.

BALLI, Yunus, Nilotik Sudan'da Kurulan Bir İslam Devleti: Fûnc Sultanlığı (1505-1821), T.C. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2019.

GÖRGEN, İsmail, Doğu Akdeniz'de İngiliz Fransız Mücadelesi, T.C. Mustafa Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hatay 2013.

GÜMÜŞ, Musa, SULTAN II. Abdülhamid'in Mısır Politikası, T.C. Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Konya 2013.

KARACA, Güzide, Osmanlı-Sudan İlişkileri, T.C. Kahramanmaraş Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kahramanmaraş 2021.

MİLANLIĞOLU, Neval, Osmanlı İdaresinde Sudan (1821-1899), T.C. Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2023.

NOUR, Mohamed Tarig, Sevakin'de Türk-İngiliz Rekabeti, T.C. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2006.

ORUÇ, Cihat Muhammed, Mehdilik düşüncesinin İslam Mezheplerindeki yansıması, T.C. Şırnak Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Şırnak 2016.

SAAD, Zaki Fikri Sana, İkili Yönetim Döneminde Sudan'da İdarî, Sosyal ve Ekonomik Yapı (1898-1956), T.C. Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya 2023.

YOL, Fatih, 19. Yüzyılda Sudan'da Osmanlı Yönetimi ve İngiliz İşgali, T.C. Mustafa Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hatay 2016.

YARADILMIŞ, Cem, Afrika'da Zayıf Devletlerin Ortaya Çıkışı: Sömürgeci Mirasın Etkisindeki Egemenlik ve Devleti Yeniden Düşünmek, T.C. Aksaray Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Aksaray 2021.

Makaleler

AKALIN, Durmuş, "Eritre ve Etiyopya Arasındaki Danakil Bölgesinde Osmanlı Hâkimiyeti ve Kaymakam Pertev Efendi", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, C. 32, S. 2, Aralık 2017, s. 327- 361.

Akın, Erdem, “Türk Karikatüründe Halk Dini Göstergelerinin Grotesk ve Uyumsuzluk Kuramı Açısından İncelenmesi (1925-1975)”, **Uluslararası Halkbilimi Araştırmaları Dergisi**, S. 5, Kasım 2020, s. 70-91.

Akın, Erdem, “Sanal Ortamda Veli Kültünün Yeniden İnşası: Hacı Bektaş Veli Örneği”, **Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi**, Hacı Bektaş Veli Özel Sayısı, Aralık 2021, s. 118-134.

ARTAN, Mihriban, “Osmanlı Arşiv Kaynakları Çerçevesinde Şahkulu Ayaklanması'nın Sebepleri”, **Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi**, S. 19, Haziran 2019, s. 285-312.

ARTAN, Mihriban, “Şahkulu Ayaklanmasında Mehdi Söylemi ve Hicrî 1000 Yılı Üzerinde Bir Değerlendirme”, **Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi**, S. 25, Temmuz 2022, s. 103-136.

BAYRAM, Mürsel, “ Sudan’ın Etnopolitik Sorunlarını Besleyen Faktörlerin Tarihsel Bir Analizi”, **Tarihin Peşinde: Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C. 8, S. 16, Ekim 2016, s. 197-224.

BOSTAN, İdris, “ Orta Afrika'da Nüfuz Mücadelesi ve Osmanlı İmparatorluğu (1893-1895)”, **Belleten**, C. 54, S. 210, Ağustos 1990, s. 665-698.

ÇAKALOĞLU, Hazal, “Güncel Gelişmeler Işığında Sudan Ülke Analizi”, **Ulisa: Uluslararası Çalışmalar Dergisi**, C. 7, S. 1, Haziran 2023, s. 55-70.

FIGLALI, Ruhi Ethem, “Mesih ve Mehdi İnancı Üzerine”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 25, S. 3, Aralık 1981, s. 179- 214.

GÖKGEDİK, İsa, Kıdemli Bir Osmanlı Askerinin Gözüyle Sudan: Ömer Kâmil Paşa'nın Sûdân-I Mısır Adlı Eserine Göre Mehdi Ayaklanması Ve İngilizler, **Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi**, C. 10, S. 28, Kasım 2023, s. 569- 601.

KÖSE, Ziya Metin, Artan, Mihriban, “Müslümanlar Nezdinde Mehdi Tasavvuru: 610-765 Yılları Arasında Köken ve Etkiye Dair Tespitler”, **Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi**, Haziran 2021 S. 98, s. 171-196.

NOUR, Mohamed Tarig, “İngilizler 'in Sudan'da Türk Dönemine Son Vermesi”, **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, S. 8, Ekim 2012, s. 115-124.

ÖZDAĞ, Abdullah, “Sudan'da Mehdilik Hareketi 1881-1885”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C. 37, S. 63, Mayıs 2018, s. 309-330.

ÖZDAĞ, Abdullah, “Doğu Afrika'da İngiliz Emperyalizmi: İngiltere'nin Sudan'ı İşgali 1896-1898”, **OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, S. 42, Ocak 2017, s. 117-148.

ÖZDAĞ, Abdullah, “Sudan'da İngiliz Kolonyalizmine Geçiş: Condominium Antlaşması (1899)”, **Karadeniz Araştırmaları**, C. 18, S. 72, Aralık 2021, s. 853-861.

SERTEL, Faruk Ömer, ATATORUN, Mustafa, “Sudan'da Postkolonyal Müdahaleler”, **Uluslararası İlişkiler ve Politika Dergisi**, C. 3, S. 1, Ocak 2023, s. 25-40.

STEPHEN, R. Humpreys, KILIÇ, Mustafa, “XIII.Yüzyılda Eyyubiler, Memlûkler ve Latin Doğu”, **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 2, S.1, Haziran 2007, s. 359- 378.

ŞENEL, Şennur, “Sudan’da İngiliz İşgali Ve Gazi Ahmet Muhtar Paşa’nın Lahiyaları”, **Akdeniz Havzası Ve Afrika Medeniyetleri Dergisi**, C. 1, S. 1, Aralık 2019, s. 72-86.

YAMAK, Tahsin “Bölünmenin Kurumsal Ekonomi Politikası: Sudan Örneği”, **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 21, S. 2, Aralık 2020, s. 499-524.

YILMAZ, Oğuzhan Tuğrul, “Türklerin Sudan’daki Hâkimiyet Ve İdaresi”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, C. 118, S. 223, Nisan 2018, s. 147-180.

ZENGİN, İlhan, “Ali Dinar Dönemi (1898-1916) Osmanlı-Darfur İlişkileri”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, C. 33, S. 2, Aralık 2018, s. 593-624.

Sempozyum Bildirileri

BLAKE, P. Stephen, “Time as Apocalypse: Millenarian Movements in the Safavid, Mughal, and Ottoman Empires,” Uluslararası İslam Medeniyetinde Zaman Sempozyumu/08-11 Ekim 2015 Konya, ed. Bilal Kuşpınar, c. 2, İstanbul, Bilir Matbacılık, 2016.

ÇINAR, Mahmut, “Sosyo-psikolojik Bir Beklenti Olarak Mehdîliğin Teolojik Dayanakları,” Mehdilik Sempozyumu Bildirileri 29-30 Eylül Sivas, ed. Mehmet Tıraşçı vd. Cumhuriyet Üniversitesi Matbaası, 2018.

Extended Summary

Colonialism is the economic, cultural, social, military, and administrative domination of weaker nations by powerful countries. The colonizing countries imposed hardships on the indigenous people, where they traded, socialized, and practiced their beliefs. The colonizers believed that their citizens were stronger than the natives in every field and often preferred their colonies to weaker nations. They try to strengthen them and pretend to bring innovation. The forms of colonialism are dependent territories, colonies, corporate rule, protectorates and protectorates, dominions, co-management, and jurisdictional administrations. The British practiced these forms of administration in Canada, Australia, New Zealand, South Africa, Egypt, and India.

The first colonization was done with economic commodities. The Portuguese started the first colonization in 1415 by taking the city of Septe in Morocco. The Portuguese sailed the seas with their sailors in 1488 and found the Cape of Hope, India, the Atlantic, and the African coast. The Portuguese also discovered America in 1492. In 1492, Spain expelled Muslims and Jews from its territory in an act of reconquest. In 1494, the Church divided Brazil and America between Spain and the Portuguese in the Treaty of Tordesillas. After this treaty, the English, French, and Dutch established and ruled colonies in the rest of the world. The British Empire's first acquisition of colonies began in 1485-1509 with the naval technology policy of Henry VII, the head of the English administration. The English official John Cabot established a colony in Newfoundland as an emissary of the Emperor. During the reign of Empress Elizabeth I, Sir Francis Drake founded the colony of Nova Albion in Northern California. Humprey made a second expedition to Newfoundland and officially declared it a colony of England. Sir Walter Raleigh established a colony in the Roanoke Islands near North Carolina. England acquired its colony in 1600 as the British East India Company, continuing Emperor Richard III's naval technology.

Egyptian civilization spread in Sudan. Under the 25th Imperial Pharaoh of Egypt, the Kingdom of Cush was established. This kingdom was captured by the Kingdom of Aksum. The Nubians converted to Christianity and established three sultanates: Nobatya, Mukurra and Alodia. After Cairo was taken by Islamic armies, Muslims went to Khartoum to spread trade. Here they weakened Christianity. In Sudan, the Sultanates of Func and Darfur were established by the natives in 1504. These two local states fought each other for various reasons until 1820. The aim of these struggles was to unify the fragmented sultanates into a single state. Suleiman Solong and Ahmad Bahr spread their influence in Sudan by fighting for Islam and economy. After the Ottoman conquest of Egypt in 1517, Turkish rule was implemented in Khartoum. The Ottomans acquired ports in the south of Sudan, close to the Red Sea.

In 1821, Kavalalı defeated the Sultanate of Func in a war and annexed it to his territory. He dismissed the official who conquered Sudan and replaced him with his own son. The new governor of Sudan brought administrators from France and England and appointed them to Khartoum. For this purpose, he tried to accustom the local population to foreign rule. In 1822, Kavalalı sent his son, Ismail Kamil Pasha, Abidin Bey El Albanian, and Muhammad Husrev Bey El Defterdar to take the southern and eastern regions of Sudan. Egypt waged war against local tribes in Sudan in order to obtain minerals and slaves. Egyptian forces advanced from Dongola and Nubia to Shendi. In a rebellion after the battles of Shendi, Ismail Kamil, the son of the Kavalalı, was killed. Kavalalı Mehmet Ali Pasha sent Muhammad Husrev El Defterdar to Eastern Sudan to take Darfur. The forces led by Muhammad Hosrev El Deftardar were unable to defeat the local tribes in battle and failed to annex Darfur to Egypt.

In 1822, a rebellion broke out in the Sennar region against Egypt. Mahu Bey from Urfa, Muhammad Husraw El Defterdar and Muhammad Sait Beys tried to contain the local rebellion. The Egyptian Governorate trained slaves from Sudan under the command of Suleiman Pasha El-Faransawi. In Egypt, military training was not good and slaves were used in agriculture. The Egyptian forces were successful in defeating the local forces in battle and in 1824 Sudan was completely annexed to Egypt. After these developments, Mohammed Hosrow El Defterdar returned to Cairo and was replaced by Osman Bey El Jarkas I.

The Egyptian government defeated the Shaiqiyah tribe in Nubia in a war over their language and divided them into several administrative regions, including the capital Khartoum. Egypt developed trading posts and administrative administration in Khartoum in 1834. These changes accustomed the Sudanese people to Egyptian rule. In Egypt, Abbas Helmy I came to power in 1849, but he was not strong and was only interested in Egypt. Egypt did not develop much policy towards Sudan during this period. Egypt organized the justice system in Sudan in 1850 and introduced European legal rules in the region. Egypt restricted the Islamic rules for Muslims in Sudan. Egypt also changed the education system in Sudan, sending Egyptian graduates of Jamiat al-Azhari to teach in Sudan.

In Egypt, Said Pasha, who came to power in 1854, implemented limited policies in the Sudan. Egypt changed the system of slavery in Sudan in 1860 and implemented two different systems, Centralized and Personal. The Egyptian-Sudanese government practiced production in various fields and sold memluks to foreign countries. In Egypt, when Khedive Ismail Pasha came to power in 1863, he developed military policies regarding Sudan. During this period, Egypt consolidated its sovereignty in Sudan and expanded its territory to Chad, Eritrea, Djibouti and Somalia. Ismail Pasha was defeated in the Abyssinian war and stopped his expansion. In 1879, he was dismissed from his post due to the economic problems of Egypt through the mediation of Britain and France to the Ottoman Empire. With the support of Britain and France, Mehmet Tevfik Pasha was appointed as the Khedive of Egypt.

In Sudan, the local population opposed the Egyptian Khedive and British officials in 1881 after these attitudes. Under the leadership of Muhammad Ahmad Ibn Sayyid Abdullah, he fought against the armies of Britain, the Khedive of Egypt, France, Belgium and Italy for self-promotion. Mahdi Muhammad Ahmad established a new state in Sudan by removing British, Egyptian and Ottoman influences. He reintroduced Islam in Sudan and united the tribes to himself. Economically, he reduced taxes on the people and tried to abolish slavery. He dismissed foreign rulers from the administration and tried to replace them with local rulers and died in Khartoum in 1885.

Abdullah b. Muhammad al-Taâyişî came to power in 1885. He tried to accustom the people to centralized rule through oppression and cruelty. His goal was to create an Islamic empire. He harshly prevented the people from rebelling against him. After Britain evacuated Khartoum, the Mahdi State expanded its borders. In the battles fought in 1898-1899 under the command of Kitchner, he defeated the Teyâyişî Forces and put an end to the state he ruled and the commander was killed. Sudan was under the joint British and Egyptian administration.

Nihal ÖZDEMİR

Dr. Öğr. Üyesi. FSMV Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Bilim Tarihi Öğretim Üyesi.

ORCID: 0000-0003-0464-2716

nozdemir@fsm.edu.tr

Makale Türü/Article Type: Derleme-Review

Başvuru/Submitted: 25.05.2024

Kabul/Accepted: 21.06.2024

BİLİMİN SOSYAL VE KÜLTÜREL BAĞLAMI: TARİHSEL BİR ANALİZ

Öz

Bu makale, bilimin sosyo-kültürel arka planını ve kamusalallaşma süreçlerini sosyolojik bilim tarihi perspektifiyle inceler. Modern bilimin doğuşunu ve gelişimini, bilimsel keşiflerin ötesinde, dönemin ekonomik, dini, kültürel ve sosyal dinamikleriyle iç içe geçmiş bir süreç olarak ele alır. Boris Hessen, Robert Merton ve Edgar Zilsel'in tezlerinden yola çıkarak, modern bilimin sadece pozitivist bağlam içinde kalınarak anlaşılamayacağını savunur. Pozitivizmin teknik ve teorik odaklı bilim anlayışından ziyade, bilimin toplumsal ve kültürel bağlamlar içinde nasıl şekillendiğini tartışarak, göz ardı edilen ancak bilimin gelişiminde etkileri olan toplumsal çerçeveleri de hesaba katarak, bütüncül bir bakış açısı sunmayı amaçlamaktadır. Bilimin topluma yayılmasında aracı olan kamusal alanların rolünü bu amaçla vurguladık; bilgi alışverişi ve tartışmaların merkezi olmuş toplumsal mekanlar da bilimin kamusalallaşmasına katkıda bulunmuştur. Makale, ekonomik ve dini faktörlerin modern bilimin gelişiminde diğer sosyal parametreler gibi önemli rol oynadığını da vurgular. Bilimsel çalışmaların finansmanı, dinî inançların bilimsel araştırmalara olan etkisi ve kültürel normların bilimsel bilginin şekillenmesindeki rolü, bilim tarihinin sosyolojik boyutunda ele alınan bileşenlerdir. Bilim ve toplum arasındaki etkileşimlerin tarihsel gelişimini analiz ederek, bilimin sadece teknik ve teorik bir gelişim süreci olmadığını, aynı zamanda toplumsal dinamiklerle derin bir etkileşim içinde olan bir süreç olduğunu ortaya koyar. Sonuç olarak, makale, sosyolojik bir bakış açısının bilim tarihi yazımında önemini vurgulayarak, bilimin sadece teknik ve teorik bir gelişim süreci olmadığını, aynı zamanda toplumsal dinamiklerle derin bir etkileşim içinde olan bir süreç olduğunu ortaya koyar. Bu çerçevede, bilimin kamusalallaşma süreçlerindeki karmaşıklığı ve çeşitliliği anlamak için sosyolojik bir perspektifin gerekliliğinin ve öneminin altını çizmeyi hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Bilim Tarihi, Sosyoloji, Modern Bilim, Bilimsel Devrim, Pozitivizm, Bilim İletişimi.

WRITING THE HISTORY OF SCIENCE FROM A SOCIOLOGICAL PERSPECTIVE

Abstract

This article examines the socio-cultural background of science and the processes of its public dissemination through a sociological history of science perspective. It portrays the emergence and development of modern science not merely as scientific discoveries, but as intricately intertwined with the economic, religious, cultural, and social dynamics of the era. Drawing from the theses of Boris Hessen, Robert Merton, and Edgar Zilsel, it argues that understanding modern science requires looking beyond a purely positivist context. Instead of focusing solely on technical and theoretical aspects, the

article aims to provide a comprehensive perspective by discussing how science evolved within social and cultural contexts, including overlooked social frameworks that influenced its development. Emphasizing the role of public spaces as intermediaries in the dissemination of science, it highlights how societal venues centered on knowledge exchange and debates contributed to the public engagement of science. Furthermore, the article underscores the significant roles played by economic and religious factors in the development of modern science, akin to other social parameters. It explores components such as the funding of scientific research, the impact of religious beliefs on scientific inquiries, and the role of cultural norms in shaping scientific knowledge within the sociological dimension of science history. By analyzing the historical development of interactions between science and society, the article demonstrates that science is not merely a process of technical and theoretical advancement, but a deeply interactive process intertwined with societal dynamics. The article underscores the importance of a sociological perspective in understanding the complexity and diversity of science's processes of public engagement.

Keywords: History of Science, Sociology, Modern Science, Scientific Revolution, Positivism, Science Communication.

A. Bilimsel Süreçlerin Sosyolojik Yazımı

Bilim içinde geliştiği toplumun sosyal parametrelerinden bağımsız olarak incelenemez. Bugün bu cümleyi rahatlıkla kuruyor olmamızın pek çok mimarı vardır. Ancak Bilim Tarihi alanında seçeceğimiz üç isim bilimin, dönemin ekonomik, dini, kültürel ve sosyal çevresinden bağımsız olarak incelenemeyeceğini ilan etti. Boris Hessen¹, Robert K. Merton² ve Edgar Zilsel'in³ çalışmaları, bilimin tarihsel ve toplumsal bağlamlarının anlaşılmasının, bilimsel ilerlemelerin daha derinlemesine kavranabilmesi için vazgeçilmez olduğunu gösterdi. Bu perspektifler, bilim tarihinin alışlageldiği gibi pozitivist değil sosyolojik bir yaklaşımla ele alınmasının önemini ve gerekliliğini ortaya koydu.

Şimdi bu üç ismin bilim tarihini ele alırken kısaca neyi değiştirdiğine değinelim: 1931 yılında Sovyet bilim tarihçisi ve fizikçi Boris Hessen,⁴ modern bilimin ekonomik bağlantılarını araştırdı. Hessen, modern bilimin ekonomik sistemler ve üretim ilişkileriyle olan etkileşimini ele alarak bilimsel gelişmelerin sadece entelektüel birikimle değil, aynı zamanda ekonomik gereklilikler ve endüstriyel

¹ Boris Hessen (1893-1936), Sovyet fizikçi ve bilim tarihçisidir. Hessen, bilim tarihi ve özellikle Isaac Newton'un çalışmaları üzerine yaptığı çalışmalarla tanınır. 1931'de Londra'da düzenlenen Bilim Tarihi Kongresi'nde sunduğu "Newton'un Principia'sının Toplumsal ve Ekonomik Kökenleri" başlıklı makalesi, bilimsel ilerlemelerin toplumsal ve ekonomik bağlamlarla ilişkili olduğunu vurgulayan ilk çalışmalardan biridir. Bu çalışması, Marksist bilim tarihinin temel taşlarından biri olarak kabul edilir.

² Robert K. Merton (1910-2003), Amerikalı sosyolog ve bilim tarihçisidir. Bilim sosyolojisinin kurucularından biri olarak kabul edilen Merton, bilimsel toplulukların işleyişi ve bilimsel bilgi üretiminin toplumsal süreçleri üzerine önemli katkılar sağlamıştır. En bilinen eserlerinden biri olan "Science, Technology and Society in Seventeenth Century England" (1938) adlı çalışması, bilimsel devrimlerin sosyal yapılarla nasıl etkileşime girdiğini inceler. Ayrıca, Merton, bilimsel normlar ve ödüllendirme sistemleri gibi konularda önemli teoriler geliştirmiştir.

³ Edgar Zilsel (1891-1944), Avusturyalı filozof, tarihçi ve bilim sosyoloğudur. Zilsel, bilimsel devrimlerin toplumsal kökenlerini inceleyen çalışmalarıyla tanınır. En önemli katkılarından biri, bilimsel bilgi ve teknik uzmanlık arasındaki ilişkiyi analiz ettiği Zilsel Tezi'dir. Bu tez, modern bilimin yükselişini, Rönesans dönemi zanaatkarlarının ve tüccarların teknik bilgisiyile ilişkilendirir. Zilsel'e göre, bu grupların pratik bilgi ve deneyim birikimi, bilimsel yöntemlerin gelişimine önemli ölçüde katkıda bulunmuştur.

⁴ Ayrıca bakınız: Boris Hessen, Newton'un Principia'sının Toplumsal ve İktisadi Kökleri, çev. Ümit Şenesen, İstanbul, 2019.

taleplerle de şekillendiğini savundu. 1935 yılında Amerikalı sosyolog Robert Merton,⁵ modern bilimin inanç-değerler sistemi bağlantısını inceledi. Onun çalışmaları, bilimin sosyal ve kültürel bağlamlarda nasıl kök saldığını ve bu bağlamların bilimsel üretkenliği nasıl etkilediğini gösterdi. 1942 yılında ise Avusturyalı bilim felsefecisi Edgar Zilsel,⁶ modern bilimin sınıf katmanları ile ilişkilerini araştırdı. Zilsel, bilimsel yeniliklerin ve keşiflerin, farklı toplumsal sınıflar arasındaki etkileşimler sonucunda ortaya çıktığını savundu. Özellikle zanaatkarlar ile entelektüeller arasındaki iş birliğinin, modern bilimsel metodolojinin ve pratiklerinin gelişiminde önemli bir rol oynadığını belirtti. Bu üç tez, modern bilimin içinde geliştiği dönemin ekonomik, dini, kültürel ve sosyal parametrelerinden bağımsız olarak incelenemeyeceğini böylece duyurdu.⁷ Hessen, Merton ve Zilsel'in çalışmaları, bilimin tarihi ve toplumsal bağlamlarının anlaşılmasının, bilimsel ilerlemelerin daha derinlemesine kavranabilmesi için vazgeçilmez olduğunu gösterdi. Kültür, ekonomi ve inanç bağlamında taşıdığı güçlü iddialar ile bilim tarihinin sosyolojik bir yaklaşımla ele alınmasının önemini ve gerekliliğini ortaya koydu.

Şüphesiz bilim sosyolojisi alanına da giren bu çalışmalar sadece burada ele aldığımız üç isimle sınırlı değildir. Temsil kabiliyetlerinin yüksek olması tercih edilmelerini sağlamıştır ancak bu yaklaşımın Steven Shapin⁸, Henryk Grossmann⁹ gibi daha pek çok temsilcisi de bulunmaktadır. Bilim tarihi yazımına ilişkin metodolojik yaklaşımlar arasında makale yazımında tercih ettiğimiz sosyolojik bilim tarihi yazımıdır. Eğer pozitivist bir bakış açısıyla yazmış olsaydık, bu makale aşağıda ele alacağımız gibi bir bölüm içermeyecekti.¹⁰

Sosyolojik bilim tarihi yazımı, bilime bilimsel bilginin nesnellik ve kesinlik özellikleriyle ayrıcalıklı bir konum kazandıran pozitivistizmin post-modern eleştirilerini içermektedir. Bu yaklaşım, bilimsel bilginin sosyal, ekonomik, kültürel ve dini bağlamlarda nasıl şekillendiğini ve bu bağlamların bilimsel pratikler üzerindeki etkilerini vurgular. Bilim tarihinin, sadece teknik ve teorik bir gelişim süreci değil, aynı zamanda toplumsal dinamiklerle derin bir etkileşim içinde olan bir süreç olduğunu savunur. Bu bağlamda, sosyolojik bilim tarihi yazımı, bilimsel bilginin gelişimini ve yayılmasını anlamak için vazgeçilmez bir perspektif sunar.

⁵ Ayrıca bakınız: Robert K. Merton, *On Social Structure and Science*, Chicago University Press, 1996.

⁶ Ayrıca bakınız: Edgar Zilsel, *The Social Origins of Modern Science*, Springer, 2008.

⁷ Peter Burke, *A Social History of Knowledge: From Gutenberg to Diderot*, Polity Press, 2000, s. 1-23.

⁸ Steven Shapin (d. 1943), Amerikalı bilim tarihçisi ve bilim sosyoloğudur. Shapin, özellikle bilimin kültürel ve toplumsal boyutlarını inceleyen çalışmalarıyla tanınır. En bilinen eserlerinden biri, Simon Schaffer ile yazdığı "Leviathan and The Air-Pump: Hobbes, Boyle, and The Experimental Life" (1985) adlı kitaptır. Bu eser, 17. yüzyıl İngiltere'sinde bilimsel deneylerin toplumsal ve politik bağlamını analiz eder ve modern bilimsel yöntemlerin kökenlerini tartışır. Shapin 'in çalışmaları, bilimin sosyokültürel bir faaliyet olarak anlaşılması gerektiğini vurgular. Ayrıca, "The Social History of Truth" (1994) adlı kitabı da bilimsel bilgi üretiminde güven ve güvenilirliğin nasıl inşa edildiğini ele alır.

⁹ Henryk Grossman (1881-1950), Polonya doğumlu Marksist iktisatçı ve tarihçidir. Grossman, kapitalizmin ekonomik dinamiklerini ve kriz teorilerini inceleyen çalışmalarıyla tanınır. En önemli eserlerinden biri "Das Akkumulations- und Zusammenbruchsgesetz des kapitalistischen Systems" (1929) olup, bu çalışmada kapitalizmin içsel çelişkileri ve kaçınılmaz çöküşü üzerine detaylı bir analiz sunar. Grossman, tarihsel materyalizmin yöntemlerini uygulayarak ekonomik teoriler geliştirmiş ve kapitalist sistemin tarihsel olarak anlaşılması gerektiğini savunmuştur.

¹⁰ Ayrıca bakınız: N. F. Özdemir, *Yeni Bilginin Dolaşım Araçları: 17. Yüzyılda İngiltere'sinde Yeni Bilginin Kamusallaşması*, İstanbul, Ketebe Yayınları, 2021.

B. Modern Bilimin Toplumsal Ortamı

Buraya kadar, bilimsel süreçlerin incelenmesinde, bu süreçlerin içinde geliştiği sosyal çevrenin dikkate alınmasının önemini ve bu perspektifi literatüre geri dönülmez bir biçimde kazandıran kişileri ele aldık. Bu bölümde ise, bu iddianın örneklerini sunmaya çalışacağız.

17. yüzyılda modern bilimin İngiltere'de özgün bir biçimde geliştiği görülmektedir. Bu süreci incelerken, yalnızca bilim insanlarının değil, aynı zamanda dönemin tüccarları, şairleri ve gazetecileri gibi diğer önemli aktörlerin de rolüne dikkat etmek gerekmektedir. Örneğin, İngiliz gazeteci Daniel Defoe'nun¹¹ "Kader satış tezgâhı ile asil tacını neredeyse aynı seviyeye getirdi" ifadesi¹², sosyal sınıflar arasındaki mesafenin daraldığını vurgular. Benzer şekilde, İngiliz politikacı J. B. Howe'un¹³ "Kralımız olmayabilir ama ticaretimiz var" sözleri, dönemin ekonomik ve sosyal dinamiklerinde ticaretin ve tüccar sınıfının artan önemine işaret eder.¹⁴ Bu ifadeler, değişen sınıf yapısı ve ekonomik güç dengeleri bağlamında, bilimsel gelişmeleri daha bütüncül bir perspektifle değerlendirmemizi sağlar. Kral ve aristokratları temsil eden asil tacı ile yükselen tüccar sınıfını simgeleyen satış tezgâhı, tüccarların İngiliz kralı kadar zengin olduğu bir dönemi resmeder.

Daniel Defoe'nun tüccar sınıfının yükselişine dair gözlemleri, Boris Hessen'in bilimsel çalışmaların sosyal bağlamda değerlendirilmesi gerektiği yönündeki görüşüyle de örtüşmektedir. Hessen'e göre, Newton'un Principia'sını tamamen entelektüel bir çalışma olarak ele alan geleneksel bilim tarihi çalışmalarının aksine, Newton'un teorisi soyut düşüncede değil, sosyal ortamlarda bulunur ve dönemin sanayi, ticaret ve savaş taleplerine yanıt verir. Dolayısıyla, modern bilimin gelişimini anlamak için bilim insanlarının yanında tüccarların, şairlerin ve gazetecilerin de incelenmesi gerekmektedir. Bu yaklaşımla, dönemin ekonomik ve sosyal dinamiklerinin bilimsel ilerlemeleri nasıl şekillendirdiği daha kapsamlı bir şekilde değerlendirilebilir.¹⁵

Boris Hessen'in vurguladığı sosyal bağlamın önemi, İngiltere'de güç kazanan tüccar sınıfının kültürü ile de ilişkilidir. Örneğin, 17. yüzyılda İngiliz tüccar Thomas Mun¹⁶, "Topraklarımızın fiyatını artırmanın tek yolu yurt dışı ile ticaret yapmaktır," demiştir.¹⁷ Bu ifade, tüccarların çıkarlarının kralın çıkarları ile örtüşüğünü göstermektedir. Kralın çıkarları ile aynı olan bu sınıf, yetiştiği topluma, özellikle yoksullara yardım etmek, başarılı gençlere fırsat sunmak ve bu amaç etrafında örgütlü bir yardım sistemi kurmak

¹¹ Daniel Defoe (1660-1731), İngiliz yazar ve gazeteci. En çok "Robinson Crusoe" (1719) adlı romanıyla tanınır. Defoe, roman yazımında yenilikçi bir yaklaşım benimseyerek gerçekçi detaylarla zenginleştirilmiş karakterler ve olaylar yarattı. Aynı zamanda, ticaret ve ekonomi üzerine yazdığı "The Complete English Tradesman" (1725) gibi eserlerle, dönemin sosyal ve ekonomik dinamiklerine dair gözlemler sundu. Defoe'nun eserleri, İngiliz toplumunun sınıf yapısını ve tüccar sınıfının yükselişini anlatır.

¹² Daniel Defoe, The Complete English Tradesman, Project Gutenberg, 1725, s. 46-47.

¹³ J. B. Howe, İngiliz politikacı ve gazeteci, ticaretin İngiliz toplumundaki önemini vurgulayan görüşleriyle tanınır. Howe'un "Kralımız olmayabilir ama ticaretimiz var" şeklindeki ifadesi, 17. yüzyıl İngiltere'sinde ticaretin sosyal ve ekonomik yapıda nasıl belirleyici bir rol oynadığını gösterir. Bu ifade, dönemin sınıf yapısının ve ekonomik güç dengelerinin değişimini yansıtarak, ticaretin aristokrasi kadar önemli bir statü kaynağı haline geldiğine işaret eder.

¹⁴ Ayrıca bakınız: James D. Tracy, The Rise of Merchant Empires: Long-Distance Trade in The Early Modern World 1350-1750, Cambridge University Press, 2011.

¹⁵ Ayrıca bakınız: J. D. Bernal, Bilimin Toplumsal İşlevi, İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2011.

¹⁶ Thomas Mun (1571-1641), İngiliz tüccar ve merkantilist ekonomik düşüncenin önemli figürlerinden biridir. En bilinen eseri England's Treasure by Forraign Trade (1664) olup, bu eserde İngiltere'nin zenginliğinin artırılmasında dış ticaretin önemini vurgular.

¹⁷ Thomas Mun, England's Treasure by Forraign Trade, Literary Licensing, 2014, s. 11.

istemmiştir. Robert Merton, bu yaklaşımın arka planında İngiliz püritenliğinin¹⁸ toplum yararına çalışmaya verdiği önemin olduğunu ve aynı inancın modern bilimin de yararlı bir olgu olduğuna işaret ettiğini iddia eder. Tüm bunlara kaynak olacak sermaye ise ülkeye sömürgelerden akar. Hükümet, borç para için bu varlıklı tüccarlara ihtiyaç duyar hale gelir. Merton'un bu görüşü, sosyal ve ekonomik bağlamın bilimsel gelişmeler üzerindeki etkisini daha geniş bir perspektifle ele alır ve aslına baktığımızda bize Hessen'in analizleriyle uyumlu bir çerçeve sunar.

Bilimsel gelişmelerin ekonomik ve sosyal bağlamla nasıl iç içe geçtiği, dönemin birçok örneğiyle desteklenebilir. Özellikle, sömürgecilik dönemi, bilimsel aletlerin gelişiminde önemli bir rol oynamıştır. Sömürge amaçlı seyahatler, astronomi ve seyir matematiğine ihtiyaç duyar ve bilim aletlerinin yapımındaki hızlı gelişmeler ekonomi-bilim bağlantısına bir örnek olarak verilebilir. İngiltere'nin başarılı olduğu cam sanayii; teleskop, mikroskop, gözlük ve termometre yapımını hızlandırıp yaygınlaştırır. Bunlar aynı zamanda modern bilimin gerçeğe yakın gözlemlerinin alt yapılarıdır. Örneğin, İngiliz hekim William Harvey¹⁹, nabız ölçümünde zamanı daha iyi gösteren saatlerden yararlanır ve daha net ölçümler yapar.

Bilimsel ve teknolojik gelişmelerin ekonomik ve sosyal yapıya etkileri, dönemin sanayi devrimi ile belirginleşir. Bu bağlamda, endüstriyel ürünlerin yapımı hızlanır ve pazar payları artar. 1780'de İskoç mühendis James Watt²⁰ ve İngiliz tüccar Matthew Boulton²¹ ortaklığıyla bu pazar için buharlı makine sağlamaya başlarlar. Bu gelişmeler, Boris Hessen'in modern bilimin ekonomik bağlantılarına dair iddiasını destekler niteliktedir. Cam sanayii yanında kâğıt sanayiinin de hızlı gelişimi, temizliği, estetik zevki, okur-yazarlık oranını ve bilgi dolaşımını artırır. 1665 yılında gazeteler el ilanlarının yerini almaya başlar, ekonomik ve politik gelişmelerden haberdar olunmasını sağlar. Bu durum toplum içi iletişimi artırır ve kamusal alan oluşturur.²²

Endüstriyel ürünlerin yapımının hızlanması ve pazar paylarının artması bu dönemde dikkat çekicidir. Bu bağlamda, 17. yüzyıl İngiltere'sinin sosyal ve ekonomik yapısı oldukça karmaşık ve dinamik bir süreçten geçmiştir. Özellikle, reformlar, iç ve dış savaşlar, kapitalizme geçiş ve salgınların yaşandığı tam bir kaos ortamı bu döneme damgasını vurur. 1665 yılında veba salgınını kontrol altına almak için

¹⁸ İngiliz Püritenliği (Puritanism): 16. ve 17. yüzyıllarda İngiltere'de ortaya çıkan dini bir harekettir. Püritenler, Anglikan Kilisesi'nin Katolik uygulamalarından arındırılması ve daha sade, doğrudan bir Hristiyanlık anlayışı benimsenmesi gerektiğine inanıyorlardı. Toplumda ahlaki ve dini reformlar yapmayı amaçlayan bu hareket, bireysel çalışkanlık, dürüstlük ve toplum yararına çalışma gibi değerlere büyük önem vermiştir. Bu değerler, Püritenlerin iş ve ticaret ahlakını da şekillendirmiştir ve İngiltere'nin ekonomik ve sosyal yapısında önemli etkiler yaratmıştır.

¹⁹ William Harvey (1578-1657), İngiliz hekim ve anatomist, kan dolaşım sisteminin işleyişini keşfetmesiyle tanınır. 1628 yılında yayımladığı "De Motu Cordis" (Kalbin Hareketi Üzerine) adlı eserinde, kanın kalp tarafından pompalanarak vücutta dolaştığını ve yeniden kalbe döndüğünü açıklamıştır. Harvey, bu çalışmalarıyla modern fizyolojinin temellerini atmış ve tıp alanında devrim yaratmıştır. Nabız ölçümünde zamanı daha iyi gösteren saatlerden yararlanarak daha net ölçümler yapması, onun bilimsel gözlemlerinin doğruluğunu artırmıştır.

²⁰ James Watt (1736-1819), İskoç mühendis ve mucit, buharlı makinenin verimliliğini artırarak sanayi devrimine büyük katkı sağlamıştır. Watt, buhar gücünü daha etkili kullanmayı sağlayan çeşitli icatları ile tanınır. Özellikle, 1775 yılında Matthew Boulton ile ortaklık kurarak buharlı makine üretimini ticari hale getirmiştir. Watt'ın çalışmaları, sanayileşmenin hızlanmasına ve genişlemesine katkılarda bulunmuştur.

²¹ Matthew Boulton (1728-1809), İngiliz sanayici ve girişimci, sanayi devriminin önde gelen isimlerinden biridir. Boulton, James Watt ile ortaklık kurarak buharlı makinenin üretimini ve yaygınlaştırılmasını sağlamıştır. Bu ortaklık, sanayileşmenin hızlanmasına ve çeşitli endüstriyel süreçlerin modernleşmesine katkıda bulunmuştur.

²² Chris R. Kyle, Jason Peacey, Breaking News: Renaissance Journalism and The Birth of The Newspaper, s. Folger Shakespeare Library, 2008, 135.

Londra'nın haftalık ölüm istatistikleri çıkarılır ve hayat sigortaları başlar. Genç nüfus arasındaki intihar oranları bu dönemde yüksek seviyelere çıkar. Levant ile yapılan ticaret sonrası çay, kahve, kakao, baharat ve şeker toplumun yeme alışkanlıklarını değiştirir. Kahvehaneler, akşam eğlence mekânlarının alternatifi olur ve gündüz için haber kaynakları haline gelir. Kahvehaneler aynı zamanda kilise dışı toplantı merkezleri, yani din ve siyaset harici konuşmaların merkezleri olur.

İngiltere'nin ekonomik ve sosyal yapısının sanayi devrimi öncesindeki değişimi, bu ülkenin ticari ve coğrafi avantajlarıyla yakından ilişkilidir. İngiltere, coğrafi konumunun da etkisiyle Avrupa ticaretinin en özgür yapıldığı ülkelerden biridir. Ülkenin her noktası deniz ve nehir ulaşımına yakın olduğu için ulaşım harcamaları daha düşüktür. Ayrıca, kara ticareti de vergiye tabi değildir, bu da ülkeyi ticaret açısından cazip kılar. Hollanda, Fransa, Almanya gibi ülkelerden gelen göçmenlerden de teknik anlamda yararlanır. Coğrafi olarak kömür yataklarının bolluğu ve bu rezervlerin manastırlara ait araziler olmaktan çıkması, İngiltere'yi Avrupa'da en büyük kömür üreticisi yapar. Kömürün kâğıt, silah, cam gibi sanayi dallarındaki etkisini düşünürsek, bu durum sanayi devriminin hızlanmasına önemli bir katkı sağlamıştır.

Bu dönemin aile yapısına bakacak olursak: Kendi yiyeceğini yetiştiren, giyeceğini dokuyan ve diken, evini inşa eden kalabalık ve iş bölümü yapmış aile yapısından, tüm bunlar için başkalarından talepte bulunan çekirdek aileye geçişin başlangıcıydı. Alışveriş tarihini yazanlar buna "satın almanın gücünü keşfetmek" derler.²³ Bu güç, onlara boş zaman yaratır ve özgüven kazandırır: hayatını seçme ve inşa etme özgürlüğü. Bu dönem ferdiyetçiliğin yükselişi ve özel yaşamda mahremiyetin arttığı bir süreçtir.²⁴ Kâğıt ve kitabın ucuzladığı, boş zaman aktivitelerinin arttığı bu dönem kadınlar için de avantajlı hale gelir. Bu dönemde çalışmamak, bir kadın için ekonomik ve kültürel üstünlük göstergesidir hem maddi ihtiyacı olmadığını hem de boş vaktinde kitap, gazete, dergi okuyabildiğini gösterir.²⁵

Bu analiz, bilimin içinde geliştiği toplumun tüm parametreleriyle birlikte anlaşılmasını sağlamak amacıyla yapılmıştır. 17. yüzyıl İngiltere'sinde yaşanan ekonomik, sosyal ve kültürel dönüşümler, bilimsel ilerlemelerin arka planını oluşturan kritik faktörler olarak ele alınmıştır. İngiltere'nin coğrafi avantajları ve ticaret politikaları, sanayi devriminin temel taşlarını oluştururken, Levant ticareti sonrası toplumun yeme ve içme alışkanlıklarının değişmesi ve kahvehanelerin sosyal hayatın merkezine yerleşmesi gibi olgular, bu dönemin toplumsal dinamiklerini şekillendirmiştir. Pozitivizmin bilimsel ilerlemeyi yalnızca mantıksal ve deneysel temellere dayandıran yaklaşımının aksine, bu analiz, bilimin toplumsal bağlamdan bağımsız düşünülemediğini vurgulamaktadır. Aile yapısındaki dönüşümler, bireylerin artan boş zamanlarının sosyal ve kültürel üstünlük sembolü haline gelmesi ve kadınlar için çalışmamanın bir statü göstergesi olarak kabul edilmesi, dönemin bireysel özgürlük ve mahremiyet anlayışını yansıtmaktadır. Bu çok boyutlu değişimlerin incelenmesi, bilimin sadece entelektüel bir faaliyet olmadığını, aynı zamanda ekonomik, sosyal ve kültürel bağlamlarla iç içe geçtiğini göstermektedir. Pozitivist yaklaşımın aksine, tarihsel süreçlerin ve toplumsal dinamiklerin bilimsel gelişmeler üzerindeki etkisini anlamak, bilim tarihini daha kapsamlı ve bütüncül bir perspektiften değerlendirmemizi sağlar. Bu yaklaşım, modern dünyaya olan etkilerini kavramamıza yardımcı olarak,

²³ Lawrence B. Glickman, *Buying Power: A History of Consumer Activism in America*, University of Chicago Press, 2009, s. 42.

²⁴ Ayrıca bakınız: John Henry, *Bilim Devrimi ve Modern Bilimin Kökenleri*, Küre Yayınları, 2020.

²⁵ Alice Clark, *Working Life of Women in the Seventeenth Century*, Routledge, 2013, s. 240.

bilimsel gelişmelerin toplumsal bağlamdaki yerini ve önemini daha derinlemesine değerlendirmemizi mümkün kılar.

C. Kamusal Bilim Alanlarının Gelişimi

Bilimsel bilginin topluma yayılması ve kabul görmesi, bilimsel gelişmelerin sadece akademik çevrelerle sınırlı kalmamasını sağlayarak toplumun geniş kesimlerine ulaşmasını hedefler. Bu süreç, iletişim kanallarının etkin kullanımını gerektirir. İletişim, gerçekleşmesi için asgari bir kaynağa, bir alıcıya ve kaynaktan çıkan mesajı alıcıya ulaştıracak bir ortama ihtiyaç duyar. Tarihsel bağlamda, modern bilimin gelişimi ve yayılmasında önemli rol oynayan bu ortamlar, bilimsel bilginin kamusallaşmasında belirleyici olmuştur. Peki bu bağlamda modern bilimin taşıyıcı ortamları ya da medyası neler olmuştur? Bu sorunun yanıtı, bilim tarihinin sosyal köklerine inildiğinde daha iyi anlaşılabilir. Bilimsel bilginin kamusallaşmasında etkili olan ortamları ve medyası eksiksiz incelemek zor olabilir, ancak en fazla etki bırakanlar arasında seçtiklerimiz şunlardır: halka açık deney ortamları, tuhaflik odaları (sonraki isimle müzeler), kahvehaneler, kahvehanelerde şekillenen akademiler, ilmi yazışmalar ve hamilerin sağladığı ortamlar. Bu mekanlar, yeni bilimin kamusallaşma mekânları olarak ortaya çıkmıştır. Halka açık deney ortamları, bilim insanlarının deneylerini halka açık bir şekilde gerçekleştirmesine olanak tanıyarak, bilimin toplum tarafından gözlemlenebilir ve anlaşılabilir olmasını sağlamıştır. Özellikle 17. yüzyıldan itibaren, bilimsel deneylerin halka açık gösterimleri, bilimsel bilginin güvenilirliğini ve toplum tarafından kabul edilmesini arttırmıştır. Tuhaflık odaları zamanla modern müzelerin, hayvanat ve botanik bahçelerinin temelini oluşturmuştur. Doğa tarihine, sanata ve bilime dair objelerin sergilendiği bu odalar, halkın bilimsel bilgiye erişimini kolaylaştırmıştır. Bu mekanlar, bilimsel merakı teşvik eden ve bilginin yayılmasına katkıda bulunan önemli kamusal alanlar olmuştur. Kahvehaneler ve akademiler, entelektüel tartışmaların ve bilimsel fikir alışverişinin yapıldığı önemli mekanlar olarak öne çıkmıştır. Bu mekanlarda toplanan akademiler, bilimsel bilgiyi tartışarak ve yayarak bilimin kamusallaşmasına katkıda bulunmuştur. 17. ve 18. yüzyıllarda kahvehanelerde toplanan bilim insanları, bilimin toplum nezdinde kabul görmesi için önemli adımlar atmıştır. Bilim insanları arasındaki yazışmalar, bilimsel bilginin paylaşılmasında ve yayılmasında asli bir rol oynamıştır. Bu yazışmalar, bilimsel keşiflerin ve fikirlerin geniş bir coğrafi alana yayılmasına olanak tanımıştır. Özellikle 17. yüzyıldan itibaren, mektuplaşmalar, bilimsel bilgiyi hızla yaymak için etkili bir araç haline gelmiştir. Bilim insanlarının çalışmalarını sürdürebilmeleri için maddi ve manevi destek sağlayan hamiler, bilimsel bilginin gelişiminde önemli bir rol oynamıştır. Hamilerin desteği, bilimsel araştırmaların sürekliliğini ve sonuçlarının topluma ulaşmasını sağlamıştır.

Bu mekanlar ve ortamlar, modern bilimin kamusallaşma sürecinde kritik öneme sahip olmuştur. Bilim tarihinin sosyal köklerine indiğimizde, bu ortamların bilimsel bilginin toplum tarafından benimsenmesindeki rolünü daha iyi anlayabiliriz. Bu bağlamda, bilimsel bilginin kamusal alanda yer bulması, bilimin toplumsal kabulünü ve etkisini artırarak, bilimsel gelişmelerin geniş kitlelerce benimsenmesini sağlamıştır. Mesela halka açık deneylerin tiyatro sanatından ilham aldığı söylenir. Tiyatro, halka satışı yapılan sanat dalları arasında ilklerden biridir ve eğer oyun halkı çekebilirse büyük kâr sağlar, yazarlara yeni yazım imkânları oluşturur. Halka açık deneyler de benzer bir şekilde, bilimin toplumla etkileşime geçmesini sağlamak ve bilimsel bilginin yayılmasını hızlandırmak amacıyla düzenlenmiştir. İngilizlerin, otoritenin ve şahitliğin epistemik yetersizliğine dikkat çekmek istemesinin

bir sonucudur bu deneyler. Özellikle İrlandalı doğa filozofu Robert Boyle,²⁶ şahitliği güvenilir bir mertebeye taşımış ve bilimsel deneylerin geçerliliğini artırmıştır. Ünlü çağdaş bilim tarihçisi Steven Shapin, bu süreçle ilgili olarak ek bir iddiada bulunur: Yöntemin güvenilirliği kadar, İngiliz centilmenlerinin de güvenilirliği etkiliydi. Yeni bilimin yöntemi olarak deneysel yöntem, kolektif bir çabanın ürünü olup, eski bilim geleneğinden kopuşun simgesel bir göstergesidir. Bu bağlamda, deneysel yöntem, bilimsel bilginin nesnel ve tekrarlanabilir olmasını sağlayarak, bilimin kamusal alanda kabul görmesini kolaylaştırmıştır.²⁷

Bilimsel bilginin toplumla buluştuğu bu mekanlar, bilimin toplumsal algısını şekillendirirken, aynı zamanda bilimin toplum üzerindeki etkisini de artırmıştır. Bilimsel bilginin kamusal alanda yer bulması, toplumun bilimsel gelişmeleri benimsemesini ve desteklemesini sağlamış, böylece bilimsel çalışmaların sürekliliği ve ilerlemesi için gerekli toplumsal zemini oluşturmuştur. Aslında, tek bir deneysel yöntemden bahsedemeyiz. Burada bahsedilen deneysel yöntem, doğayı deneyle belirlenen koşullar altında yeniden incelemektir.

Francis Bacon'ın²⁸ *Novum Organum*'u,²⁹ René Descartes'ın³⁰ *A Discourse on The Method*'u,³¹ Blaise Pascal,³² Pierre Gassendi³³ ve Isaac Newton,³⁴ yeni bir bilim metodu üzerinde dururlar. Modern bilimin

²⁶ 17. yüzyıl İrlandalı doğa filozofu ve kimyageri olan Robert Boyle (1627-1691), modern kimyanın ve bilimsel yöntemin kurucularından biri olarak kabul edilir. Boyle, özellikle gazların davranışlarını inceleyen çalışmaları ve Boyle Yasası ile tanınır. Şahitlik ve deneysel yöntemin güvenilirliğini vurgulayan çalışmaları, bilimin objektifliğini ve tekrarlanabilirliğini sağlamaya yönelik önemli katkılar sunmuştur. Ayrıca, Royal Society'nin kurucularından biri olarak bilimsel araştırmaların kurumsallaşmasında önemli bir rol oynamıştır.

²⁷ S. Shapin, *A Social History of Truth: Civility and Science in Seventeenth-Century England*. University of Chicago Press, 1994, s. 21-22.

²⁸ Francis Bacon: 16. yüzyıl İngiliz filozofu, devlet adamı ve bilim insanı olan Francis Bacon (1561-1626), bilimsel yöntemin temellerini atan düşünürlerden biridir. Bacon, bilimsel araştırmalarda tümevarım yöntemini savunarak, gözlem ve deneye dayalı bilginin önemini vurgulamıştır. *Novum Organum* adlı eserinde, bilginin sistematik bir şekilde incelenmesi gerektiğini öne sürmüştür. Bacon, modern bilimsel yöntemin öncüsü olarak kabul edilir.

²⁹ Francis Bacon, *Novum Organum*, Bill, 1620. Ayrıca bakınız: Francis Bacon, *Novum Organum*, Bilgesu Yayıncılık, 2015.

³⁰ René Descartes: 17. yüzyıl Fransız filozofu, matematikçi ve bilim insanı olan René Descartes (1596-1650), modern felsefenin kurucusu olarak kabul edilir. Descartes, rasyonel düşünceyi ve metodolojik şüpheciliği vurgulayan çalışmalarıyla tanınır. *Discourse on Method* (1637) adlı eserinde, bilimsel yöntemin temel ilkelerini ve analitik düşüncenin önemini ele almıştır. Descartes, "Cogito, ergo sum" (Düşünüyorum, öyleyse varım) ifadesiyle ünlüdür ve Kartezyen felsefenin kurucusudur.

³¹ Rene Descartes, *Discourse on Method*, Leiden, 1637. Ayrıca bakınız: Rene Descartes, *Yöntem Üzerine Konuşma*, Çev. Çiğdem Dürüşken, Alfa Yayınları, 2015.

³² Blaise Pascal: 17. yüzyıl Fransız matematikçi, fizikçi ve filozof olan Blaise Pascal (1623-1662), hem bilimsel hem de dini alanlarda önemli katkılarda bulunmuştur. Pascal, olasılık teorisi ve hidrostatik alandaki çalışmalarıyla bilinir. Özellikle Pascal İlkesi ve Pascal Üçgeni ile tanınır.

³³ Pierre Gassendi: 17. yüzyıl Fransız filozof, bilim insanı ve matematikçi olan Pierre Gassendi (1592-1655), hem Aristotelesçi felsefeye hem de Descartes'ın metafiziğine alternatifler sunmuştur. Gassendi, atomculuğu ve deneysel bilimi savunarak, modern bilimsel yöntemin gelişiminde önemli bir rol oynamıştır. En önemli eserlerinden biri olan *Syntagma Philosophicum*, onun felsefi düşüncelerini ve bilimsel görüşlerini içermektedir. Ayrıca, Gassendi, Galileo'nun ve Kepler'in çalışmalarını desteklemiş ve yaygınlaştırmıştır.

³⁴ Isaac Newton: 17. yüzyıl İngiliz matematikçi, fizikçi, astronom ve filozof olan Isaac Newton (1642-1727), modern bilimin en önemli figürlerinden biridir. Newton, klasik mekaniğin temelini atan *Philosophiæ Naturalis Principia Mathematica* (1687) adlı eseriyle tanınır. Bu eser, evrensel kütle çekimi yasasını ve hareketin üç temel yasasını içerir. Ayrıca, Newton, ışığın doğasını ve renk teorisini inceleyen optik çalışmalarıyla da bilinir. Matematik alanında ise, Leibniz ile bağımsız olarak geliştirdiği diferansiyel ve integral hesap yöntemleriyle önemli katkılarda bulunmuştur.

deneysel yöntemi en güzel ifadesini Robert Boyle 'da bulur: "Deneylerde yer alan olaylar öyle düzenlenmelidir ki şeyler bu hadiselerin sonucu olmak ya da olmamak zorunda kalsın."³⁵ Bu ifade, yeni bilimin deneysel yöntemini mantıktan ayırt etmek için yapılan çalışmaları da gösterir. Bacon, Descartes, Pascal ve Newton gibi düşünürler, bilimsel yöntemin gelişimine önemli katkılarda bulunmuşlardır. Bacon, tümevarım yöntemiyle deney ve gözlemin önemini vurgularken, Descartes analitik düşünceyle bilginin sistematik incelenmesini önermiştir. Pascal ve Gassendi ise, doğa felsefesine yeni bir yaklaşım getirerek deneysel yöntemi desteklemiştir. Newton, bu yaklaşımı matematiksel formüllerle birleştirerek bilimsel devrimde büyük bir adım atmıştır. Boyle'un çalışmaları, bilimsel bilginin güvenilirliğini artırarak deneysel yöntemin yaygınlaşmasını sağlamıştır. Onun yöntemi, deneylerin tekrarlanabilir ve objektif olmasını sağlarken, bilimsel bilginin mantıksal çıkarımlarla değil, gözlemler ve deneylerle desteklenmesi gerektiğini vurgular. Bu bağlamda, deneysel yöntem, modern bilimin temel taşı olarak kabul edilir ve bilimsel bilginin kamusal alanda kabul görmesinde önemli bir rol oynar. Aslında, tek bir deneysel yöntemden de bahsedemeyiz. Burada bahsedilen deneysel yöntem, doğayı deneyle belirlenen koşullar altında yeniden incelemektir. Bacon, Descartes, Pascal, Gassendi ve Newton, yeni bir bilim metodu üzerinde dururlar. Deney pratiği, az üyeli seçkin bir azınlığa değil, büyük bir kitleye hitap eder ve bu kitleyi benzer süreçlere katılmaya davet eder. Robert Boyle, hava pompası deneyinin tanıklarının adlarını yazar.³⁶ Bu deneysel performanslar, London Royal Society'nin³⁷ rutini haline gelir. Tanıklar huzurunda yapılan deney sonuçlarını belgelemek için kayıt defterleri tutulur. Tanıklar sadece orada bulunanlar değil, bulunmayanlar için de sonuçların yazımı üzerinde titizlikle durulur: Deney nerede, ne zaman, nasıl yapıldı ve hangi sonuçlara ulaşıldı? Amaç, okuyanın aynı deneyi tekrarlayabilmesini sağlamaktır. Buna okurları sanal tanıklara dönüştürmek denir. Sanal tanıklık için okuyucunun deneyi tekrar yapması gerekmez, deneye ilişkin düşünce ve değerlendirmeleri okumak yeterlidir.³⁸

Matbaa da bu yönüyle sanal tanıklıktır, orada da metinler okuyucular tarafından doğrulanır. Matbaa ile okuyucu sınıfı belirgin olarak ortaya çıkar. Bu dönemin yazım üslubu uzun ve zorlayıcı değildir. Tarafsızlığı vurgulayan, alçak gönüllü ve samimi bir anlatımdır. Bu yöntem Hobbes³⁹ ve Descartes gibi isimler itiraz ederler. Hobbes, zaten keskin ve polemikçi üslubu ile akademi üyesi olmaya uygun değildi. Robert Boyle'un geliştirdiği ve İngiltere'de hâkim olan deneysel yöntemle göre amaç sadece olanı tayin

³⁵ Robert Boyle, *Experiments and Considerations Touching Colours*, Herringman, 1664, s. 39.

³⁶ Robert Boyle, a.g.e, s. 39.

³⁷ London Royal Society: The Royal Society, 1660 yılında Londra'da kurulan ve bilimi ilerletmeyi amaçlayan prestijli bir bilim akademisidir. Resmi adıyla "The Royal Society of London for Improving Natural Knowledge," Royal Society, deneysel bilimin gelişiminde önemli bir rol oynamış ve birçok ünlü bilim insanının çalışmalarına ev sahipliği yapmıştır. Robert Boyle, bu kurumun önde gelen üyelerinden biri olarak deneysel yöntemin yaygınlaşmasına katkıda bulunmuştur. Royal Society, bilimsel bulguların yayınlanması ve paylaşılması yoluyla bilimsel bilginin doğrulanabilirliğini ve tekrarlanabilirliğini sağlamayı amaçlamıştır

³⁸ Steven Shapin. "Pump and Circumstance: Robert Boyle's Literary Technology." *Social Studies of Science*, vol. 14, no. 4, 1984, pp. 481-520.

³⁹ Thomas Hobbes: 17. yüzyıl İngiliz filozof ve siyaset teorisyeni olan Thomas Hobbes (1588-1679), özellikle *Leviathan* (1651) adlı eseriyle tanınır. Hobbes, doğa durumu ve toplumsal sözleşme teorisiyle modern siyaset felsefesinin temel taşlarını atmıştır. Hobbes'un epistemoloji ve bilim felsefesi üzerine görüşleri, Robert Boyle'un deneysel yöntemine ve bilimsel bilgi üretim sürecine yönelik eleştiriler içermektedir.

etmektir: "Matters of fact"⁴⁰ yani vakayı tayin. Bu, İngiliz deneyciliğinin karakteristik özelliği haline gelir. Bu deneyler sonucunda okuyucuya orada olduğunu düşündüren bir yazım tarzı gelişir.⁴¹

Tuhaflik odaları, koleksiyoncuların ilgileri ve bilgileri doğrultusunda topladıkları objelerin saklandığı çatı katları, bodrumlar, depolar ya da özel odalardır. Bu objeler arasında kitaplar, bilim aletleri, silahlar, sanat eserleri, antika eşyalar, müzik aletleri, bitkiler ve hayvanlar bulunur. Çeşitli ve büyük miktarda birikim, sınıflandırma ve objelerin bozulmadan saklanmasını gerektirir. Zamanla, bu çeşitlilik müzeler, botanik ve hayvanat bahçelerine dönüşür. Örneğin, British Museum, Sir Hans Sloane'ın⁴² koleksiyonu ile şekillenmiştir. Koleksiyonerler arasında bir iletişim ağı kurulur ve tuhaflik odalarının oluşumunda hamilerin maddi gücü, doğa filozofunun bilgisi ve zanaatkârın tecrübesine ihtiyaç duyulur. Böylece, kişisel koleksiyonerlikten herkesin ziyaret edebildiği mekânlara dönüşürler. İngiltere'yi ziyaret eden bir Alman gezgin, halkın müzelere olan ilgisini şaşkınlıkla anlatır: "Kadınlar bile bir çeyreklik karşılığında içeri alınıyorlar, her şeyi elliyorlar ve terslenmiyorlar."⁴³ Hafta sonları müze gezmek, bir sınıf göstergesi ve gösterişli bir entelektüel etkinliktir. 1706 tarihli "Kelimelerin Yeni Dünyası" adlı eserde müze kelimesi, bir çalışma odası, bir kütüphane ve eğitimli kişilerin bulunduğu halka açık mekân olarak tanımlanır.⁴⁴

Kahvehaneler, bilginin topluma değdiği mekânlardır. İngiltere'de ilk kahvehane 1650 yılında Oxford'da açılır: The Angel, sahibi Lübnanlı bir Yahudi olduğu söylenir.⁴⁵ 2 yıl sonra The Greek's Head açılır, sahibi Türkiye'nin özellikle Ege kıyıları ile ticaret yapan bir kahve tiryakisidir.⁴⁶ Bu ilk örneklerden sonra sadece Londra'da bile yüzlerce kahvehane açılır. Bu kahvehanelerin bir kısmı oraya gidenlerin ilgi alanlarına göre şekillenir: ekonomi, bilim ve sanat üzerine olanlar gibi. Kahvehane sahiplerinin gazete ve dergi bastıkları da görülür. Kahvehaneler, insanlar arasında süreklilik sağlayan bir görüşmeyi organize eder. Bu ortamlar, özgür bir şekilde, eşit ilişkiler temelinde bilgi paylaşımı yapılan mekânlardır.

Özellikle bilim insanları ve entelektüeller, kahvehaneleri tartışma ve bilgi paylaşımı için önemli bir mekân olarak kullanmışlardır. Örneğin, Gresham⁴⁷ astronomi profesörü Christopher Wren⁴⁸ ve

⁴⁰ Matters of Fact: Robert Boyle, deneysel bilginin güvenilirliğini artırmak amacıyla, "matters of fact" yani 'olanı olduğu gibi tayin etmek' kavramını geliştirmiştir. Bu kavram, deneysel sonuçların gözlemlenebilir ve tekrarlanabilir olmasını vurgular. Boyle, deneylerinin doğruluğunu sağlamak için bu sonuçları dikkatlice belgelemiş ve bilimsel topluluk tarafından doğrulanabilir olmasını sağlamıştır.

⁴¹ Shapin, Steven ve Simon Schaffer. *Leviathan and the Air-Pump: Hobbes, Boyle, and the Experimental Life*. Princeton University Press, 1985, s. 22-79.

⁴² Sir Hans Sloane: 17. yüzyıl İngiliz hekim, doğa bilimci ve koleksiyoner olan Sir Hans Sloane (1660-1753), British Museum'un kuruluşuna öncülük eden geniş bir koleksiyona sahipti. Sloane, dünyanın dört bir yanından topladığı doğa tarihi objeleri, sanat eserleri, el yazmaları ve kitapları ile tanınır. Ölümünden sonra, bu koleksiyon British Museum, British Library ve Natural History Museum'un temelini oluşturmuştur.

⁴³ Helen J. Chatterjee, *Touch in Museums: Policy and Practice in Object Handling*. Routledge, 2008, s. 45.

⁴⁴ Edward Phillips, *The New World of Words*, J. Phillips, 1706, s. 512.

⁴⁵ Ellis, Aytoun. *The Penny Universities: A History of the Coffee-Houses*, Secker & Warburg, 1956, s. 19-20.

⁴⁶ E. Aytoun, a.g.e, s. 21-23.

⁴⁷ Gresham Koleji: Gresham College, 1597 yılında Sir Thomas Gresham tarafından Londra'da kurulan ve ücretsiz halka açık dersler sunan bir yüksek öğrenim kurumudur. Gresham College, Londra'nın sanat ve bilim alanlarındaki eğitimini zenginleştirmek amacıyla kurulmuştur. Kurum, Royal Society'nin kurulmasında önemli bir rol oynamıştır. Bilimsel toplantılar ve tartışmalar için önemli bir merkez haline gelmiş ve birçok ünlü bilim insanının çalışmalarına ev sahipliği yapmıştır.

⁴⁸ Christopher Wren: 17. yüzyıl İngiliz mimarı, astronom ve matematikçi olan Sir Christopher Wren (1632-1723), St. Paul Katedrali de dahil olmak üzere Londra'daki birçok önemli binanın tasarımını yapmıştır. Aynı zamanda, Royal Society'nin kurucularından biridir ve bilimsel çalışmalarıyla tanınır.

arkadaşları düzenli olarak bir kahvehanede toplanmış ve burada örgütlenmişlerdir. Kahvehaneler, bilimsel ve entelektüel topluluklar için önemli bir buluşma noktası haline gelmiştir. Bu mekânlar, bilgi üretimi ve paylaşımı sürecinde önemli bir rol oynamıştır. Bu bağlamda, kahvehaneler, bilimin ve bilginin kamusal alanda tartışılmasını ve yayılmasını sağlayarak, bilimsel bilginin toplumun geniş kesimlerine ulaşmasını kolaylaştırmıştır. Kahvehaneler, bilimin demokratikleşmesine ve toplumun çeşitli kesimlerinin bilimsel tartışmalara katılımına olanak tanımıştır.⁴⁹

Akademiler, örgütlü, kurallı ve kolektif birliklerdir. Politika ve din, London Royal Society toplantılarında konuşulmaz. Newton'a destek, kendi üniversitesinden gelmezken akademiden gelir. Böylece entelektüel uğraşların tekeli artık üniversitelerde değildir. Modern bilim, akademilerle kendi eğitim kurumlarını kendisi yaratır. Fransa'daki Paris akademisinden farklı olarak, Royal Society üyeliği herkese açık ve ücretsizdir. Paris'te üyeler devlet tayiniyle atanır, adeta bir bilim cumhuriyeti ve hükümetin patent bürosu gibi çalışırlar. Londra akademisi bu anlamda oldukça özgürdür. Royal Society, 1660 yılında Londra'da kurulan ve bilimi ilerletmeyi amaçlayan prestijli bir bilim akademisidir. Bu kurum, modern bilimsel yöntemin gelişiminde ve yayılmasında önemli bir rol oynamıştır. Newton, kendi üniversitesinden destek bulamazken, Royal Society ona gerekli desteği sağlamış ve bilimsel çalışmalarının devam etmesine olanak tanımıştır. Bu, üniversitelerin entelektüel tekellerinin kırılmasına ve modern bilimin daha geniş bir tabana yayılmasına yol açmıştır. Fransa'daki Paris Akademisi ise daha farklı bir yapıya sahipti. Üyeler devlet tarafından atanır ve akademi, adeta bir bilim cumhuriyeti gibi işlev görürdü. Ayrıca, hükümetin patent bürosu gibi çalışarak, bilimsel buluşların kaydedilmesi ve korunmasında önemli bir rol oynardı. Buna karşın, Royal Society üyeliği herkese açık ve ücretsizdir, bu da Londra akademisinin daha özgür ve katılımcı bir yapıya sahip olmasını sağlamıştır. Akademiler, modern bilimin kamusal alanda gelişmesi ve yayılmasında rol oynamıştır. Royal Society gibi kurumlar, bilimin geniş kitleler tarafından benimsenmesini ve desteklenmesini sağlayarak modern bilimin kabulü ve ilerlemesi için gerekli toplumsal zemini hazırlamıştır.

İlmi yazışmalar, farklı ülkelerdeki bilim insanlarının birbirlerinin çalışmalarından haberdar olmasını sağlar. Bir kişiye yazılmış gibi görünse de elden ele dolaşan mektuplar, yeni bir fikrin riske girmeden yayılmasına aracı olur. Bu mektuplar, modern bilimin aktarılmasında önemli bir işlev görürler. Henry Oldenburg'un⁵⁰ ilmi mektuplaşmaları, *Philosophical Transactions*⁵¹ dergisinin popüleritesini artırır. Avrupa'da geniş bir okuyucu kitlesi edinir ve taklit edilir. Oldenburg, potansiyel anlaşmazlık çıkaracak konuları dergiden çıkarır. Bu dergi, Royal Society'nin resmi yayın organı gibidir. Kitap tanıtımları ve deney sonuçları bu dergide yayımlanır. Newton, Hooke,⁵² Boyle ve Wren gibi önemli bilim insanları bu

⁴⁹ Ayrıca bakınız: Nihal Fırat Özdemir, "XVII. Yüzyılda İngiltere'de Yeni Bilimin Kamusallaşma Mekanları Olarak Kahvehaneler", *Kutadgubilig Dergisi*, sayı 37, 2018.

⁵⁰ Henry Oldenburg: 17. yüzyıl Alman bilim insanı ve Royal Society'nin ilk sekreterlerinden biri olan Henry Oldenburg (1619-1677), modern bilimsel iletişimin gelişiminde önemli bir rol oynamıştır. Oldenburg, *Philosophical Transactions* dergisinin kurucusu ve editörü olarak, bilim insanları arasındaki yazışmaları ve bilimsel buluşları yaygınlaştırmıştır. Onun çalışmaları, bilimsel bilginin hızla paylaşılmasını ve doğrulanmasını sağlamış, böylece modern bilimsel dergiciliğin temellerini atmıştır.

⁵¹ *Philosophical Transactions*: Royal Society tarafından 1665 yılında kurulmuş olan *Philosophical Transactions*, modern bilimsel dergilerin ilk örneğidir. Henry Oldenburg'un editörlüğünde yayımlanan dergi, bilimsel makalelerin, deney sonuçlarının ve kitap incelemelerinin yayımlandığı bir platform olarak bilim dünyasında hızla popüler hale gelmiştir.

⁵² Robert Hooke: 17. yüzyıl İngiliz bilim insanı ve mucit olan Robert Hooke (1635-1703), mekanik, biyoloji ve mikroskop alanlarında önemli katkılarda bulunmuştur. Hooke, hücreyi keşfetmesiyle tanınır ve esneklik yasasını

dergide yazarlar. İlmî yazışmalar, modern bilimin gelişiminde ve yayılmasında etkili oldular. Bu mektuplar, bilim insanlarının fikir alışverişinde bulunmasını ve çalışmalarının geniş bir kitleye ulaşmasını sağlamıştır. Bilimsel bilginin paylaşımında ve doğrulanmasında önemli bir araç olan bu yazışmalar, aynı zamanda bilimsel topluluğun oluşmasına katkıda bulunmuştur.

Hamiler her dönemde bilimin yayılımı ve korunmasında önemli bir sorumluluk üstlenmişlerdir. Bilimsel araştırmaları teşvik etmek ve desteklemek amacıyla, maddi ve manevi katkılarda bulunmuşlardır. İngiliz hami Lord Burghley,⁵³ modern bilimin bir iletişim ağını kurar. Bu ağ, bilim insanlarının birbirleriyle etkileşimde bulunmalarını ve çalışmalarını paylaşmalarını sağlar. Burghley'nin desteği, bilimsel bilginin yayılımını hızlandırır ve bilimsel topluluğun oluşmasına katkıda bulunur. Bir diğer İngiliz hami Robert Dudley,⁵⁴ astronom Thomas Digges'e⁵⁵ ekonomik destek sağlayarak modern bilimin koruyuculuğunu üstlenir. Dudley'nin desteği, Digges'in çalışmalarının sürdürülmesini ve geliştirilmesini mümkün kılar. Bu tür destekler, bilimsel araştırmaların sürekliliğini sağlar ve bilim insanlarının bağımsız çalışmalarına olanak tanır. İngiltere'de hamiler, daha çok faydacılık olarak bilinirler; yani, bilimsel çalışmaların pratik uygulamalarına ve topluma olan katkılarına önem verirler. Bu bağlamda, hamiler, bilimin toplum tarafından kabul edilmesinde önemli aktörlerdir. Bilimsel bilginin yayılması ve korunması, hamilerin sağladığı desteklerle mümkün olur. Hamilerin katkıları, bilimsel çalışmaların topluma ulaşmasını sağlar.

Tüm bu örneklerden de görüldüğü üzere modern bilimin toplumla ilişkisi rastlantısal değildir. Avrupa ve Amerika gibi, popüler bilimin önemini 200 yıl önce kavrayan ve bu alanda kurumsallaşmış bölgelere bakıldığında bu açıkça görülebilir. Bilim insanları, bilimin geniş kitlelerce anlaşılmasının önemini çok önceden fark etmiş ve bu doğrultuda bilim iletişimi başlığı altında lisans ve yüksek lisans düzeyinde eğitimler sunmuşlardır. Özellikle 1800'lerden itibaren, kitlelerin bilimi anlamasını hedefleyen özel yayınlar yayımlanmıştır. Türkiye'de ise hala popüler bilim küçümsenmekte ve önemi tam olarak anlaşılmamaktadır.

Pozitivizm, bilimin sadece gözlemlenebilir ve ölçülebilir gerçekliklere odaklanması gerektiği görüşünü savunurken, sosyolojik bilim yaklaşımı ise bilimin toplumsal ve kültürel bağlamlarda şekillendiğini ve bu bağlamların bilimsel çalışmaları etkilediğini vurgular. Sosyolojik bir bakış açısı, bilimin nesnel olmayan ve toplumsal olarak belirlenen yönlerini anlamamıza yardımcı olur, bu da bilimin toplumla bağını güçlendirir ve bilimin toplumsal etkisini artırır. Modern bilimin temelinde kamusallaşma ve

tanımlayan Hooke Kanunu ile bilinir. Royal Society'nin küratörü ve sekreteri olarak görev yapmış ve birçok bilimsel keşfi teşvik etmiştir.

⁵³ Lord Burghley: 16. yüzyıl İngiliz devlet adamı ve Kraliçe I. Elizabeth'in baş danışmanı olan William Cecil, 1. Baron Burghley (1520-1598), İngiliz Rönesansının önemli hamilerinden biridir. Bilimin, sanatın ve eğitimin korunması ve yayılması için geniş çapta destek sağlamıştır. Bilim insanları ve entelektüeller arasındaki iletişimi teşvik ederek modern bilimin gelişiminde önemli bir rol oynamıştır.

⁵⁴ Robert Dudley, 16. yüzyıl İngiliz soylusu ve bilim insanıdır. Astronomi ve meteorolojiye ilgi duyan Dudley, Tycho Brahe ile iş birliği yapmış ve İngiltere'deki meteoroloji gözlemlerini sistematik hale getirmiştir. Aynı zamanda İngiltere'nin deniz kuvvetlerinde önemli rol oynamış ve İngiliz deniz gücünün gelişimine katkıda bulunmuştur.

⁵⁵ Thomas Digges, 16. yüzyıl İngiliz matematikçi, astronom ve bilim insanıdır. Ay ve diğer gök cisimleri üzerine yaptığı gözlemlerle tanınmaktadır. Copernicus'un heliosentrik modelini desteklemiştir ve bu konudaki çalışmalarıyla bilim dünyasında etkili olmuştur. Ayrıca, teleskop kullanımının yayılmasına katkıda bulunmuş ve teleskopla gökyüzü gözlemlerini teşvik etmiştir. Digges, çağındaki astronomiye ve bilime yaptığı katkılarla önemli bir yer edinmiştir.

anlaşılabilirlik yatar; bilimi sadece belirli bir kesimin çıkarlarına hapseden eski bilim anlayışı ise artık geçerliliğini yitirmiştir.

Son Söz Yerine

Bu makale, bilimin tarihini ve gelişimini sosyal bilimler perspektifinden ele alarak, bilimin sadece entelektüel bir çaba olmanın ötesinde, toplumsal, ekonomik ve siyasi bağlamlarla nasıl etkileşim içinde olduğunu incelemiştir. Boris Hessen'in "doğa bilimlerinin toplumsal kökenleri" üzerine odaklanması, bilimsel bilginin üretiminin sadece saf entelektüel bir süreç olmadığını, aynı zamanda toplumsal yapılar ve ideolojik etkilerin nasıl şekillendirici olduğunu gösterir. Robert K. Merton'un bilimsel toplumun normatif yapılarını incelediği çalışmaları, bilimdeki yenilikçi süreçlerin nasıl teşvik edildiğini ve bilimsel ilerlemenin toplumsal yapılarla nasıl etkileşim içinde olduğunu anlamamıza olanak tanır. Edgar Zilsel'in bilim tarihinin sosyal temellerini irdelemesi ise, bilimsel metodolojilerin ve bilim insanlarının toplumsal koşullar altında nasıl şekillendiğini gösterir. Bu perspektifler, bilimsel bilginin üretiminde ve kabulünde toplumsal faktörlerin ve ideolojilerin nasıl etkili olduğunu gösterirken, bilimin tarihini sadece teknik ve entelektüel gelişmelerle sınırlamamız gerektiğini vurgular.

Amacımız sosyolojik bilim tarihi yazımı açısından bilimin gelişimini anlamamızı sağlayarak, bilimsel ilerlemenin sadece bilgi üretimi süreci olmadığını, aynı zamanda toplumsal değişim ve etkileşim içinde olan bir süreç olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda, gelecekteki araştırmaların, bilimin tarihsel ve sosyolojik bağlamlarını daha derinlemesine incelemesi ve bu bağlamların bilimin nasıl şekillendiği ve evrildiği üzerindeki etkilerini anlaması gerekmektedir. Bilimin sosyal ve kültürel bağlamlarının anlaşılması, bilimsel pratiklerin gelecekteki yönlendirmeleri ve toplumsal değişimdeki rolü hakkında bize önemli bilgiler sunabilir.

Pozitivizmle karşılaştırıldığında, pozitivist yaklaşım bilimin nesnel gerçekliği keşfetme ve açıklama çabası olarak vurgulanırken, sosyal bilimler perspektifi bilimsel bilginin toplumsal ve kültürel bağlamlarını ön plana çıkarır. Pozitivizm, bilimsel yöntemlerin evrenselliği ve nesnellik idealini savunurken, sosyal bilimler perspektifi bilimsel bilginin üretiminin ve kabulünün sosyal yapılara ve ideolojilere bağlı olarak nasıl şekillendiğini gösterir.

Ayrıca, sosyolojik yazıma örnek olması bakımından bilimin toplumla etkileşimini ve bu etkileşimin mekânlarını da irdeledik. Bilimsel topluluklar, akademik kurumlar, kamu politikaları, bilim iletişimini içeren çeşitli mekânlar, bilimin gelişiminde ve kabulünde kritik roller oynar. Bu mekânlar, bilimsel bilginin üretilmesi, yayılması ve toplum tarafından kabul edilmesi süreçlerinde etkili bir araç olarak işlev görür. Örneğin, bilimsel topluluklar, farklı disiplinler arası iş birliklerinin ve bilgi paylaşımının teşvik edildiği yerler olarak bilimsel ilerlemeye yol gösterirler.

Sonuç olarak, bilimin tarihsel ve sosyolojik bağlamlarının daha iyi anlaşılması, bilimin toplumsal değişimde nasıl bir araç olarak işlev gördüğünü anlamamıza yardımcı olabilir ve bilimsel ilerlemenin gelecekteki yönlerini şekillendirmede bize rehberlik edebilir. Bu nedenle, bilimin tarihini sadece teknik ve bilimsel gelişmelerle sınırlamak yerine, onun toplumsal ve kültürel dinamikler içinde nasıl şekillendiğini anlamak önemlidir.

KAYNAKÇA

- Bacon, Francis. *Novum Organum*. İstanbul: Bilgesu Yayıncılık, 2015.
- Bernal, J. D. *Bilimin Toplumsal İşlevi*. İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2011.
- Black, Jeremy. *İngiltere Tarihi*, çev. Aytaç Yıldız. Doğu Batı Yayınları, 2020.
- Boyle, Robert. *Experiments and Considerations Touching Colours*. Herringman, 1664, s. 39.
- Burke, Peter. *Sosyoloji ve Tarih*, çev. Mehmet Tanju Akad. Isık Yayınları, 2019.
- Burke, Peter. *A Social History of Knowledge: From Gutenberg to Diderot*. Polity Press, 2000, s. 1-23.
- Chatterjee, Helen J. *Touch in Museums: Policy and Practice in Object Handling*. Routledge, 2008, s. 45.
- Clark, Alice. *Working Life of Women in the Seventeenth Century*. Routledge, 2013, s. 240.
- Defoe, Daniel. *The Complete English Tradesman*. Project Gutenberg, 1725, s. 46-47.
- Descartes, Rene. *Discourse on Method*. Leiden, 1637. Ayrıca bakınız: Rene Descartes, *Yöntem Üzerine Konuşma*, çev. Çiğdem Dürüşken. Alfa Yayınları, 2015.
- Ellis, Aytoun. *The Penny Universities: A History of the Coffee-Houses*. Secker & Warburg, 1956, s. 19-20.
- Glickman, Lawrence B. *Buying Power: A History of Consumer Activism in America*. University of Chicago Press, 2009, s. 42.
- Henry, John. *Bilim Devrimi ve Modern Bilimin Kökenleri*. İstanbul: Küre Yayınları, 2020.
- Hessen, Boris. *Newton'un Principia'sının Toplumsal ve İktisadi Kökleri*, çev. Ümit Şenesen. İstanbul, 2019.
- Kyle, Chris R., ve Jason Peacey. *Breaking News: Renaissance Journalism and The Birth of The Newspaper*. Folger Shakespeare Library, 2008, s. 135.
- Merton, Robert K. *On Social Structure and Science*. Chicago University Press, 1996.
- Mun, Thomas. *England's Treasure by Forraign Trade*. Literary Licensing, 2014, s. 11.
- Özdemir, N. F. *Yeni Bilginin Dolaşım Araçları*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021.
- Özdemir, N. F. "XVII. Yüzyılda İngiltere'de Yeni Bilimin Kamusallaşma Mekanları Olarak Kahvehaneler." *Kutadgubilig Dergisi*, sayı 37, 2018.
- Phillips, Edward. *The New World of Words*. J. Phillips, 1706, s. 512.
- Royal Society. Erişim tarihi: 21 Mayıs 2024. <https://royalsociety.org/>.
- Shapin, Steven. *Bilimsel Devrim*. İstanbul: İzdüşüm Yayınları, 2000.
- Shapin, Steven, ve Simon Schaffer. *Leviathan and the Air-Pump: Hobbes, Boyle, and the Experimental Life*. Princeton University Press, 1985, s. 22-79.
- Shapin, S. *A Social History of Truth: Civility and Science in Seventeenth-Century England*. University of Chicago Press, 1994, s. 21-22.

Tracy, James D. The Rise of Merchant Empires: Long-Distance Trade in The Early Modern World 1350-1750. Cambridge University Press, 2011.

Whitfield, Peter. Batı Biliminde Dönüm Noktaları. İstanbul: Küre Yayınları, 2020.

Zilsel, Edgar. The Social Origins of Modern Science. Springer, 2008.

Çiğdem ULUTAŞ

Arş. Gör. Dr. İnönü Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

ORCID: 0000-0001-7116-5548

cigdemkiransan@gmail.com

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi-Research Article

Başvuru/Submitted: 07.09.2024

Kabul/Accepted: 04.10.2024

**MUHAMMED ALİ VE ŞEVKET ALİ KARDEŞLERİN HİNT ALT KITASININ
ÖZGÜRLÜK HAREKETİNE ETKİLERİ**

Öz

Muhammed Ali ve Şevket Ali kardeşler, Hint alt kıtasının özgürlük hareketinde hem dinî hem de ulusal birliği teşvik ederek, bağımsızlık mücadelesinin önemli isimleri arasında yer almışlardır. Bu iki kardeş, Hint alt kıtasının bağımsızlık sürecinde mühim iki hadise olan Hilafet ve Pasif Direniş hareketlerinin başlıca isimlerinden olmuşlardır. “Comrade” ve “Hamdard” gibi gazeteler aracılığıyla İngiliz yönetimini eleştirmiş, Müslümanların haklarını savunmuş ve toplumsal bilincin artmasını sağlamışlardır.

Ali kardeşler, Mahatma Gandhi ile iş birliği yaparak, Hindu ve Müslüman toplulukları birleştirmeye çalışmış ve Hint alt kıtasının bağımsızlık hareketinin temel omurgasını oluşturan Pasif Direniş hareketine destek olmuşlardır. İki kardeş, Hint alt kıtasındaki Müslümanların Osmanlı hilafetinin korunması için başlattıkları Hilafet Hareketlerinin liderleri olmuşlardır. Onların liderliğindeki Hilafet Hareketi, Hindu ve Müslüman topluluklar arasında iş birliği ortamı yarattı. Bu birliktelik, İngiliz yönetimine karşı daha geniş çaplı ve etkili bir direniş sağladı. Düzenledikleri mitingler ve protestolarla halkı harekete geçirip İngiliz yönetimine karşı direnişi güçlendiren Ali Kardeşler, Hindistan’ın bağımsızlık mücadelesi ve Müslümanların hakları konusunda uluslararası desteği arttırmak için de çeşitli ülkelere seyahatler gerçekleştirmişlerdir. Bu seyahatler, onların hem Hindistan’daki hem de uluslararası arenadaki etkilerini önemli ölçüde pekiştirmiştir. Bu çalışma, Hint alt kıtasının özgürlük mücadelesinde bu iki kardeşin oynadığı rolü detaylarıyla ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Muhammed Ali Cevher, Şevket Ali, Hindistan, Pasif Direniş, Hilafet Hareketleri.

**THE IMPACT OF BROTHERS MOHAMMED ALI AND SHAUKAT ALI ON THE
FREEDOM MOVEMENT OF THE INDIAN SUBCONTINENT**

Abstract

The brothers Mohammad Ali and Shaukat Ali were among the most important figures in the independence movement of the Indian subcontinent, promoting both religious and national unity. These two brothers were the main figures of the Khilafat and Passive Resistance movements, two important events in the independence process of the Indian subcontinent. Through newspapers such

as “Comrade” and “Hamdard”, they criticized British rule, defended the rights of Muslims, and raised public awareness.

In collaboration with Mahatma Gandhi, the Ali brothers sought to unite Hindu and Muslim communities and supported the Passive Resistance movement, which formed the backbone of the Indian subcontinent's independence movement. The two brothers were the leaders of the Khilafat Movement that Muslims in the Indian subcontinent launched to preserve the Ottoman Caliphate. The Khilafat Movement, under their leadership, created an atmosphere of cooperation between the Hindu and Muslim communities. This unity led to a wider and more effective resistance against British rule. The Ali Brothers, who mobilized the people and strengthened the resistance against British rule with the rallies and protests they organized, also travelled to various countries to increase international support for India's struggle for independence and the rights of Muslims. These travels significantly strengthened their influence both in India and in the international arena. This study aims to elaborate on the role of these two brothers in the struggle for freedom in the Indian subcontinent.

Key Words: Mohammad Ali Jauhar, Shaukat Ali, India, Passive Resistance, Khilafat Movement.

Giriş

Hint alt kıtasında XX. yüzyılda İngiliz sömürge yönetimine karşı verilen bağımsızlık mücadelesi, farklı dinî ve etnik grupların katılımıyla şekillenen geniş çaplı bir direniş hareketi olmuştur.¹ Bu hareketin liderleri arasında yer alan Muhammed Ali ve Şevket Ali kardeşler, Müslüman topluluğun haklarını savunmanın yanı sıra, Müslüman-Hindu birliğini teşvik ederek Hint özgürlük hareketine önemli katkıda bulunmuşlardır. Onların liderliği, sadece dinî bir dayanışma değil, aynı zamanda ulusal birliği güçlendirerek özgürlük hareketinin temel taşlarını oluşturmuştur.²

Hint alt kıtasında özgürlük hareketlerinin etkili siyasi liderlerinden gazeteci, yazar ve şair olan Şevket Ali (10 Mart 1873-26 Kasım 1938)³ ve Muhammed Ali Cevher (10 Aralık 1878- 4 Ocak 1931)⁴ kardeşler korkusuzlukları, özgüvenleri ve istiklal mücadelesine olan bağlılıklarıyla bilinen liderlerdir. Ali kardeşler Uttar Pradeş eyaletine bağlı Rampur'da saygın ve Müslüman bir aileden gelmektedir. Babaları Abdul Ali Han 1880 yılında koleradan genç yaşta ölünce anneleri Bi Amman (Abadi Bano Begüm), onların eğitim ve yetiştirilmesinde önemli rol oynamıştır. Bi Amman, oğullarının doğruluk, dürüstlük ve Allah'a bağlı iyi bir dinî ve modern eğitim almalarını sağlamıştır.

¹ Mücadele hakkında geniş bilgi için bkz. Latif Ahmed Sherwani, **Pakistan in the Making, Quaid-i-Azam Academy**, Karachi 1987, s. 20vd.; A.C. Chatterji, **India's Struggle for Freedom**, Chuckervetty, Chatterjee&Co. Ltd. Booksellers& Publishers, Calcutta 1947, s.i vd.; R.C. Majumdar, **History of the Freedom Movement in India**, Vol. III., Published by Firma K.L. Mukhopadhyay, Calcutta 1963, s.1vd.

² Allah Bakhsh Yusufi, **Maulana Mohamed Ali Jauhar**, Mohamedali Educational Society, Karachi 1984, s.xxix; G. Allana, **Eminent Muslim Freedom Fighters 1562-1947**, Neeraj Publishing House, Delhi 1983,269-281.

³ Azmi Özcan, “Şevket Ali”, **DİA/XXXIX**, s.30.

⁴ Maulana Mohamed Ali, **My Life a Fragment** (An Autobiographical Sketch of Maulana Mohamed Ali), (Ed. Afzal Iqbal), Muhammad Ashraf Kashmiri Bazar, Lahore 1942; Afzal Iqbal, **Life and Times of Mohamed Ali** (An Analysis of the Hopes, Fear and Aspirations of Muslim India from 1778 to 1931), Idarah-i Adabiyat-i Delli, Delhi 1978, s.19 vd.; Afzal Iqbal, **Select Writings and Speeches of Maulana Mohamed Ali**, Vol. I., Muhammad Ashraf Kashmiri Bazar, Lahore 1969, s.xiv vd.

Politik açıdan bilinçli bir ortamda yetişmeleri gelecekteki siyasi faaliyetlerinin temelini oluşturmuştur.⁵

Şevket Ali, annesi tarafından iyi bir eğitim alması için Bareilly'ye gönderildi. Orada birkaç yıl kaldıktan sonra, 1888'de Mohammadan Anglo-Oriental College'de eğitime⁶ başladı. Üniversite günlerinde kriket oynamaya ilgi duydu ve yıllarca College Eleven'in kaptanlığını yaptı. 1895 yılında Afyon idaresine memur olarak atandı ve Aligarh Kolej Mezunlar Derneği'nin sekreteri olarak seçildi. Dernek için Old Boy dergisinin editörlüğünü üstlendi. Afyon idaresinde yaklaşık 17 yıl memur olarak çalıştıktan sonra, koleji tam teşekküllü bir üniversiteye dönüştürmek amacıyla Sir Ağa Han'ın eşliğinde ülkeyi gezmek için erken emekli oldu.⁷

Mevlâna Muhammed Ali olarak tanınan Muhammed Ali Cevher, Aligarh Kolejinde ağabeyi Şevket Ali'nin himayesinde şair ve yazar olarak ön plana çıkmıştır.⁸ Aligarh kolejindeki başarısının ardından yüksek öğrenim için 1898'de İngiltere'ye giderek Oxford Üniversitesi'ne başladı. Burada edebiyat, tarih, politika ve gazetecilik ile yakından ilgilendi. 1902'de Modern Tarih bölümü üzerine eğitimini tamamladıktan sonra Hindistan'a döndü ve Aligarh üniversitesinde bir yıl çalıştıktan sonra 1903 yılında Baroda'da mülkiyet memurluğu hizmetlerine katıldı ve yaklaşık yedi yıl memur olarak çalıştıktan sonra buradan ayrıldı. İngiltere'de aldığı eğitimini İslam çalışmaları, Urduca-Farsça edebiyatıyla birleştirerek iyi bir hatip olmuştur ve çıkardığı gazetelerde de görüldüğü gibi güçlü bir kaleme sahip olmuştur.⁹

Muhammed Ali, Hindistan'a döndükten sonra kendisini ülkesinin bağımsızlık mücadelesine adanmıştır. Özyönetim ve Hintlilerin hakları konusundaki fikirlerden derinden etkilenmiştir. Osmanlı Halifeliğini korumayı ve Hintli Müslümanları İngiliz sömürge yönetimine karşı birleştirmeyi amaçlayan Hilafet Hareketi'nin önde gelen liderlerinden biri oldu. Kardeşi Şevket Ali ile birlikte Hindistan genelinde destek toplayarak hem Müslümanlar hem de Hindular arasında birlik ve ortak amaç duygusunu güçlendirdi.¹⁰

Muhammed Ali bu arada Times of India ve Hindustan Review adlı dergilerde yazılar yazdı. The Times of India adlı dergide "*Mevcut Hoşnutsuzluk Üzerine Düşünceler*" adlı makaleyi kaleme aldı.¹¹ The Times, The Observer, The Manchester Guardian gibi gazetelerde de yazılar yazdı. Bu gazetelerdeki yazılarıyla Hindu-Müslüman iş birliği, pasif direniş ve panislamcılık fikirlerini dile getirdi. Muhammed Ali aynı zamanda Pakistan Devleti'nin kurulmasında öncü rol oynayan

⁵ Babaları Abdul Ali Han 1880 yılında otuz bir yaşında koleradan vefat ettiğinde anneleri bir kız ve beş erkek çocukla ilgilenmiştir. G. Allana, *Eminent Muslim...*, s.270.

⁶ Aligarh'da Sir Seyid Ahmed Han tarafından 1875 yılında kurulan Mohammadan Anglo-Oriental College daha sonra 1920 yılında Aligarh Müslüman Üniversitesine dönüşmüştür. <https://www.amu.ac.in/about-us/history>

⁷ **The Encyclopaedia of Muslim Biography: India, Pakistan, Bangladesh**, (Ed. Nagendra Kr. Sing) Vol. V. New Delhi 2001, s.206-207; Zafarul-Islam Khan, "Shawkat Ali", **The Encyclopaedia of Islam**, Vol. IX., (Ed. C.E. Bosworth, E. Donzel, W.P. Heinrichs, G. Lecomte), The International Union of Academies, Leiden 1997, s. 378

⁸ Saleem Kidwai, "*Mohammad Ali a Forgotten Patriot*", **Muslims and India's Freedom Movement**, (Ed. B.K. Ahluwalia-Shashi Ahluwalia), Hritage Publishers, New Delhi, s.175.

⁹ Robert Wyhte, **Eminent Mussalmans**, Forgotten Books, 2012, s.518

¹⁰ Afzal Iqbal, *Life and Times of Mohamed Ali...*, s.1 vd

¹¹ Robert Wyhte, **Eminent Mussalmans**, Forgotten Books, 2012, s.512.

Müslüman Birliği Partisi'nin 1906 yılında kurulmasında etkili olmuş ve partinin yıllık toplantılarına katılmıştır.¹²

Muhammed Ali ülkesine daha iyi hizmet vermek için 1911 yılında gazeteci olmuştur. Aynı yıl topluma hizmet etmek, yöneten ve yönetilenler arasında ilişkiler kurmak ve sınır çizgisini ortadan kaldırmak amacıyla Kalküta'da "Comrade" gazetesini çıkardı. Comrade adlı gazeye "*Herkesin yoldaşı ve hiç kimsenin partizanlığı*" adlı yazısı ile başladı.¹³ Yazıları mizah ve bilgi dolu olmuştur. Burada Hindistan'daki Müslümanların umutlarını, korkularını ve özlemlerini dile getirdi ve bilhassa İslam dünyasını ilgilendiren makaleler yazdı.¹⁴ Yazılarında her zaman Hindu-Müslüman birliğini savunmuştur. 13 Haziran 1913 tarihinden itibaren Müslümanların siyasi, sosyal ve ekonomik haklarını savunmak, siyasi bilinci arttırmak ve geniş kitlelere ulaşmak için yerel Urduca dilinden günlük "Hamdard" gazetesini çıkardı. Hamdard gazetesinde, siyasi analizler, toplumsal konular, dinî ve kültürel meseleler hakkında makaleler yayımlamıştır. Ayrıca Hint alt kıtasındaki milliyetçilik hareketlerini ve bağımsızlık mücadelesini destekleyen yazılar da yer almıştır. Gazete, özellikle Müslümanlar arasında geniş bir okur kitlesi bulmuş ve önemli bir etki yaratmıştır.

Muhammed Ali yazılarında etkileyici, cesaretli ve ikna edici bir üsluba sahip olmuştur. İngiliz yönetimini açık sözlerle eleştirmiş ve yönetime karşı iyi bir tartışmacı olmuştur. Bu sebeple çıkarmış olduğu Hamdard ve Comrade gazeteleri kısa sürede Hint alt kıtasında Müslümanların en etkili siyasi yayın organları arasında yer aldı.¹⁵ Muhammed Ali "*Biz hiçbirinin partizanı değiliz, hepsinin yoldaşınız. Irklar ve ırklar, mezhepler ve mezhepler arasında artan ihtilafların birçok tehlikesini derinden hissediyoruz ve Hindistan'ın siyasi yapısının çatışan unsurları arasında daha iyi bir anlayışa sahip olmayı ciddi olarak arzuluyoruz.*"¹⁶ diye belirtmiştir.

Şevket Ali 1913 yılında, Mekke'deki Kâbe binasının Suudi askerleri tarafından zarar görmesini engellemek ve Müslüman hacılara kolaylıklar sağlamak amacıyla "*Abhynab Khuddam-i-Ka'bah*" adlı derneği kurdu. Birinci Dünya Savaşı sırasında Muhammed Ali, İslâm'ın mukaddes beldelerini gayri Müslimlerin saldırılarından korumak için Encümen-i Huddâm-ı Kâ'be adlı cemiyetin kurulmasına da öncülük etti ve Osmanlılara verilmek üzere bir uçak alımı kampanyası başlattı.¹⁷

İki kardeş İslam dünyası için ellerinden geleni yapmıştır. Gazete ve dergilerdeki yazılarla halkı bilgilendirmiş ve motive etmiştir. İngiliz politikalarını yazılarında eleştirmişlerdir. Birinci Dünya Savaşından sonra Ali kardeşler Türkiye karşıtı tutumları nedeniyle İngiliz hükümetini eleştirmişlerdir. Ali kardeşlerin "Comrade" dergisinde yazdıkları yazılar İngilizleri rahatsız etmiş ve kardeşlerin yazıları ülke huzuru açısından tehlikeli olarak görülmüştür. Onların bu faaliyetleri karşısında İngilizler, Müslümanları Hindistan'daki İngiliz hükümetine karşı kışkırttıkları suçlamasıyla 30 Mayıs 1915 tarihinde "Savunma Yasası" kapsamında Ali kardeşleri tutukladı. Onları

¹² Khan, Ansar Zahid, "Maulana Mohamed Ali Jauhar and the All India Muslim League", **Journal of the Pakistan Historical Society**, Vol.26, Oct. 11978, s.245.

¹³ Saleem Kidwai, "*Mohammad Ali...*", s.179.

¹⁴ Afzal Iqbal, *Life and Times of Mohamed Ali...*, s.400-401.

¹⁵ Afzal Iqbal, **Select Writings and Speeches of Maulana Mohamed Ali**, Shaikh Muhammad Ashraf Kashmiri Bazaar, Lahore 1944, s.xii.

¹⁶ C.P. Ramaswami Aiyer, **Muhammad Ali: His Life and Services to His Country**, Forgotten Books, 2016, s.15; Saleem Kidwai, "*Mohammad Ali...*", s.179.

¹⁷ **The Encyclopaedia of Muslim Biography: India, Pakistan, Bangladesh**, (Ed. Nagendra Kr. Sing) Vol.V. New Delhi 2001, s.206-207

savaş süresince hapiste tuttu ve gazetelerini kapattılar. Şevket Ali'nin Afyon dairesinde aldığı emekli maaşına el konuldu. Gandhi, Ali kardeşlerin serbest kalmaları için aktif kampanya yürütmüştür.¹⁸ Ali kardeşler beş yıl sonra 25 Aralık 1919'da serbest kaldı.¹⁹ Serbest bırakılınca Ali kardeşler Pasif Direniş hareketinde Gandhi'ye bizzat destek vermişlerdir. Daha sonra Muhammed Ali, Kongre Partisi'ne katıldı ve Jamia Millia Islamia'yı kurdu. İki kardeş Pasif Direniş eyleminin ülkenin her yerine yayılması için Hindistan'ın pek çok şehrini gezmişlerdir. Pasif direnişin önemli eylemlerinden olan İngiliz mallarını boykot Ali kardeşler tarafından desteklenmiştir. Muhammed Ali, samimi ve duygu dolu konuşmaları ile halkı cezbetmiş ve Pasif Direniş hareketinin ahali arasında hızla yayılmasında etkisi olmuştur. Ali kardeşler, Mahatma Gandhi ile mezun oldukları Aligarh kolejine gidip öğrencileri toplu bir şekilde milli mücadelenin içerisine çekmişlerdir.²⁰

Ali kardeşlerin özgürlük mücadelesine önemli etkisi halkı istiklal mücadelesine yönlendirmeleri, İngiliz karşıtı bir atmosfer oluşturmaları ve toplumun farklı kesimlerini kaynaştırmalarıdır. Muhammed Ali'yi bizzat tanıyan ve onun biyografisini yazan Bakhsh Yusufi kitabında Muhammed Ali ile ilgili şu ifadeler yer vermiştir: *"Müslüman Hindistan'ın Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcından itibaren içine sürüklendiği duygusal, psikolojik ve dinî kriz için, Muhammed Ali'nin liderlik etmek için son derece nitelikli olduğuna dair çok az şüphe vardı. Batı kültüründe sağlam bir eğitim almış ama köklü bir Müslüman aynı zamanda İslam'ın ve Hindistan'ın özgürlüğünün ateşli bir savunucusu; halkının belirsiz düşüncelerine ve zayıf hislerine güçlü bir ifade kazandırabilecek etkili bir konuşmacı; ateşli, duygusal yüklü bir hatip olmasının yanı sıra, kalemiyle de vatandaşlarının ruhlarını harekete geçirebilen ve adeta bir Antony gibi "yaralarının her birine bir dil koyan" biri; olayları sadece siyah ve beyaz renklerle gören, başı ve kalbi her zaman "patlama noktasında" olan, kanı "vücudunun her bir damarında" dolaşan ve en önemlisi, eylemlerini ve konuşmalarını değerlendiren, karar veren ve kontrol eden bir insan olmaktan ziyade, patlamaya hazır bir bomba gibi hisseden biri; yine de sıcak ve heyecan verici bir kişiliği olan, coşku yayan ve doğal dramatizasyon yeteneği ve demagogluğu nedeniyle anında sadakat ve hayranlık uyandıran; enerjik, coşkulu, samimi, fedakar, soğukkanlı, tutkulu, etkileyici ve cesur bu özellikler, Muhammed Ali'yi Hilafet hareketlerinin kahramanı, dönemin adamı yaptı."*²¹

Hindistan'daki iki büyük topluluk olan Müslim ve gayrimüslimlerin birleşip, tek bir bayrak altında savaşmadıkça Hindistan'ın bağımsızlığa ulaşmayacağını dile getiren Ali kardeşler bu birliktelik için uğraş vermişlerdir. Aynı zamanda Müslümanların Kongre Partisine katılmalarında ve Gandhi'yi lider olarak kabul etmelerinde Ali kardeşlerin önemli etkileri olmuştur.²² Muhammed Ali, Hamdard adlı Urduca gazetede Gandhi'yi *"Hak ve hakikat için savaşan genel bir savaşçı ve Hindistan'ın gurur"*

¹⁸ Gonda Yumitro, "The Roles of Muhammad Ali Jauhar in Indian politics and Khilafat Movement", **International Conference on International System (ICIS)**, 2013.

¹⁹ Robert Wyhte, *Eminent Mussalmans...*, s.522

²⁰ Saleem Kidwai, *"Mohammad Ali..."*, s.181

²¹ Tarihçi ve edebiyatçı olarak tanınan özellikle Urduca üzerine yazdığı eserlerle bilinen Bakhsh Yusufi, Hint alt kıtasının bağımsızlık mücadelesinde önemli rol oynamıştır. Hilafet hareketlerini desteklemiş, Müslüman Birliği Partisine katılmıştır. Birçok eserinin yanı sıra çeşitli gazetelerde de yazılar kaleme almıştır. Muhammed Ali Cevheri bizzat tanıyan ve müşahedesi bulunan bir yazardır. Onun bu eseri Muhammed Ali'yi bizzat tanıması ve ona yakın olması açısından ona yakın olması açısından kıymetlidir. Eser ve yazar hakkında geniş bilgi için bkz. Allah Bakhsh Yusufi, **Maulana Mohamed Ali Jauhar**, Mohamedali Educational Society, Karachi 1984, s.xxviii

²² Afzal Iqbal, *Life and Times of Mohamed Ali...*, s.252vd.

duyduğu genç adam” olarak övmüştür. Ayrıca “*Hindistan siyasetine gelişi büyük bir devrim getiren büyük ruh*” olarak bahsetmiştir.²³

Ali kardeşler, ayrıca Balkan Savaşları sırasında yardım toplanmasını organize etmişler ve Türkiye’ye bir sağlık heyeti gönderilmesini sağlamışlardır. İttihat ve Terakki liderleriyle yazışarak, Osmanlı Devleti’nin savaşa girmesinin İslam dünyası için olumsuz sonuçlar doğuracağını ifade etmişler ve I. Dünya Savaşı’nda tarafsız kalınması için çaba sarf etmişlerdir. Osmanlı Devleti’nin savaşa girmesinin ardından Osmanlı’nın yanında savaşmak için gönüllüler toplama girişimi İngilizler tarafından engellense de Ali kardeşler tüm önlemlere rağmen Osmanlı devletini desteklemeye devam etmişlerdir. İngilizler, alt kıtada Müslüman ayaklanmasını önlemek amacıyla I. Dünya Savaşı sonunda Osmanlı devletinin paylaşılmasına, özellikle kutsal topraklar konusunda, müsaade etmeyeceklerini taahhüt etmişlerdir.²⁴ Ancak I. Dünya Savaşı’nın sonunda İngiltere’nin asıl amacının anlaşılmasıyla Hindistan Müslümanları Türk istiklal mücadelesine hem maddi hem de manevi destek vermişlerdir.²⁵

İslam’ın güvenliği için Hilafeti dinî bir teşkilat haline getirmek, Müslüman ülkeler için önemlidir ve bunun için Ali kardeşler tüm dünyadaki Müslümanları birleştirip örgütlemek istemişlerdir.²⁶ İki kardeş hilâfet hukukunu muhafaza etmek ve Osmanlı’ya destek olmak amacıyla kurulan Hindistan hilafet hareketlerinin (1919-1924) liderleri arasında yer almışlardır. Müslümanların temel sorunlarını tartışıp yönetime iletmek amacıyla toplantılar düzenlemişlerdir. Bu toplantılarda İngiltere’nin Türkiye’ye karşı olan tutumuna duyulan tepki ana gündem olurken alt kıtanın bağımsızlığı için önemli kararlar alınmıştır.²⁷ Hilafet hareketleri, Hindistan’daki Müslümanların İngiliz yönetimine karşı bir araya gelmesini ve ortak bir hedef etrafında birlikte hareket etmesini sağlamıştır. Ayrıca, hareketin Hindistan’daki siyasi atmosferi etkilediği ve Müslüman liderlerin daha güçlü bir şekilde bağımsızlık için mücadele etmelerine yardımcı olduğu söylenebilir. Hilafet hareketleri, Müslümanların toplumsal ve dinî konulardaki hassasiyetlerini güçlendirmiş ve onları İngiliz yönetimine karşı daha dirençli hale getirmiştir.²⁸

Batı Pakistan Yüksek Mahkemesi Hâkimi Qadeeruddin, Muhammed Ali ile ilgili şu sözleri söylemiştir: “*Eğer Pakistan halkı bugün Türkiye, İran ve Arabistan’ı seviyor ve dünya Müslümanları ile bir bağlantı hissediyorsa, bu onun öncülük ettiği büyük dinî-politik hareketlerin ve ikinci olarak da onun ilham verici ve sevgi dolu kişiliğinin sonucudur. Eğer bu ülkenin insanların dünyadaki kaderlerine dair bir anlayışları varsa, bu onun çalışmaları ve bağlılığının mirasıdır. O, İslam dünyası için yaşayan ve savaşan bir Müslüman dünya vatandaşıydı.*”²⁹

Ali kardeşler Comrade ve Hamdard gazeteleri aracılığıyla hilafeti destekleyen yazılar yayımladılar. Gazete ve dergilerde yazdıklarıyla verdikleri konferanslarla sömürge yönetimini eleştirmiş, İslam’ın güç ve prestijinin yıkılmaya çalışıldığına değinmişlerdir. Böylece Hindistan’da İslami duygular

²³ Saleem Kidwai, “*Mohammad Ali...*”, s.180

²⁴ Mim Kemal Öke, **Hilafet Hareketleri**, İrfan Yayıncılık, İstanbul 2005 s.22-27.

²⁵ Yapılan yardımlar hakkında geniş bilgi için bkz. M. Ali Asgar Khan, **İstiklal Savaşı Hakkında Hint-Pakistan Müslümanlarının Davranışı**, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Doktora Tezi, 1970, s.88vd; Mim Kemal Öke, *Hilafet Hareketleri...*, s.100vd.

²⁶ Sayyid Abid Huseyin, **The Destiny Of Indian Muslims**, Asia Publishing House, Bombay 1965, s.86.

²⁷ Mustafa Keskin, **Hindistan Müslümanlarının Millî Mücadele’de Türkiye’ye Yardımları (1919-1923)**, Erciyes Üniversitesi Basımevi, Kayseri 1991, s.65vd.

²⁸ Azmi Özcan, “Muhammed Ali”, **DİA/XXX**, s.499-500.

²⁹ Allah Bakhsh Yusufi, *Maulana Mohamed Ali...*, s.6.

arttığı gibi batı aleyhtarlığı bir atmosfer hâkim olmuştur. Toplantı, mitingler ve çeşitli etkinliklerle Müslüman toplulukları harekete geçirdiler. Ali kardeşler Gandhi ile iş birliği yaparak Hilafet hareketiyle Hint bağımsızlık hareketini birleştirmişlerdir. Hindu ve Müslüman toplulukları arasındaki iş birliği, hareketin daha geniş kitlelere ulaşmasını sağladı. Bu birlik, İngiliz yönetimine karşı daha etkili bir direniş oluşturdu. Bu direnişte onların liderliği ve çalışmaları Hindistan Müslümanları arasında siyasi bilincin yükselmesinde büyük rol oynamıştır.³⁰

Ali kardeşler, 9 Temmuz 1921 tarihinde Karaçi’de yapılan Hilafet komitesi toplantısında İngiliz ordusundaki Müslüman askerlerin ayrılmasına dair kararı³¹ kabul ettikleri için ve Hint ordusunda isyan ve hoşnutsuzluğu yaydıkları için Eylül ayında tekrar tutuklandılar.³² 1923 yılında imzalanan Lozan Antlaşması’ndan sonra serbest bırakıldılar. Serbest bırakılmaları sonrasında kardeşler İngiliz karşıtı eylemlerde bulunmaya, Müslim ve gayrimüslim arasında birliktelik için faaliyetlerine devam etmiştir. Bu da Hindistan’daki milliyetçi hareketlerin artmasına ve bağımsızlık mücadelesinin daha da güçlenmesine önemli bir katkı sağlamıştır.³³

Ali kardeşler, Hindistan’ın bağımsızlık mücadelesi ve Hilafet Hareketi çerçevesinde çeşitli ülkeleri ziyaret etmişlerdir. İngiltere, Türkiye, Mısır, Suudi Arabistan, Afganistan, İran’a seyahat etmişlerdir. Bu seyahatler, Hindistan Müslümanlarının ve genel olarak Hindistan halkının davasına uluslararası destek aramak ve İngiliz emperyalizmine karşı iş birliklerini güçlendirmek amacıyla gerçekleştirilmiştir.³⁴

Ali kardeşler, 1924’te Türkiye’de halifelik ilga edilince bu tarihten itibaren siyasetini Hindistan’ın bağımsızlığı üzerine yoğunlaştırdılar. Ali kardeşler, 1928’de Motilal Nehru tarafından hazırlanan Nehru raporunda³⁵ Müslümanlar için üçte bir seçim alanlarının verilmemesi, Müslümanların haklarının güvenceye alındığına dair bir karar alınmaması üzerine Kongre Partisi’nden ayrıldılar. Bu süreç Müslümanların ayrı bir devlet talep etmelerinde önemli etki etmiştir. Onlar bu süreye kadar Hindu-Müslüman birlikteliği için mücadele vermişlerdi ancak artan Hint Milliyetçiliği ve bilhassa Nehru raporunda Müslümanların haklarının güvence altına alınmaması üzerine daha çok Müslümanların haklarını savunmuşlardır. Bu da zamanla Pakistan idealine dönüşmüştür. Onlar Müslümanların ayrı seçim bölgelerinde haklarının verilmesini ve haklarının güvence altına alınmasını talep etmişlerdir. Böylece Hint alt kıtasının bağımsızlık sürecinde ayrı seçim bölgeleri üzerinde çıkan anlaşmazlıklar, Müslümanların haklarının güvence altına alınmaması Pakistan fikrinin oluşmasında mühim rol oynamıştır. ³⁶ Nehru raporuna karşı Ali kardeşler Cinnah’ın

³⁰ Robert Wyhte, *Eminent Mussalmans...*, s. 532

³¹ Afzal Iqbal, *Life and Times of Mohamed Ali...*, s.271-272

³² Tutuklanma süreçlerine dair geniş bilgi için bkz. N.V. Thadani, **The Historic State Trial of the Ali Brothers and Five Others**, Karachi Thandani, Karachi 1921, s. i vd.

³³ Zafarul-Islam Khan, “Shawkat Ali”, **The Encyclopaedia of Islam**, Vol. IX., (Ed. C.E. Bosworth, E. Van Donzel, W.P. Heinrichs, G. Lecomte), The International Union of Academies, Leiden 1997, s. 378

³⁴ Afzal Iqbal, *Life and Times of Mohamed Ali...*, s.1vd.

³⁵ Nehru raporuna dair bkz. Çiğdem Kıranşan, “*Hindistan İstiklal Mücadelesinin Kahramanlarından Pandit Motilal Nehru’nun Hayatı ve İcraatları*”, Prof. Dr. Sabit Duman Armağanı, (Ed. Yahya Başkan), Sonçağ, Ankara 2020, s.385-401.

³⁶ Allah Bakhsh Yusufi, Maulana Mohamed Ali..., s.7vd.; Khan, Zafarul-Islam, “Muhammad Ali”, **The Encyclopaedia of Islam**, Vol. VII., (Ed. C.E. Bosworth, E. Van Donzel, W.P. Heinrichs, CH. Pellat), The International Union of Academies, Leiden 1993, s. 421.

Müslümanlara üçte bir seçim alanı talep eden on dört maddelik önerisini destekledi ve Müslüman Birliği Partisine katıldı.³⁷

Muhammad Ali 1930 yılında Müslüman Birliği Partisi adına Hindistan'ın anayasal geleceğiyle ilgili olarak düzenlenen I. Yuvarlak Masa Konferansına katıldı. Bu konferanslarda Müslümanların siyasi temsil yetisini arttırmak ve Hindistan'ın gelecekteki yönetiminde Müslüman topluluğun haklarını korumak için mücadele etmiştir. Kasım 1930'da Londra'da yapılan görüşmeler sonrasında rahatsızlandı ve vefat etti. Muhammed Ali, ölümünden kısa bir süre önce Yuvarlak Masa Konferansları için gittiği Londra'da yaptığı konuşmada "*İsterim ki ülkeme özgürlük maddesi ile döneyim. Aksi takdirde bir köle ülkesine geri dönmeyeceğim. Hatta özgür bir ülke olduğu sürece ben yabancı bir ülkede ölmeye bile razıyım ve eğer Hindistan'da bize özgürlük vermeyecekseniz burada bana bir mezar vermek zorundasınız.*"³⁸ şeklinde bir konuşma yapmıştır. Evli ve dört kız evladı³⁹ olan Muhammed Ali, 4 Ocak 1931'de Londra'da vefat edince vasiyeti gereği Hindistan'a götürülmeyip Kudüs'te toprağa verildi.⁴⁰

Muhammed Ali'nin ölümünden sonra ağabeyi Şevket Ali mücadeleye devam etmiştir. Pakistan fikrinin savunucularından biri olan Şevket Ali, devletin kuruluşunda etkili olan siyasi simalar arasında önemli bir yere sahiptir.⁴¹ Şevket Ali Müslümanlar adına Hindistan'ın geleceğiyle alakalı Londra'da Yuvarlak Masa Konferanslarına katılmıştır. 1931'de Dünya Müslümanları Kongresi'ni düzenlemek amacıyla Kudüs'e gitmiştir. 1936 senesinde Hindistan Müslümanları Birliğine katılmış ve Muhammed Ali Cinnah ile çalışmıştır. 1934-38 yılları arasında Müslüman Birliğinin merkez idare heyetinde yer almıştır. Hindistan'ın bağımsızlığı için destek aramak amacıyla Avrupa, Arap ülkeleri ve Amerika Birleşik Devletleri'nde görüşmelerde bulunmuş ve konferanslar düzenlemiştir. Urduca günlük Khilafet ve Urduca haftalık Khilafet-e Uthmaniyya aracılığıyla Müslümanların haklarını savunmuştur. Hayatının sonuna doğru Merkez Yasama Konseyi'ne seçildi ve 26 Kasım 1938 yılında Delhi'de vefat etti.⁴²

Sonuç

Muhammed Ali ve Şevket Ali kardeşler, Hindistan'ın bağımsızlık mücadelesinde hem dinî hem de ulusal birliği teşvik ederek, bağımsızlık mücadelesinin önemli figürleri arasında yer aldılar. Onların Hindistan'ın özgürlük mücadelesi üzerindeki etkisi önemlidir. İngilizlerin alt kıtadaki varlığını sarsan Hilafet ve Pasif Direniş hareketlerine öncülük etmişlerdir. Gandhi'nin liderliğindeki Pasif Direniş hareketlerine destek olmuştur. Bu harekete destek olmaları İngilizlere karşı Hint alt kıtasında Müslim ve gayrimüslim birlikteliği açısından büyük önem taşımıştır.

Osmanlı İmparatorluğu, İslam dünyasında halifelik makamının temsilcisi olarak görülüyordu. I. Dünya Savaşı'nın ardından Osmanlı'nın yenilgiye uğraması ve İngilizlerin Osmanlı toprakları

³⁷ Allah Bakhsh Yusufi, Maulana Mohamed Ali..., s.367-374vd

³⁸ Afzal Iqbal, **Select Writings and Speeches of Maulana Mohamed Ali**, Shaikh Muhammad Ashraf Kashmiri Bazaar, Lahore 1944, s.460; Sayyid Abid Huseyin, *The Destiny...*, s.80-81.

³⁹ Muhammed Ali erken yaşta evlenmiş dört kız evladı olmuştur bu kızlardan ikisi biri 1924 yılında diğeri 1929 yılında Muhammed Ali hayatta iken vefat etmişlerdir. Afzal Iqbal, *Life and Times of Mohamed Ali...*, s.399.

⁴⁰ G. Allana, *Eminent Muslim...*, s.280.

⁴¹ Azmi Özcan, "Şevket Ali", **DİA/XXXIX**, s.30.

⁴² Zafar-ul-Islam Khan, "Shawkat Ali", **The Encyclopaedia of Islam**, Vol. IX., (Ed. C.E. Bosworth, E. Donzel, W.P. Heinrichs, G. Lecomte), The International Union of Academies, Leiden 1997, s. 378.

üzerindeki etkisini artırması, Hindistan'daki Müslümanlar arasında büyük bir endişeye yol açtı. Bu sürede Ali kardeşler Hilafet Hareketi'ni başlatarak, Hindistan'daki Müslümanların Osmanlı İmparatorluğu'na olan bağlılığını ve İngiliz sömürgeciliğine karşı direnişini güçlendirdiler. Bu hareket, yalnızca bir dinî dayanışma hareketi olmanın ötesine geçerek, Hindistan'ın bağımsızlık mücadelesinin halk arasında artmasında etkide bulunmuştur.

Ali kardeşler sadece Hint alt kıtasındaki Müslümanların haklarını savunmakla kalmamış aynı zamanda Hindu-Müslüman birlikteliğini sağlama konusunda da büyük gayret göstermişlerdir. Onlar, sömürgeci baskıya karşı direnişte toplumsal uyumun önemini vurgulayarak Hindistan'daki Müslümanlar ve Hindular arasında birlik oluşturmada kilit rol oynamışlardır. Bu birliktelik bağımsızlık hareketinin daha geniş kitlelere ulaşmasına önemli ölçüde katkı sağlamıştır. Ali kardeşlerin çabaları, daha kapsayıcı ve birleşik bir bağımsızlık hareketinin temellerinin atılmasına büyük katkı sağlamıştır.

Ali kardeşler, dönemin önemli Müslüman gazeteleri olan Comrade ve Hamdard aracılığıyla yayımladıkları makalelerle halkı bilinçlendirmiş ve İngiliz sömürgeciliğine karşı direnişi organize etmişlerdir. Yazıları ve konuşmaları Hintlilerin özgürlük mücadelesine katılmaları konusunda ilham vermiştir. Gazetelerdeki yazıları, farklı ülkelerde verdikleri konferanslar, düzenledikleri mitingler ve organize ettikleri siyasi etkinlikler aracılığıyla bağımsızlık hareketine yön vermişlerdir. Böylelikle Ali kardeşler, Hindistan'ın bağımsızlık mücadelesinde hem dinî hem de ulusal kimliğin korunup güçlendirilmesi için mücadele etmiş, Hindu ve Müslüman toplumları bir araya getirerek daha kapsayıcı ve birleşik bir bağımsızlık hareketinin temellerini atmışlardır. Bu çabaları, Hindistan'ın özgürlük mücadelesinin başarısında önemli bir rol oynamıştır. Ayrıca Nehru Raporu'nda Müslümanların haklarının güvence altına alınmaması üzerine Ali kardeşler bu duruma tepki göstermiş, Müslümanların hakları için mücadele etmiş ve Yuvarlak Masa Konferanslarına katılmışlardır. Bu süreçte Müslümanların haklarının korunmasına dair artan talepler Pakistan Devleti'nin fikri temelini oluşmasına katkı sağlamıştır.

KAYNAKÇA

- AIYER, C.P. Ramaswami, **Muhammad Ali: His Life and Services to His Country**, Forgotten Books, 2016.
- ALLANA, G., **Eminent Muslim Freedom Fighters 1562-1947**, Neeraj Publishing House, Delhi 1983.
- CHATTERJİ, A.C., **India's Struggle for Freedom**, Chuckervetty, Chatterjee&Co. Ltd. Booksellers& Publishers, Calcutta 1947.
- HUSEYİN, Sayyid Abid **The Destiny Of Indian Muslims**, Asia Publishing House, Bombay 1965.
- IQBAL, Afzal, **Life and Times of Mohamed Ali** (An Analysis of the Hopes, Fear and Aspirations of Muslim India from 1778 to 1931), Idarah-i Adabiyat-i Delli, Delhi 1978.
- IQBAL, Afzal, **Select Writings and Speeches of Maulana Mohamed Ali**, Vol. I., Muhammad Ashraf Kashmiri Bazar, Lahore 1969.
- IQBAL, Afzal, **Select Writings and Speeches of Maulana Mohamed Ali**, Vol. II., Muhammad Ashraf Kashmiri Bazar, Lahore 1963.

- KESKİN, Mustafa, **Hindistan Müslümanları'nın Millî Mücadele'de Türkiye'ye Yardımları (1919-1923)**, Erciyes Üniversitesi Basımevi, Kayseri 1991.
- KHAN, Ansar Zahid, "Maulana Mohamed Ali Jauhar and the All India Muslim League", **Journal of the Pakistan Historical Society**, Vol.26, Oct. 1978, s.245.
- KHAN, M. Ali Asgar, **İstiklal Savaşı Hakkında Hint-Pakistan Müslümanlarının Davranışı**, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Doktora Tezi, 1970.
- KHAN, Zafarul-Islam, "Muhammad Ali", **The Encyclopaedia of Islam**, Vol. VII., (Ed. C.E. Bosworth, E. Van Donzel, W.P. Heinrichs, CH. Pellat), The International Union of Academies, Leiden 1993, s. 421-422.
- KHAN, Zafarul-Islam, "Shawkat Ali", **The Encyclopaedia of Islam**, Vol. IX., (Ed. C.E. Bosworth, E. Van Donzel, W.P. Heinrichs, G. Lecomte), The International Union of Academies, Leiden 1997, s. 378.
- KİDWAİ, Saleem, "*Mohammad Ali a Forgotten Patriot*", **Muslims and India's Freedom Movement**, (Ed. B. K. Ahluwalia -Shashi Ahluwalia), Hritage Publishers, New Delhi, s.175.
- KİRANŞAN, Çiğdem "*Hindistan İstiklal Mücadelesinin Kahramanlarından Pandit Motilal Nehru'nun Hayatı ve İcraatları*", **Prof. Dr. Sabit Duman Armağanı**, (Ed. Yahya Başkan), Sonçağ, Ankara 2020, s.385-401.
- MAJUMDAR, R.C., **History of the Freedom Movement in India**, Vol. III., Published by Firma K.L. Mukhopadhyay, Calcutta 1963.
- MAULANA MOHAMED ALİ, **My Life a Fragment** (An Autobiographical Sketch of Maulana Mohamed Ali), (Ed. Afzal Iqbal), Muhammad Ashraf Kashmiri Bazar, Lahore 1942.
- ÖKE, Mim Kemal, **Hilafet Hareketleri**, İrfan Yayıncılık, İstanbul 2005.
- RAHMAN, M. Raisur, "We can leave neither': Mohamed Ali, Islam and Nationalism in Colonial India", **South Asian History and Culture**, Vol.3, No.2, April 2012, s.254-268.
- THADANİ, N.V., **Historic Trial of Ali Brothers & Others II**, (Proceedings in the Sessions Court.), The New Times Office Publishers, Karachi
- THADANİ, N.V., **The Historic State Trial of the Ali Brothers and Five Others**, Karachi Thandani, Karachi 1921.
- ÖZCAN, Azmi, "Şevket Ali", **DİA/XXXIX**, s.30.
- ÖZCAN, Azmi, "Muhammed Ali", **DİA/XXX**, s.499-500.
- SHERWANİ, Latif Ahmed, **Pakistan in the Making, Quaid-i-Azam Academy**, Karachi 1987.
- The Encyclopaedia of Muslim Biography: India, Pakistan, Bangladesh**, (Ed. Nagendra Kr. Sing) Vol.V. New Delhi 2001, s.206-207.
- WYHTE, Robert, **Eminent Mussalmans**, Forgotten Books, 2012.
- YUMİTRO, Gonda, "The Roles of Muhammad Ali Jauhar in Indian politics and Khilafat Movement", **International Conference on International System (ICIS)**, 2013.

CAPPADOCIA JOURNAL OF HISTORY AND SOCIAL SCIENCES (CAHIJ)

VOL. 23-OCTOBER 2024

ISSN-2199-353X

Online only at <http://www.cahij.com/>

YUSUFİ, Allah Bakhsh, **Maulana Mohamed Ali Jauhar**, Mohamedali Educational Society,
Karachi 1984.

<https://www.amu.ac.in/about-us/history>

Extended Summary

The struggle for independence in the Indian subcontinent originated with the nationalist movements against the British Empire towards the end of the nineteenth century. The initial uprising for independence, the 1857 Sepoy Mutiny, was swiftly suppressed by the British. This event served to further intensify the prevailing sentiments of nationalism among the populace. The struggle for independence against the British intensified rapidly along the axis of passive resistance, under the leadership of Gandhi. Shaukat Ali and Mohammad Ali Jauhar were prominent journalists, writers and poets who played a significant role in the Indian subcontinent's freedom movements. They were renowned for their courage, self-assurance and dedication to the independence struggle. The impact of Mohammad Ali and Shaukat Ali on the Indian independence movement was considerable. They spearheaded the Khilafat and Passive Resistance movements, which significantly challenged the British presence in the region. They also provided crucial support to Gandhi's Passive Resistance movement. Their backing was instrumental in fostering Muslim and non-Muslim unity across the Indian subcontinent against the British.

The Ali brothers' decision to launch the Khilafat Movement had the effect of reinforcing the loyalty of Indian Muslims to the Ottoman Empire and their resistance to British colonialism. During the Balkan Wars, they spearheaded the initiative to collect humanitarian aid and facilitated the dispatch of a medical delegation to Turkey. In correspondence with the leaders of the Committee of Union and Progress, they articulated that the entry of the Ottoman Empire into the war would have adverse consequences for the Islamic world and endeavoured to maintain neutrality in World War I. Following the Ottoman Empire's entry into the war, despite the British preventing the recruitment of volunteers to fight on the side of the Ottoman Empire, the Ali brothers persisted in their support for the Ottoman Empire. This movement had a broader impact than simply fostering religious solidarity; it also contributed to the growing struggle for Indian independence among the people.

The Ali brothers undertook a series of diplomatic missions on behalf of India, travelling to a number of countries in the context of the country's struggle for independence and the Khilafat Movement. They undertook journeys to England, Turkey, Egypt, Saudi Arabia, Afghanistan and Iran. These journeys were undertaken with the objective of garnering international support for the Muslim population of India and the Indian people as a whole, as well as to reinforce their collaboration against British imperialism. The Ali brothers were repeatedly apprehended and incarcerated for their anti-British activities. They subsequently joined and played an active role in the two leading political parties of the period, the Congress Party and the Muslim League Party.

Through articles published in leading Muslim newspapers of the time, including Comrade and Hamdard, the Ali brothers disseminated information and organised resistance to British colonialism. Their written and oral testimony inspired Indians to join the struggle for independence. Through their writings in newspapers, lectures, rallies and political events in various countries, they played an important role in shaping the independence movement. As a result, the Ali brothers campaigned for the preservation and strengthening of both religious and national identity in India's struggle for independence, thus laying the foundations for a more inclusive and united independence movement by encouraging co-operation between Hindu and Muslim communities. These efforts were instrumental in the eventual victory of the Indian independence movement. Moreover, when the Nehru Report did not guarantee the rights of Muslims, the Ali brothers defended these rights and

participated in the Round Table Conferences. In this process, the increasing demands for the protection of the rights of Muslims contributed to the formation of the intellectual basis of the State of Pakistan. Mohammad Ali and Shaukat Ali brothers were among the important figures in India's struggle for independence, promoting both religious and national unity.

Necmi GÖKYER

Prof. Dr. Fırat Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü Öğretim Üyesi.

ORCID: 0000-0001- 8107-2388

ngokyer@firat.edu.tr

Saadet COŞKUN

Bilim Uzmanı

saadetcoskun.62@gmail.com

ORCID: 0000-0003-1328-0905

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi-Research Article

Başvuru/Submitted: 20.09.2024

Kabul/Accepted: 25.10.2024

PERSONELİN MEVKİLERİNE YÖNELİK ALGILARI İLE İŞ DOYUMLARI VE ÖRGÜTSEL BAĞLILIKLARI ARASINDAKİ İLİŞKİNİN BAZI DEĞİŞKENLERE GÖRE İNCELENMESİ

Öz

Bu çalışmanın amacı, personelin görevlerine ilişkin algıları ile iş tatmini ve örgütsel bağlılık düzeylerini belirlemek ve bu faktörler arasındaki ilişkiyi incelemektir. Araştırmada, çalışanların yaş, cinsiyet, medeni durum, eğitim seviyesi, görev statüsü, çalışma süresi ve maaşlarına göre iş tatmini ve örgütsel bağlılık düzeylerinde farklılık olup olmadığı da araştırılmıştır. Çalışma, ilişkisel tarama modeline dayalı bir nicel araştırmadır. 2023 yılında Tunceli Belediyesi'nde görev yapan 264 personel araştırmanın evrenini oluşturmaktadır. Araştırmada veriler, Weiss ve arkadaşları (1967) tarafından geliştirilen ve Baycan (1985) tarafından Türkçeye uyarlanan "Minnesota İş Tatmini Ölçeği" ile çalışanların örgütsel bağlılık düzeylerini ölçmek amacıyla Allen ve Meyer (1990) tarafından geliştirilen ve Wasti (1999) tarafından Türkçeye uyarlanan "Örgütsel Bağlılık Ölçeği" kullanılarak toplanmıştır. Araştırma sonucunda iş tatmini ile örgütsel bağlılık arasında anlamlı bir ilişki olduğu ortaya çıkmıştır. Bu doğrultuda, belediye çalışanlarının iş tatmininin yüksek olmasıyla birlikte örgütsel bağlılıklarının da arttığı tespit edilmiştir. Ayrıca demografik değişkenlere göre personelin iş tatmini ve örgütsel bağlılıklarının farklılaştığı sonucuna varılmıştır.

INVESTIGATION OF THE RELATIONSHIP BETWEEN PERSONNEL'S POSITION PERCEPTIONS, JOB SATISFACTION, AND ORGANIZATIONAL COMMITMENT BASED ON VARIOUS VARIABLES

Abstract

The purpose of this study is to determine the perceptions of the employees about their duties and their levels of job satisfaction and organizational commitment and to examine the relationship between these factors. The study also investigated whether there are differences in job satisfaction and organizational commitment levels of employees according to their age, gender, marital status, education level, job status, working time and salary. The study is a quantitative research based on the relational survey model. 264 employees working in Tunceli Municipality in 2023 constitute the population of the study. The data were collected using the "Minnesota Job Satisfaction Scale" developed by Weiss et al. (1967) and adapted into Turkish by Baycan (1985) and the "Organizational Commitment Scale" developed by Allen and Meyer (1990) and

adapted into Turkish by Wasti (1999) to measure the organizational commitment levels of employees. As a result of the research, it was revealed that there is a significant relationship between job satisfaction and organizational commitment. In this direction, it was determined that the organizational commitment of municipality employees increased with high job satisfaction. In addition, it was concluded that job satisfaction and organizational commitment of the employees differed according to demographic variables.

Introduction

Organizations can continue their organizational activities successfully by reaching the organizational goals they set by acting together with their employees who have different goals, demands and expectations. From this point of view, organizations can establish goals and objectives that take into account organizational interests in partnership with their employees and gain trust in the market. Because the management tools in organizations have a significant impact on outputs such as job satisfaction, job belonging, attitudes and behaviors towards work, and performance towards work (Yorulmaz & Karabacak, 2020).

It has been found that there is a positive relationship between the quality of the work done by the personnel and their organizational belonging, and it has been revealed that the fact that the personnel love their jobs contributes to their staying in the organization with their own consent and continuing their activities. From this point of view, the existence of a significant and positive relationship between job satisfaction and organizational belonging and the statements that the increase in satisfaction arising from this relationship also increases loyalty are very important (Erdağı, 2018).

The levels of job satisfaction and organizational commitment of employees do not only depend on demographic variables. Organizational and non-organizational factors affect employees' job satisfaction levels and organizational belonging. In the creation of a more efficient and productive work environment, equal and fair remuneration, a friendly and moderate organizational climate created with colleagues, career opportunities that employees can obtain by demonstrating their professional achievements, open and strong communication networks established between managers and employees, a physical environment suitable for working, a participatory management approach, the opportunity to act as a team, and the opportunity to work in jobs that are suitable for the needs and desires of employees are important factors. These factors also play a role in making organizations successful by increasing employees' job satisfaction and organizational commitment levels. In the working environment created by taking all these into consideration, employees can easily realize their goals and thus organizations can fulfill their vision and mission. As a result, employees' devoted approach to the organizations they are affiliated with, their peaceful and enthusiastic work, and their reflection of their creative aspects to their work depend on organizations to increase the quality of the working environment. Organizations that care about these details and show the necessary care to their employees will be able to survive longer (Aykaç, 2010).

Work is an indispensable part of individuals' lives and is a serious endeavor that enables individuals to be active and contributes to a continuous transformation. Work life is an essential factor that determines the physical, mental and social well-being of individuals (Demir, 2017). Work affects both employee health and the quality and quantity of work. Work covers at least one-third of a human being's daily life and life process and expresses their physical and mental health and spiritual feelings. (Yardıı et al., 2007). The concept we call job satisfaction refers to the feeling experienced by the employee when he realizes that the material and spiritual gains resulting from his work coincide with his own value judgments and his perspective on life.

The concept of job satisfaction was first used in the 1920s and was considered as a criterion for evaluating individuals' attitudes, behaviors and feelings towards work. In addition, the feeling of happiness that emerges as a result of the analysis of the individual's working life is expressed as job dissatisfaction, low

motivation and the obstacle it causes in the individual (Saygun, Çakmak & Köse, 2004). The formation of job satisfaction in employees in the organization leads to positive effects such as increased belonging to the job, increased work attendance, decreased loss of motivation and performance of the employee, and mental focus. On the other hand, job dissatisfaction leads to negative consequences such as decreased interest in the organization, increased absenteeism, decreased performance, and lack of motivation on an organizational basis (Küçükendirici et al., 2017).

Factors Affecting Job Satisfaction

Organizational cultures of institutions are shaped in line with the different demands and needs of the people working in the institution. In this context, job satisfaction is also effective in shaping organizational identity. Individual identities, world view and socialization process are also factors affecting this situation. However, job satisfaction can change depending on the process. Organizational structure within the institution can also affect job satisfaction (Örücü, Yumuşak, & Bozkır, 2006, pp. 41-42). In general, job satisfaction is examined under two headings in the context of individual and organizational factors. Individual factors affecting job satisfaction are personality traits, gender, age, education level and marital status. Organizational factors affecting job satisfaction are the nature of the job, working conditions, remuneration, organizational culture and promotion conditions.

Organizational Commitment

Organizational commitment is a concept that expresses the bond established by the personnel against the organization in which they carry out their activities and their psychological state as a result of this bond. If the personnel have established this bond and the pleasure they get from it is strong, they will continue to stay in the organization in the face of possible negative situations (Şenturan, 2014). Organizational commitment refers to the strength of the bond that employees feel towards the organization they work for, the determination of goals and values together with other employees, the adoption of the goals and values of the organization and the effort to contribute to the organization. The intensification of the productivity of the personnel will only be possible with the continuity of their job satisfaction and their commitment to the organization. The main factors that will allow this to occur are the work itself, the wage received for the work done, the conditions of the working environment, team members, opportunities for promotion, supervision and rewards that increase organizational motivation (Samadov, 2006).

The Relationship Between Job Satisfaction and Organizational Commitment

In the context of job satisfaction, organizational commitment describes the general feelings and thoughts of the employee towards both the organization and the job. While job satisfaction is more oriented towards the job, organizational commitment is more oriented towards the organization (Çetinkanat, 2000, pp. 2-3). Research has revealed that there is a direct proportion between organizational commitment and job satisfaction (Tekingündüz & Tengilimoğlu, 2013, p. 80). In this context, Bennet and Durkin (2000) found a positive correlation between job satisfaction and organizational commitment (cited in Culverson, 2002, p. 30). In the study conducted by Çelen and colleagues (2013, pp. 406-407) in the training hospital affiliated to Gülhane Military Medical Faculty, it is stated that employees with high organizational commitment also have high job satisfaction. In another study conducted by Top (2012, pp. 272-273) for doctors and nurses, it was found that there was a positive correlation between organizational commitment and job satisfaction in both occupational groups, but no relationship was found between job satisfaction and normative commitment. Sıgri and Basım (2004, pp. 147-150) also found a positive correlation between organizational commitment and job satisfaction. According to this study, a one-unit increase in job satisfaction increases organizational commitment; on the contrary, organizational commitment decreases.

In management hierarchies dependent on human resources, attitudes related to job satisfaction and organizational commitment are very important. If the job responds to the expectations of the person from life, the positive feelings that the person has towards his/her job reflect job satisfaction. Organizational commitment, on the other hand, is the attitudes and behaviors that are shaped on the success and goals of the organization by internalizing the values and goals of the organization (Sıgır & Basım, 2006). Organizations can continue their organizational activities successfully by reaching the organizational goals they set by acting together with their employees who have different goals, demands and expectations. From this point of view, organizations can establish goals and objectives that take into account organizational interests in partnership with their employees and gain trust in the market. Because the management tools in organizations have a significant impact on outputs such as job satisfaction, job belonging, attitudes and behaviors towards work, and performance towards work (Yorulmaz & Karabacak, 2020). It has been determined that there is a positive relationship between the quality of the work done by the employees and their organizational belonging, and that the fact that the personnel enjoy their work contributes to their staying in the organization with their own consent and continuing their activities. From this point of view, the existence of a significant and positive relationship between job satisfaction and organizational belonging and the findings that the increase in satisfaction arising from this relationship also increases commitment are very important (Erdağı, 2018). Employees' job satisfaction and organizational commitment levels do not only depend on demographic variables. Organizational and non-organizational factors affect employees' job satisfaction levels and organizational belonging. In the creation of a more efficient and productive work environment, equal and fair remuneration, a friendly and moderate organizational climate created with colleagues, career opportunities that employees can obtain by demonstrating their professional achievements, open and strong communication networks established between managers and employees, a physical environment suitable for working, a participatory management approach, the opportunity to act as a team, and the opportunity to work in jobs that are suitable for the needs and desires of employees are important factors. These factors also play a role in making organizations successful by increasing employees' job satisfaction and organizational commitment levels. In the working environment created by taking all these into consideration, employees can easily realize their goals, and thus organizations can fulfill their vision and mission. As a result, employees' devotion to the organizations they are affiliated with, their peaceful and enthusiastic work, and their reflection of their creative aspects to their work depend on organizations to increase the quality of the working environment. Organizations that care about these details and show the necessary care to their employees will be able to survive longer (Aykaç, 2010). In the research, the position of the personnel is used in the same sense as the position. The information given based on the literature also emphasizes the importance of this research.

The aim of this research is to examine the relationship between the perceptions of municipal staff towards their positions and their job satisfaction and organizational commitment according to some variables. In line with the determined purpose, answers to the following questions were sought.

1. What is the level of perceptions of the personnel working in the municipality towards their positions?
2. What is the level of job satisfaction of the personnel working in the municipality?
3. What is the level of organizational commitment of the personnel working in the municipality?
4. Does the level of perceptions of municipal employees towards their positions show a significant difference according to gender, age, education level, marital status, position, salary and seniority?
5. Does the level of job satisfaction of the personnel working in the municipality show a significant difference according to gender, age, education level, marital status, position, salary and seniority?

6. Does the level of organizational commitment of the personnel working in the municipality show a significant difference according to gender, age, education level, marital status, position, salary and seniority?
7. Are the perceptions of the municipal employees about their positions a predictor of their job satisfaction and organizational commitment?

Method

Population and Sample

The research is a quantitative study using the correlational survey model. Correlational research is research in which the relationship between two or more variables is examined without intervening in these variables in any way. Correlational research is similar to causal comparison research because of the lack of intervention in variables (Büyüköztürk et al., 2018, p. 191). The population of the study consists of 264 employees working in Tunceli Municipality in 2023. The sampling method was not used in the study and it was aimed to reach the entire population. The sample size was determined using the formula specified by (Büyüköztürk et al., 2013). The minimum sample size was determined as 169 and a total of 264 participants were reached in the study. However, four participants were excluded from the scope of the study and descriptive statistics of 264 participants are given in Table 1.

Table 1. Frequency and Percentages of Participants' Socio-Demographic Information

Variables	Levels	Frequency (f)	Percentage (%)
Gender	Woman	72	27.3
	Male	192	72.7
Education level	Primary School	62	23.4
	Middle School	21	8.0
	High School	84	31.8
	University	62	23.5
	Other	35	13.3
Age level	29 years and below	27	10.2
	30-39 years	71	26.9
	40-49 years	98	37.1
	50 years and older	68	25.8
Status	Officer	27	10.2
	Subcontracted worker	164	62.2
	Permanent worker	61	23.1
	Other	12	4.5
Marital status	Married	172	65.2
	Single	62	23.4
	Divorced	30	11.4
Monthly income/earnings	5001-10000 TL	157	59.5
	10001-15000 TL	64	24.2
	15001-20000 TL	43	16.3
Professional seniority	1-5 years	63	23.9
	6-10 years	58	22.0
	11-15 years	66	25.0
	16 years and above	77	29.2
Affiliated directorate	Directorate of Public Works	50	18.9
	Directorate of Zoning and Urban	15	5.7
	Fire Brigade Directorate	19	7.2

Directorate of Culture and Social Affairs	23	8.7
Directorate of Financial Services	28	10.6
Directorate of Parks and Gardens	19	7.2
Water and Sewerage Directorate	11	4.2
Directorate of Cleaning Affairs	41	15.5
Police Department	36	13.6
Directorate of Private Secretary	11	4.2
Other	11	4.2
Total	264	100

Data Collection Tools

The data were collected through the “Minnesota Job Satisfaction Scale” developed by Weiss et al. (1967) and adapted into Turkish by Baycan (1985) and the “Organizational Commitment Scale” developed by Allen and Meyer (1990) and adapted into Turkish by Wasti (1999) to determine the organizational commitment levels of employees.

The short form of the Minnesota Satisfaction Questionnaire was used. Weiss, Davis, England, and Lofquist (1967) developed a 20-item scale by combining the items related to internal and external factors of satisfaction from the long form of the Minnesota Job Satisfaction Questionnaire (100 items). The reliability coefficient of the original scale was .83 and the test-retest reliability of the scale was found to be .89 in many studies conducted abroad. The reliability study in Turkey was conducted by Baycan (1985) and the internal consistency coefficient was found to be .77.

In this study, “Organizational Commitment Scale” developed by Allen and Meyer (1990) and revised by Meyer, Allen and Smith (1993) will be used to measure organizational commitment. This scale, which is widely used and accepted in the literature in Turkey (Wasti, 2000; Sarıdede & Doyuran, 2004; Polat & Uğurlu, 2009), consists of 18 items and three dimensions: affective commitment, continuance commitment and normative commitment. There are 6 items in each dimension. Items 3, 4, 5 and 13 have negative meanings and these items were reverse coded. Although a 7-point Likert scale was used in the original scale, in this study, a 5-point Likert scale (5=Strongly agree, 4= Agree, 3= Undecided, 2= Disagree, 1= Strongly disagree) was used. The maximum score for each dimension is 30 and the minimum score is 6.

Reliability Analysis of Data Collection Tools and Testing Normality

In order to provide evidence for the reliability of the measurements obtained from the measurement tools used in the research, Cronbach's α coefficient, one of the internal consistency coefficients, and skewness and kurtosis coefficients for the normality of the measurements were calculated and the results obtained are given in Table 2.

Table 2. Reliability and Normality Values for Measurement Tools and Sub-Dimensions

Scales and subscales	Cronbach α	Skewness	Kurtosis
Intrinsic satisfaction sub-dimension	.881	-0.097	0.065
Extrinsic satisfaction sub-dimension	.878	0.118	-0.104
Minnesota job satisfaction total score	.925	-0.006	0.137
Emotional commitment sub-dimension	.867	-0.917	1.185

Continuance commitment sub-dimension	.792	-0.587	-0.385
Normative commitment sub-dimension	.613	-0.496	1.197
Organizational commitment total score	.820	-1.278	1.530

When Table 2 is examined, it is seen that the reliability values estimated for the total score and sub-dimensions of the measurement tools are high (Can, 2014, p. 369; Salvucci et al., 1997; Tavşancıl, 2006, p. 29). When the skewness and kurtosis values of the measurements obtained from the employees are examined, it is seen that they are in the range of ± 1.96 . This result shows that the measurements obtained from the employees have a normal distribution (George & Mallery, 2010; Shiel & Cartwright, 2015).

The perception levels of the measurement tools used as data collection tools by the participants are given in Table 3.

Table 3. Options, Boundaries and Weights of the Scales Used

Weight Given	Option	Limit	Level
Organizational Commitment Scale			
1	I do not agree at all	1.00-1.79	Çok Düşük
2	Disagree	1.80-2.59	Düşük
3	Undecided	2.60-3.39	Orta
4	I agree,	3.40-4.19	Yüksek
5	Totally agree	4.20-5.00	Çok Yüksek
Job Satisfaction Scale			
1	Not Satisfied at All	1.00-1.79	
2	Not Satisfied	1.80-2.59	
3	Undecided	2.60-3.39	
4	I am satisfied	3.40-4.19	
5	Very Satisfied	4.20-5.00	

Data Analysis

In line with the purpose of the study, descriptive statistics (frequency, percentage, mean and standard deviation) were used to describe the socio-demographic information of the employees. Cronbach's Alpha reliability coefficient was used to test the reliability of the scales used in the study. In the comparison of quantitative data in normally distributed data, independent samples t-test was used for the difference between two independent groups and one-way analysis of variance was used for the difference between more than two independent groups. For the differences found to be significant in ANOVA analyses, the

Bonferroni test was used when the homogeneity of variances was ensured, and the Games-Howell test was used when the homogeneity of variances was not ensured, among the multiple comparison (post hoc) tests to determine which two groups the difference was between. Simple linear correlation coefficient was used to determine the relationship between variables. All analyses within the scope of the research were carried out through statistical package programs and .05 level was taken into consideration for statistical significance.

Findings

In order to determine the levels of job satisfaction and organizational commitment of the staff, descriptive statistics of the measurements obtained from the scales were calculated and given in Table 4.

Table 4. Descriptive Statistics on Job Satisfaction and Organizational Commitment Levels of Employees

Variables	N	Min.	Maks.	\bar{X}	SS
Intrinsic satisfaction sub-dimension	264	1.25	4.83	3.17	0.57
Extrinsic satisfaction sub-dimension	264	1.00	5.25	2.80	0.73
Minnesota job satisfaction total score	264	1.15	4.75	3.02	0.59
Emotional commitment sub-dimension	264	1.00	5.00	3.27	0.74
Continuance commitment sub-dimension	264	1.00	4.83	2.71	0.83
Normative commitment sub-dimension	264	1.00	5.00	2.86	0.60
Organizational commitment total score	264	1.00	4.17	2.95	0.52

When Table 4 is examined, it is seen that the average score of the staff belonging to the overall job satisfaction scale is (\bar{X} =3.02), while the average score belonging to the intrinsic satisfaction sub-dimension is (\bar{X} =3.17) and the average score belonging to the extrinsic satisfaction sub-dimension is (\bar{X} =2.80). This result shows that employees' perceptions of job satisfaction are at a medium level. Independent samples t-test was conducted to determine the differentiation of job satisfaction and organizational commitment levels of the staff according to gender and the findings are given in Table 5.

Table 5. Independent Samples t-Test of Employees' Job Satisfaction and Organizational Commitment Levels Regarding Gender

Variables	Levene's testi		Group		t-testi				
	F	p	Gender	N	\bar{X}	SS	sd	t	p
Intrinsic satisfaction	2.20	.140	Woman	72	3.30	0.51	262	2.34	.020
			Male	192	3.12	0.58			
Extrinsic satisfaction	0.94	.333	Woman	72	2.96	0.67	262	2.30	.022
			Male	192	2.74	0.74			
Job satisfaction	1.47	.227	Woman	72	3.17	0.53	262	2.49	.013
			Male	192	2.97	0.60			
Emotional commitment	0.07	.795	Woman	72	3.52	0.68	262	3.43	.001
			Male	192	3.18	0.74			
Attendance commitment	11.00	.001	Woman	72	2.83	0.67	167	1.57	.119
			Male	192	2.67	0.88			
Normative commitment	8.51	.004	Woman	72	2.99	0.43	190	2.59	.010
			Male	192	2.81	0.65			
Organizational commitment	6.35	.012	Woman	72	3.11	0.39	182	3.72	.000
			Male	192	2.89	0.56			

When Table 5 is examined, it is seen that the perception levels of employees towards job satisfaction are statistically significant according to gender ($t_{262} = 2.49$; $p < .05$). When the mean scores of the employees were analyzed, it was determined that the perceptions of women towards job satisfaction ($\bar{X} = 3.17$) were higher than the perceptions of men towards job satisfaction ($\bar{X} = 2.97$). When the mean scores of the employees were examined, it was determined that women's perceptions of intrinsic satisfaction ($\bar{X} = 3.30$) were higher than men's perceptions of intrinsic satisfaction ($\bar{X} = 3.12$). When the mean scores of the employees were examined, it was determined that women's perceptions of external satisfaction ($\bar{X} = 2.96$) were higher than men's perceptions of external satisfaction ($\bar{X} = 2.74$).

One-way analysis of variance was performed for the differentiation of employees' perceptions of job satisfaction and organizational commitment according to age variable and the findings are given in Table 6.

Table 6. One-Way Variance Analysis of Employees' Job Satisfaction and Organizational Commitment Levels According to Age Variable

Variables	Homojenlik testi		Group		F-testi				
	Istatistik	<i>p</i>	Age level	N	\bar{X}	SS	F	<i>p</i>	Difference
Intrinsic satisfaction	0.43	.729	1	27	3.48	.46	3.92	.009	1 > 4
			2	71	3.20	.56			
			3	98	3.16	.59			
			4	68	3.04	.56			
Normative commitment	4.54	.004	1	27	3.14	.54	3.08	.028	1 > 2
			2	71	2.76	.63			1 > 3
			3	98	2.82	.61			
			4	68	2.91	.55			
Organizational commitment	6.35	.012	1	27	3.12	.34	3.25	.022	1 > 2
			2	71	2.87	.50			1 > 3
			3	98	2.88	.62			
			4	68	3.06	.43			

Notes. 1 = 29 years and below, 2 = 30-39 years, 3 = 40-49 years, 4 = 50 years and above

When Table 6 is examined, it is found that the perceptions of employees towards intrinsic satisfaction, one of the sub-dimensions of job satisfaction, are significant according to the age variable ($F(3-260) = 3.92$; $p < .05$). In order to determine the source of the significant difference, Bonferroni test, one of the multiple comparison tests, was performed and it was determined that the perceptions of employees aged 29 and below towards intrinsic satisfaction were higher than those aged 50 and above.

Employees' perceptions of organizational commitment were found to be significant according to age variable ($F(3-260) = 3.25$; $p < .05$). In order to determine the source of the significant difference, Games-Howell test, one of the multiple comparison tests, was performed and it was determined that the perceptions of employees aged 29 and below towards organizational commitment were higher than those of employees aged between 30 and 39 and between 40 and 49. It was determined that the perceptions of employees with an age level of 29 and below towards the normative commitment sub-dimension were higher than those with an age range of 30 to 39 and 40 to 49.

One-way analysis of variance was performed for the differentiation of employees' perceptions of job satisfaction and organizational commitment according to educational level and the findings are given in Table 7.

Table 7. One-Way Variance Analysis of Employees' Job Satisfaction and Organizational Commitment Levels According to Education Variable

Variables	Homogeneity test		Group Education Level	N	F-testi				
	Istatistik	p			\bar{X}	SS	F	p	Difference
Intrinsic satisfaction	0.49	.747	1	62	2.94	.53	7.45	.000	4 > 1 4 > 2
			2	21	2.94	.47			
			3	84	3.18	.55			
			4	62	3.43	.57			
			5	35	3.23	.53			
Extrinsic satisfaction	4.75	.001	1	62	2.57	.55	7.19	.000	4 > 1 4 > 2 4 > 3
			2	21	2.47	.64			
			3	84	2.75	.77			
			4	62	3.16	.71			
			5	35	2.84	.74			
Job satisfaction	1.25	.292	1	62	2.79	.51	8.45	.000	4 > 1 4 > 2 4 > 3
			2	21	2.75	.50			
			3	84	3.01	.60			
			4	62	3.32	.57			
			5	35	3.07	.56			

Notes. 1 = primary school, 2 = middle school, 3 = high school, 4 = university, 5 = other

When Table 7 is examined, it is found that the perceptions of employees towards job satisfaction are significant according to the level of education ($F(4-259) = 8.45; p < .05$). Bonfferroni test was performed to determine the source of the significant difference and it was determined that the perceptions of employees with university education level towards job satisfaction were higher than those with primary, secondary and high school education levels. One-way variance analysis was performed for the differentiation of employees' perceptions of job satisfaction and organizational commitment according to marital status and the findings are given in Table 8.

Table 8. One-Way Variance Analysis of Employees' Job Satisfaction and Organizational Commitment Levels According to Marital Status

Variables	Homogeneity test		Grup	F-testi					
	İstatistik	p	Marital status	N	\bar{X}	SS	F	p	Difference
Intrinsic satisfaction	0.38	.687	1	172	3.18	.56	6.19	.002	1 > 3
			2	62	3.30	.53			2 > 3
			3	30	2.86	.62			
Extrinsic satisfaction	0.34	.716	1	172	2.82	.69	4.95	.008	1 > 3
			2	62	2.91	.79			2 > 3
			3	30	2.43	.68			
Job satisfaction	0.84	.431	1	172	3.04	.56	6.43	.002	1 > 3
			2	62	3.14	.60			2 > 3
			3	30	2.69	.62			

Not. 1 = evli, 2 = bekar, 3 = boşanmış

When Table 8 is examined, it is seen that there is a statistically significant difference in the perception levels of employees towards job satisfaction according to marital status ($F(2-261) = 6.43$; $p < .05$). Bonferroni test was performed to determine the source of the significant difference and it was determined that the perceptions of employees with married and single marital status towards job satisfaction were higher than those of employees with divorced marital status. It was determined that the perception levels towards intrinsic satisfaction were significant according to marital status ($F(2-261) = 6.19$; $p < .05$). Bonferroni test was performed to determine the source of the difference and it was determined that the perceptions of employees with marital status married and single towards intrinsic satisfaction were higher than those of employees with marital status divorced.

One-way analysis of variance was performed for the differentiation of employees' perceptions of job satisfaction and organizational commitment according to their status or position and the findings are given in Table 9.

Table 9. One-way analysis of variance results regarding the difference in job satisfaction and organizational commitment levels of employees according to their status.

Variables	Homogeneity test		Grup	F-testi					
	İstatistik	p	Status	N	\bar{X}	SS	F	p	Difference
Intrinsic satisfaction	0.85	.466	1	27	3.36	.57	9.40	.000	1 > 3
			2	164	3.19	.57			2 > 3
			3	61	2.92	.48			4 > 2
			4	12	3.72	.47			4 > 3
	4.74	.003	1	27	3.46	.63	21.18	.000	1 > 2

Extrinsic satisfaction		2	164	2.65	.72			1 > 3	
		3	61	2.72	.46			4 > 2	
		4	12	3.76	.60			4 > 3	
Job satisfaction		1	27	3.40	.53			1 > 2	
	1.94	.123	2	164	2.97	.60	13.49	.000	1 > 3
			3	61	2.84	.44			4 > 2
			4	12	3.74	.46			4 > 3

Notes. 1 = civil servant, 2 = subcontracted worker, 3 = permanent worker, 4 = other

When Table 9 is examined, it is seen that the perceptions of employees towards job satisfaction are significant according to their status ($F(3-260) = 13.49$; $p < .05$). Bonfferroni test was performed to determine the source of the significant difference and it was found that the perceptions of civil servants and employees with other status towards job satisfaction were higher than the perceptions of subcontractor and permanent workers. It was determined that the perception levels of intrinsic satisfaction, one of the sub-dimensions of job satisfaction, had a statistically significant difference according to status ($F(3-260) = 9.40$; $p < .05$).

One-way analysis of variance was performed for the differentiation of employees' perceptions of job satisfaction and organizational commitment according to monthly income level and the findings are given in Table 10.

Table 10. One-Way Variance Analysis of Employees' Job Satisfaction and Organizational Commitment Levels According to Monthly Income Variable

Variables	Homogeneity test		Group monthly income	N	F-testi				
	İstatistik	p			\bar{X}	SS	F	p	Difference
Intrinsic satisfaction			1	157	3.16	.56			
	0.69	.504	2	64	3.10	.55	1.67	.190	--
			3	43	3.30	.62			
Extrinsic satisfaction			1	157	2.61	.70			
	1.45	.237	2	64	2.94	.61	16.76	.000	3 > 1
			3	43	3.26	.73			2 > 1
Job satisfaction			1	157	2.94	.58			
	0.98	.376	2	64	3.04	.53	5.94	.003	3 > 1
			3	43	3.29	.63			

Note 1 = TL 10,000 and below, 2 = TL 10,001-15,000 3 = TL 15,001 and above

When Table 10 is examined, it is seen that there is a statistically significant difference in the perception levels of employees towards job satisfaction according to monthly income level ($F(2-261) = 5.94$; $p < .05$). In order to determine the source of the difference, Bonferroni test, one of the multiple comparison tests, was performed and it was determined that the perceptions of employees with a monthly income level of 15.001 TL and above towards job satisfaction were higher than those with a monthly income level of 10.000 TL and below.

One-way variance analysis was performed for the differentiation of employees' perceptions of job satisfaction according to the directorate they are affiliated with and the findings are given in Table 11.

Table 11. One-Way Variance Analysis of Employees' Job Satisfaction Levels According to the Directorate

Variables	Homogeneity test		Group Directorate	N	F-testi						
	İstatistik	p			\bar{X}	SS	F	p	Difference		
Intrinsic satisfaction			1	50	3.12	.49					
			2	15	3.22	.59				3 > 6	
			3	19	3.48	.35				3 > 8	
			4	23	3.50	.61				4 > 6	
			5	28	3.15	.53				4 > 8	
		1.66	.090	6	19	2.84	.44	6.08	.000		7 > 6
				7	11	3.52	.30				7 > 8
				8	41	2.78	.55				10 > 8
				9	36	3.18	.52				11 > 6
				10	11	3.45	.67				
				11	11	3.53	.58				
Extrinsic satisfaction			1	50	2.65	.77					
			2	15	3.04	.76				3 > 8	
			3	19	3.08	.49				4 > 6	
			4	23	3.06	.76				4 > 8	
		1.25	.263	5	28	3.15	.47	5.27	.000		7 > 6
				6	19	2.34	.86				7 > 8
				7	11	2.64	.53				10 > 8
				8	41	2.42	.58				11 > 6
				9	36	2.75	.72				

				10	11	3.33	.64		
				11	11	3.22	.58		
Job satisfaction				1	50	2.93	.57		
				2	15	3.15	.61		3 > 6
				3	19	3.32	.36		3 > 8
				4	23	3.33	.63		4 > 6
				5	28	3.15	.47		4 > 8
	1.01	.439		6	19	2.64	.59	5.92 .000	7 > 6
				7	11	3.16	.37		7 > 8
				8	41	2.63	.53		10 > 8
				9	36	3.01	.55		11 > 6
				10	11	3.40	.64		
				11	11	3.40	.53		

Notes. 1 = Directorate of Public Works, 2 = Directorate of Zoning and Urbanization, 3 = Fire Department, 4 = Culture and Social Affairs Directorate of Works, 5 = Directorate of Financial Services, 6 = Directorate of Parks and Gardens, 7 = Directorate of Water and Sewerage, 8 = Directorate of Cleaning Works, 9 = Directorate of Police, 10 = Directorate of Private Secretary, 11 = Other.

When Table 11 is examined, it is seen that employees' perceptions of job satisfaction are significant according to the directorate they are affiliated to ($F(10-253) = 5.92; p < .05$). Bonferroni test was performed to determine the source of the difference and it was found that the perception level of the employees affiliated to the fire brigade directorate, culture and social affairs directorate, water and sewerage directorate, special pen directorate was higher than the employees affiliated to the parks and gardens directorate and cleaning works directorate. It was determined that the perception levels of intrinsic satisfaction, one of the sub-dimensions of job satisfaction, had a statistically significant difference according to the directorate ($F(10-253) = 6.08; p < .05$). One-way analysis of variance was performed for the differentiation of employees' perceptions of organizational commitment according to the directorate they are affiliated to and the findings are given in Table 12.

Table 12. One-Way Variance Analysis of Organizational Commitment Levels of Employees According to the Directorate to which they are Affiliated

Variables	Homogeneity test		Grup		F-testi				
	İstatistik	p	Müdürlük	N	\bar{X}	SS	F	p	Difference
Emotional commitment	1.23	.271	1	50	3.13	.72	3.61	.000	4 > 6 4 > 8
			2	15	3.27	.76			
			3	19	3.50	.50			

	2	15	3.00	.49	4 > 6
	3	19	3.01	.42	10 > 6
	4	23	3.20	.32	
	5	28	3.09	.64	
Organizational commitment	6	19	2.65	.64	
	7	11	2.66	.59	
	8	41	2.95	.48	
	9	36	3.03	.47	
	10	11	3.19	.35	
	11	11	3.00	.72	

Notes. 1 = Directorate of Public Works, 2 = Directorate of Zoning and Urbanization, 3 = Directorate of Fire Brigade, 4 = Directorate of Culture and Social Affairs, 5 = Directorate of Financial Services, 6 = Directorate of Parks and Gardens, 7 = Directorate of Water and Sewerage, 8 = Directorate of Cleaning Works, 9 = Directorate of Police, 10 = Directorate of Private Affairs, 11 = Other.

When Table 12 is examined, it is seen that there is a statistically significant difference in the perception levels of employees towards organizational commitment according to the directorate to which they are affiliated ($F(10-253) = 2.82$; $p < .05$). Bonferroni test was performed to determine the source of the difference and it was determined that the perception level of the employees affiliated to the Directorate of Culture and Social Affairs and Special Pen Directorate was higher than the employees affiliated to the Directorate of Public Works and the Directorate of Parks and Gardens.

Pearson correlation coefficient was used to determine the relationship between employees' job satisfaction perceptions and their perceptions of organizational commitment level and the findings are given in Table 13.

Table 13. Correlation Results of the Relationship between Employees' Job Satisfaction and Organizational Commitment

Scale and Subscales	1.	2.	3.	4.	5.	6.
1. Intrinsic satisfaction	--					
2. Extrinsic satisfaction	.739*	--				
3. Job satisfaction	.943*	.921*	--			
4. Emotional commitment	.518*	.438*	.516*	--		
5. Attendance commitment	-.176*	-.033	-.118	-.001	--	
6. Normative commitment	.387*	.349*	.396*	.537*	.419*	--
7. Organizational commitment	.297*	.320*	.330*	.671*	.686*	.853*

* $p < .05$

When Table 13 is examined, it is seen that there are statistically significant, positive, low and high level relationships between the sub-dimensions of the organizational commitment scale. It was determined that there was a statistically significant, positive and low level relationship between the total score of the job satisfaction scale and the total score of organizational commitment ($r = .330$; $p < .05$). When the relationship between job satisfaction and the sub-dimensions of organizational commitment was examined, it was determined that the highest relationship was with normative commitment ($r = .396$; $p < .05$) and the lowest relationship was with continuance commitment ($r = -.118$; $p > .05$). When the relationship between the job satisfaction sub-dimensions of organizational commitment was examined, it was determined that the highest relationship was with external satisfaction ($r = .330$; $p < .05$) and the lowest relationship was with internal satisfaction ($r = .297$; $p < .05$).

Multiple linear regression analysis was performed to determine the effect of the sub-dimensions of employees' job satisfaction on the sub-dimensions of organizational commitment and the findings are given in Table 14.

Table 14. Multiple Linear Regression Analysis Results Regarding the Effect of Job Satisfaction Level on Organizational Commitment Sub-Dimensions

Dependent variable	Independent variable	B	SH	β	t	F	R ²
Emotional commitment	Fixed	1.18	0.22	--	5.37*		
	Intrinsic satisfaction	0.55	0.10	0.43	5.46*	49.47*	0.28
	Extrinsic satisfaction	0.12	0.08	0.12	1.57		
Attendance commitment	Fixed	3.57	0.28	--	12.60*		
	Intrinsic satisfaction	-0.47	0.13	-0.33	-3.73*	7.11*	0.05
	Extrinsic satisfaction	0.245	0.102	0.21	2.40*		
Normative commitment	Fixed	1.59	0.19	--	8.23*		
	Intrinsic satisfaction	0.30	0.09	0.28	3.37*	24.53*	0.16
	Extrinsic satisfaction	0.12	0.07	0.14	1.65		
Organizational commitment	Fixed	2.06	0.16	--	12.91*		
	Job satisfaction	0.29	0.05	0.33	5.65*	31.95*	0.11

* $p < .05$

When Table 14 is examined, it is determined that the intrinsic satisfaction dimension ($\beta = .43$; $p < .05$) has a statistically significant effect on the emotional commitment levels of employees, while the extrinsic dimension ($\beta = .12$; $p > .05$) is not significant. Accordingly, a one standard deviation increase in employees' intrinsic satisfaction levels leads to a 0.43 standard deviation increase in their level of emotional

commitment. When the F value is analyzed, it is seen that the model is significant and the job satisfaction levels of the employees explain 28% of the change in the level of emotional commitment.

It was determined that job satisfaction ($\beta = .33$; $p < .05$) had a statistically significant effect on employees' organizational commitment levels. Accordingly, a one standard deviation increase in job satisfaction levels of employees causes a 0.33 standard deviation increase in organizational commitment levels. When the F value was examined, it was found that the model was significant and the job satisfaction levels of the employees explained 11% of the change in organizational commitment levels.

Discussion, Conclusion and Recommendations

In this study, it was determined that female employees had higher levels of intrinsic and extrinsic satisfaction and overall job satisfaction compared to male employees. In many studies, it has been determined that there is a difference between the job satisfaction of women and men (Bender & Heywood, 2006; Goetz et al., 2013; Kaiser, 2005; Linz & Semykina, 2010; Memarian et al., 2020).

It can be thought that the main reason for the significant difference between the job satisfaction of female and male employees is that women and men have different personality traits. When considered according to the gender variable, it is stated that both personality traits and job satisfaction of women and men differ significantly (Ayan & Kocacık, 2010; Bui, 2017; Saner & Zihni-Eyüpoğlu, 2012). On the other hand, some studies have found that job satisfaction of municipal employees does not differ according to gender variable (Arslan, 2020).

In this study, it was determined that the job satisfaction of employees according to the age variable within the scope of this research also differed according to the age group factor. In some studies, it is reported that the job satisfaction levels of employees increase with increasing age levels, but in different studies, it is reported that there is a decrease in job satisfaction as the age level increases (Akşit-Aşık, 2010). In the study conducted by Arslan (2020), it was found that job satisfaction of municipal employees did not differ according to the age group variable.

It was observed that job satisfaction of the participants differed according to their education level. In a study conducted on municipal employees, it was found that the level of intrinsic and extrinsic satisfaction and general job satisfaction did not differ according to the educational status of the employees (Arslan, 2020).

In this study, it was observed that the job satisfaction of the participants differed according to the occupational status variable. In a study conducted on police officers, it was found that internal and external satisfaction and general job satisfaction did not differ significantly according to the status of the police officers (Arslan, 2020).

Within the scope of this study, job satisfaction of the participants differs according to the marital status variable. The level of intrinsic and extrinsic satisfaction and general job satisfaction in married and single individuals is higher than divorced employees. This result may be attributed to the fact that the economic needs of the employees differ from each other according to the marital status variable. In a study conducted on municipality employees, it was found that employees' intrinsic and extrinsic satisfaction and general job satisfaction levels did not differ according to their marital status (Arslan, 2020).

Within the scope of this study, the job satisfaction of the participants differs according to the wage variable. However, it is also seen that employees compare their salaries with the salaries of other people working in similar jobs. It is stated that if the result of this comparison is positive, the level of job satisfaction is positively affected (Bozkurt & Bozkurt, 2008).

Within the scope of this study, the job satisfaction of the participants differed according to the professional seniority variable. In a study similar to the results of the research, it was found that the job satisfaction levels of the police personnel differed according to their professional seniority (Arslan, 2020).

It was observed that the job satisfaction of the individuals participating in this study differed according to the directorate variable. According to the results, it was seen that the internal satisfaction levels of the participants working in the Fire Brigade Directorate, Culture and Social Affairs Directorate, Water and Sewerage Directorate and others were higher than the employees working in other directorates, while the external satisfaction levels of the individuals working in the Zabita Directorate and Special Pen Directorate were higher than the individuals working in the Cleaning Affairs Directorate. General job satisfaction was found to be higher in favor of the employees working in the Directorate of Financial Services compared to the individuals working in the Directorate of Cleaning Affairs. This result may be attributed to the fact that the workloads of the employees in the directorates to which they are affiliated are different from each other. As a matter of fact, it is stated in the studies in the literature that the difference in workload according to the units of duty affects job satisfaction (İnan, 2017, s. 184; Mansur & Seyhan, 2021, s. 1033). On the other hand, in some studies conducted on municipality employees, it has been concluded that job satisfaction of employees does not differ significantly according to the units and fields they work in (Arslan, 2020).

Another reason for the significant difference in job satisfaction of employees according to the directorates in which they work may be that promotion and advancement opportunities are different from each other according to the directorates in which they work. Career is conceptually defined as continuous progress. In the period we live in, it is stated that having the opportunity to make a career and promotion in the business life of employees has become more important than wages. This situation gives employees the opportunity to evaluate the career opportunities they will provide when starting a job. In fact, for many employees, career opportunities have become more important than wage increases (Uyargil, 2008, s. 8). While employees' commitment to work and desire to work increase in jobs that provide opportunities for promotion, job dissatisfaction may develop in individuals working in organizations where the career structure is not clear and there is no fair promotion model. On the other hand, having career, promotion and advancement opportunities in the organization increases job satisfaction (Bozkurt and Bozkurt, 2008:6). On the other hand, in some studies conducted on municipal employees, it has been reported that job satisfaction of employees does not differ significantly according to the units and fields they work in (Arslan, 2020, s. 94).

Within the scope of this study, it was found that both affective and normative commitment was higher in female employees compared to male employees. Similarly, it was found that the general level of organizational commitment was higher in favor of female employees. There are studies supporting these results (Khalili & Asmawi, 2012; Moynihan & Pandey, 2007; Petrides & Furnham, 2006; Sun, 2006; Sharma, 2022; Tokmak, 2018).

Participants' organizational commitment levels differ according to age variable. In the study conducted by Tokmak (2018), it was found that as the age of the personnel increases, their organizational commitment levels also increase.

Participants' organizational commitment levels differ according to the professional seniority variable. It was found that professional seniority is a factor affecting organizational commitment (Akmaz & Erbaşı, 2017; İhtiyaroğlu, 2018). In the study conducted by Altın-Gülova and Demirsoy (2012) on private sector employees, it was determined that the organizational commitment of the participants differed according to their professional seniority.

It was concluded that the organizational commitment levels of the participants differed according to the directorate variable. In many studies supporting this view, it is stated that the organizational culture and organizational climate at the place of work affect organizational commitment (Aranki et al., 2019; Carvalho et al., 2018; Erdem, 2007).

There is a significant positive relationship between job satisfaction and normative and affective commitment sub-dimensions of organizational commitment (Aban et al., 2019; Chegini et al., 2019; Tosun & Ulusoy, 2017; Rose et al., 2009; Yousef, 2017). According to the results of the research conducted by Bekmezci and Mert (2018), it was found that as employees' job satisfaction increases, their organizational commitment levels also increase.

According to the findings of the study, the recommendations are as follows:

It is very important to know the effects of organizational commitment and job satisfaction on both employees and organizations as well as the factors affecting organizational commitment and job satisfaction. In this context, it can be suggested to conduct research on the individual (job performance, occupational burnout, job commitment, etc.) and organizational outcomes (organizational productivity, organizational performance, etc.) of job satisfaction and organizational commitment.

It is seen that employees' intrinsic satisfaction is higher than their extrinsic satisfaction. In order to improve their level of extrinsic satisfaction, bureaucratic obstacles and participation in decision-making processes, wage, promotion and rewarding system should be reviewed and reorganized within the organizational structure of their institutions.

In order to improve the attitudes and behaviors of employees towards their work and institutions, the development of a mentoring and coaching system in which people who have made a career in the profession can transfer their professional knowledge and experience, and the guidance of young employees can contribute to strengthening their organizational structures.

Again, in order to determine the differences in job satisfaction and organizational commitment of employees according to their age, it may be useful to conduct qualitative interviews in their institutions in order to determine the factors affecting the attitudes and behaviors of individuals.

In conclusion, in this study conducted to determine the relationship between job satisfaction and organizational commitment in municipal employees, it was observed that there is a significant relationship between job satisfaction and organizational commitment. In this context, it has been determined that organizational commitment increases in parallel with high job satisfaction in municipal employees. According to demographic factors, it was found that job satisfaction of employees differed according to gender, age group, occupational status, marital status, wage, occupational seniority, directorate and education level variables. In addition, it was concluded that the organizational commitment of the employees differed according to the variables of gender, professional seniority, age group and the directorate where they work, whereas organizational commitment did not differ significantly according to the variables of education level, marital status, wage received and professional status. It was observed that the results of the study were generally in line with the literature.

REFERENCES

- Aban, C. J. I., Perez, V. E. B., Ricarte, K. K. G. & Chiu, J. L. (2019). The relationship of organizational commitment, job satisfaction, and perceived organizational support of telecommuters in the national capital region. *Review of Integrative Business and Economics Research*, 8(4), 162-197.

- Akmaz, A. (2016). *Psikolojik kontrat ile örgütsel bağlılık ve örgütsel güven ilişkisi: Mersin ilindeki 4 ve 5 yıldızlı otel işletmelerinde bir uygulama* [Yayınlanmamış Yüksek lisans tezi]. Selçuk Üniversitesi.
- Allen, N. J. & Meyer, J. P. (2000). Construct validation in organizational behavior research: The case of organizational commitment. In *Problems and solutions in human assessment: Honoring Douglas N. Jackson at seventy* (pp. 285-314). Springer US.
- Altın Gülova, A. ve Demirsoy, Ö. (2012). Örgüt kültürü ve örgütsel bağlılık arasındaki ilişki: hizmet sektörü çalışanları üzerinde ampirik bir araştırma. *Business and Economics Research Journal*, 3(3), 49-76.
- Aranki, D. H., Suifan, T. S. & Sweis, R. J. (2019). The relationship between organizational culture and organizational commitment. *Modern Applied Science*, 13(4), 137-154.
- Arslan, M. Z. (2020). *Zabitanın örgütsel bağlılığının iş tatmini üzerine etkisi: istanbul büyükşehir belediyesi üzerinde uygulama* (Yayın No. 649753) [Yüksek lisans tezi, İbn Haldun Üniversitesi].
- Aşık, N. A. (2010). Çalışanların iş doyumunu etkileyen bireysel ve örgütsel faktörler ile sonuçlarına ilişkin kavramsal bir değerlendirme. *Türk İdare Dergisi*, 467(6), 31-51.
- Ayan, S. ve Kocacık, F. (2010). The relation between the level of job satisfaction and types of personality in high school teachers. *Australian Journal of Teacher Education*, 35(1), 27-41.
- Aykaç, A. (2010). *İş doyumunun örgütsel bağlılık üzerindeki etkisi*. [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Gazi Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Baycan, F. A. (1985). Farklı meslek grupları arasında iş tatmininin çeşitli yönlerinin analizi [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Boğaziçi Üniversitesi.
- Bekmezci, M. Ve Mert, İ.(2018). Çalışanların görev yaptığı örgüt kademesinin iş tatmini ve örgütsel bağlılık düzeyleri üzerindeki etkisi. *17. Uluslararası Katılım İşletmecilik Kongresi*, 194-200.
- Bender, K. A. & Heywood, J.(2006). Job satisfaction of the highly educated: The role of gender, academic tenure, and earnings. *Scottish Journal of Political Economy*, 53(2), 253-279.
- Bozkurt, Ö.,& Bozkurt, İ. (2008). İş tatminini etkileyen işletme içi faktörlerin eğitim sektörü açısından değerlendirilmesine yönelik bir alan araştırması. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 9 (1), 1-18.
- Bui, H. T. (2017). Big Five personality traits and job satisfaction: Evidence from a national sample. *Journal of General Management*, 42(3), 21-30.
- Büyüköztürk, Ş., Çakmak, E. K., Akgün, Ö. E., Karadeniz, Ş., ve Demirel, F. (2018). *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. Pegem Akademi.
- Büyüköztürk, Ş., Çakmak, E.K., Akgün, Ö.E., Karadeniz, Ş. ve Demirel, F. (2013). *Bilimsel araştırma yöntemleri*. Ankara: Pegem Akademi.
- Can, A. (2014). *SPSS ile bilimsel araştırma sürecinde nicel veri analizi*. Pegem Akademi.
- Carvalho, C. R:P., Castro, M. A. R., Silva, L. P., & Carvalho, L. O. P. (2018). The relationship between organizational culture, organizational commitment and job satisfaction. *Revista Brasileira de Estrategia*, 11(2), 201-215.
- Chegini, Z., Janati, A., Asghari-Jafarabadi, M., & Khosravizadeh, O. (2019). Organizational commitment, job satisfaction, organizational justice and self-efficacy among nurses. *Nursing Practice Today*, 6(2), 86-93.

- Çelen, Ö., Teke, A., ve Cihangiroğlu, N. (2013). Örgütsel bağlılığın iş tatmini üzerine etkisi: Gülhane Askeri Tıp Fakültesi Eğitim Hastanesinde bir araştırma. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 18(3), 399-410.
- Çetinkanat, C. (2000). *Örgütlerde güdüleme ve iş doyumunu*. Anı Yayıncılık.
- Demir, B. (2017). 6331 sayılı kanunun 6. maddesi yürürlükte ertelenmesinin kamuda iş sağlığı ve güvenliği uzmanı çalıştırılması açısından değerlendirilmesi. *Hastane Öncesi Dergisi*, 2(1), 23-36.
- Erdağı, K. (2018). *İş doyumunu ile örgütsel bağlılık arasındaki ilişki: hizmet sektöründe bir uygulamaya* [Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Gelişim Üniversitesi.
- Erdem, R. (2007). Örgüt kültürü tipleri ile örgütsel bağlılık arasındaki ilişki: Elazığ il merkezindeki hastaneler üzerinde bir çalışma. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 2 (2), 63-79.
- George, D. & Mallery, M. (2010). *SPSS for Windows step by step: A simple guide and reference*. Pearson.
- Goetz, K., Musselmann, B., Szecsenyi, J., & Joos: (2013). The influence of workload and health behavior on job satisfaction of general practitioners. *Fam Med*, 45(2), 95-101.
- İhtiyaroğlu, N. (2018). Analysis of relationship between teachers' coping styles with stress and the level of organizational commitment. *International Online Journal of Educational Sciences*, 10(2), 192-206.
- İnan, İ. (2017). İş yükü algısı ve kariyer bağlılığının örgütsel bağlılık üzerine etkisi: Beş yıldızlı otel çalışanları üzerine bir araştırma. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(1), 184-198.
- Kaiser, L. C. (2007). Gender-job satisfaction differences across Europe: An indicator for labour market modernization. *International Journal of Manpower*, 28(1), 75-94.
- Khalili, A. & Asmawi, A. (2012). Appraising the impact of gender differences on organizational commitment: Empirical evidence from a private SME in Iran. *International Journal of Business and Management*, 7(5), 100-110.
- Küçükkendirci, H., Batı, S., Gök, T. ve Güler, Y.R. (2017). Sağlık işgörenlerinde iş doyumunu düzeyinin belirlenmesi". *Sağlıkta performans ve katile dergisi*, 13, 37-66.
- Linz, S. & Semykina, A. (2013). Job satisfaction, expectations, and gender: Beyond the European Union. *International Journal of Manpower*, 34(6), 584-615.
- Mansur, F.ve Seyhan, F. (2021). Kişisel dozimetreye taşıyan çalışanlarda aşırı iş yükünün örgütsel bağlılık ve iş tatmini üzerindeki etkisi. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 13(2), 1033-1049.
- Memarian, A., Aghakhani, K., Baboli: H. M. N., Daneshi: A. & Soltani: (2020). Evaluation of job satisfaction of forensic medicine specialists and comparison with job satisfaction of some medical specialists in Tehran. *Journal of Family Medicine and Primary Care*, 9(6), 2710-2713.
- Moynihan, D. P. & Pandey: K. (2007). Finding workable levers over work motivation: Comparing job satisfaction, job involvement, and organizational commitment. *Administration & Society*, 39(7), 803-832.
- Örücü, E., Yumuşak:, & Bozkır, Y. (2006). Kalite yönetimi çerçevesinde bankalarda çalışan personeelin iş tatmini ve iş tatminini etkileyen faktörlerin incelenmesine yönelik bir araştırma. *Celal Bayar Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 13(1), 39-51.

- Petrides, K. V. & Furnham, A. (2006). The role of trait emotional intelligence in a gender-specific model of organizational variables. *Journal of applied social psychology*, 36(2), 552-569.
- Rose, R. C., Kumar, N., & Pak, O. G. (2009). The effect of organizational learning on organizational commitment, job satisfaction and work performance. *Journal of Applied Business Research (JABR)*, 25(6), 55-63.
- Salvucci, S., Walter, E., Conley, V., Fink, S., & Saba, M. (1997). *Measurement Error Studies at the National Center for Education Statistics*.
- Samadov: (2006). *İş doyumunu ve örgütsel bağlılık: Özel sektörde bir uygulama* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Dokuz Eylül Üniversitesi.
- Saner, T. & Eyupoglu: Z. (2012). Have gender differences in job satisfaction disappeared? A study of Turkish universities in North Cyprus. *African Journal of Business Management*, 6(1), 250-257.
- Saridede, U. ve Doyuran, Ş. (2004), Eğitim Örgütlerinde Örgütsel Bağlılığın İşten Ayrılma Niyetine Etkisi, XIII. Ulusal Eğitim Bilimleri Kurultayı, 6-9 Temmuz 2004 İnönü Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Malatya
- Saygun, M., Çakmak, A. ve Köse, K. (2004). Kırıkkale ilinde üç farklı hastanede çalışan hekimlerin mesleki iş doyumunu. *T Klin J Med Sci*, 24(1), 219-229.
- Sharma: (2022). Gender differences in the level of organisational commitment among school teachers. *The International Journal of Indian Psychology*, 10(4),1032-1038.
- Shiel, G.& Cartwright. F. (2015). *Analyzing data from a national assessment of educational achievement*. World Bank Group.
- Sığrı, Ü. & Basım, N. (2006). İş görenlerin iş doyumunu ile örgütsel bağlılık düzeylerinin analizi: Kamu ve özel sektörde karşılaştırmalı bir araştırma. *Selçuk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 6(12), 131-154.
- Sun, J. (2006). Gender Differences on Organizational Commitment of U.S. and Japanese Firms in Thailand [Master's thesis, Duquesne University]. Retrieved from <https://dsc.duq.edu/etd/1252>
- Şenturan, Ş. (2014). *Örnek olaylarla örgütsel davranış*. BETA Yayınevi.
- Tavşancıl, E. (2006). Tutumların Ölçülmesi ve SPSS ile Veri Analizi. Nobel Yayın
- Tekingündüz, S. ve Tengilimoğlu, D. (2013). Hastane çalışanlarının iş tatmini, örgütsel bağlılık ve örgütsel güven düzeylerinin belirlenmesi. *Sayıştay Dergisi*, 91, 77-103.
- Tokmak, M. (2018). *Örgütsel adalet ve örgütsel bağlılık arasındaki ilişkinin kamu ve özel sektör çalışanları örneğinde araştırılması* [Yayınlanmamış Doktora tezi]. Adnan Menderes Üniversitesi.
- Top, M. (2012). Hekim ve hemşirelerde örgütsel bağlılık, örgütsel güven ve iş doyumunu profili. *Istanbul Business Research*, 41(2), 258.
- Tosun, N.,& Ulusoy, H. (2017). The relationship of organizational commitment, job satisfaction and burnout on physicians and nurses?. *Journal of Economics and Management*, 28(2), 90-111.
- Wasti, A. S., (2000), Meyer ve Allen'in üç boyutlu örgütsel bağlılık ölçeğinin geçerlilik ve güvenilirlik analizi, 8. Ulusal Yönetim ve Organizasyon Kongresi: 401-410.

- Weiss, D.J., Davis, R.V., İngiltere, G.W. ve Lofquist, L.H. (1967) Minnesota Memnuniyet Anketi El Kitabı. Minnesota Üniversitesi, Minneapolis
- Yardım, N., Çipil, Z., Vardar, C. & Mollahaliloğlu: (2007). Türkiye iş kazaları ve meslek hastalıkları: 2000-2005 yılları ölüm hızları. *Dicle Tıp Dergisi*, 34(4), 264-271.
- Yorulmaz, M. ve Karabacak, A. (2020). Liman çalışanlarında örgütsel güven ile iş performansı arasındaki ilişki: İş tatmini ve örgütsel bağlılığın rolü. *Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(2), 121-130.
- Yousef, D. A. (2017). Organizational commitment, job satisfaction and attitudes toward organizational change: A study in the local government. *International Journal of Public Administration*, 40(1), 77-88.

GENİŞLETİLMİŞ ÖZET

Bu araştırmanın amacı, Tunceli Belediyesi'nde çalışan personelin mevkilerine yönelik algıları ile iş doyumları ve örgütsel bağlılıkları arasındaki ilişkinin bazı değişkenlere göre incelenmesidir. Araştırma soruları da aşağıda yer almaktadır.

1. Belediyede çalışan personelin mevkilerine yönelik algılarının düzeyi nedir?
2. Belediyede çalışan personelin iş doyumlarının düzeyi nedir?
3. Belediyede çalışan personelin örgütsel bağlılıklarının düzeyi nedir?
4. Belediyede çalışan personelin mevkilerine yönelik algılarının düzeyi cinsiyet, yaş, eğitim düzeyi, medeni durum, buldukları mevki, ücret ve kıdeme göre anlamlı bir farklılık göstermekte midir?
5. Belediyede çalışan personelin iş doyumlarının düzeyi; cinsiyet, yaş, eğitim düzeyi, medeni durum, buldukları mevki, ücret ve kıdeme göre anlamlı bir farklılık göstermekte midir?
6. Belediyede çalışan personelin örgütsel bağlılıklarının düzeyi; cinsiyet, yaş, eğitim düzeyi, medeni durum, buldukları mevki, ücret ve kıdeme göre anlamlı bir farklılık göstermekte midir?
7. Belediyede çalışan personelin mevkilerine yönelik algıları, iş doyumlarının ve örgütsel bağlılıklarının bir yordayıcısı mıdır?

Araştırmada, personelin yaş, cinsiyet, medeni durum, eğitim düzeyi, çalıştığı statü, çalışma yılı ve aldığı ücrete göre iş doyumunu ve örgütsel bağlılık düzeylerinin farklılaşıp farklılaşmadığı da incelenmiştir. Araştırma ilişkisel tarama modelinin kullanıldığı nicel bir çalışmadır. Araştırmanın evrenini, 2023 yılında Tunceli Belediyesi'nde çalışan 264 personel oluşturmaktadır. Araştırmada veriler, Weiss ve vd. (1967) tarafından geliştirilen ve Baycan (1985) tarafından Türkçe'ye uyarlanan "Minnesota İş Doyumu Ölçeği" ve çalışanların örgütsel bağlılık düzeylerini belirlemek için Allen ve Meyer (1990) tarafından geliştirilen ve Türkçe'ye Wasti (1999) tarafından uyarlanan "Örgütsel Bağlılık Ölçeği" aracılığıyla toplanmıştır.

Personelin iş doyumunu ölçeğinin geneline ait ortalama puanı ($\bar{X}=3.02$), içsel doyum alt boyutuna ait ortalama puanı ($\bar{X}=3.17$) ve dışsal doyum alt boyutuna ait ortalama puanı ise ($\bar{X}=2.80$) olarak bulunmuştur. Personelin örgütsel bağlılık ölçeğinin geneline ait puanlarının ortalaması ($\bar{X}= 2.95$) iken, ölçeğin duygusal bağımlılık alt boyutuna ait puanların ortalaması ($\bar{X}=3.27$), normatif bağımlılık alt boyutuna ait puanların ortalaması ($\bar{X}=2.86$) ve devam bağımlılığı alt boyutuna ait puanların ortalaması ($\bar{X}=2.71$)'dir. Kadınların iş doyumuna yönelik puanlarının ortalamasının ($\bar{X}= 3.17$) erkeklerin puanlarının ortalamasından ($\bar{X}= 2.97$) daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Kadınların örgütsel bağlılığa yönelik puanlarının ortalamasının ($\bar{X}= 3.11$) erkeklerin puanlarının ortalamasından ($\bar{X}= 2.89$) daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Eğitim düzeyi üniversite olan çalışanların iş doyumuna yönelik algılarının eğitim düzeyi ilkökul, ortaokul ve lise olan çalışanlara göre daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Medeni durumu evli ve bekar olan çalışanların iş doyumuna yönelik algılarının medeni durumu boşanmış olan çalışanlara göre daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. memur ile diğer statüde bulunan çalışanların iş doyumuna yönelik algılarının taşeron ve kadrolu işçilerin algılarına göre daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. İtfaiye müdürlüğü, kültür ve sosyal işler müdürlüğü, su ve kanalizasyon müdürlüğü, özel kalem müdürlüğüne bağlı olan çalışanların algılarının, park ve bahçeler müdürlüğü ile temizlik işleri müdürlüğüne bağlı olan çalışanlara göre daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Örgütsel bağlılık ölçeğinin alt boyutları arasında anlamlı, pozitif yönde düşük ve yüksek düzeyde ilişki varken, iş doyumunu ölçeği ile örgütsel bağlılık ölçeği puanları arasında anlamlı, pozitif yönde ve düşük düzeyde bir ilişkinin olduğu tespit edilmiştir. Çalışanların iş doyum düzeylerindeki bir standart sapmalılık artışın örgütsel bağlılık düzeylerindeki 0.33 standart sapmalılık artışa neden olduğu bulunmuştur. Kurulan

modelin anlamlı olduğu ve çalışanların iş doyum düzeylerinin örgütsel bağlılık düzeylerindeki değişimin %11'ini açıkladığı bulunmuştur.

Çalışanların iş doyumuna ve örgütsel bağlılığa ilişkin algıları orta düzeydedir. İş doyumunu ve örgütsel bağlılık arasında anlamlı bir ilişki bulunmaktadır. Bu kapsamda belediye çalışanlarının iş doyumunun yüksek olmasının örgütsel bağlılığın da yükselmesine neden olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Çalışmaya katılan bireylerin görev yaptıkları müdürlük değişkenine göre iş doyumları farklı çıkmıştır. Bu sonucun ortaya çıkmasına çalışanların bağlı buldukları müdürlüklerdeki iş yüklerinin birbirinden farklı olmasının neden olduğu düşünülmektedir. Görev yapılan yerdeki örgüt kültürünün ve örgüt ikliminin örgütsel bağlılığı etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.

Seyhun ŞAHİN

Prof. Dr. Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

ORCID: 0000-0003-4498-2600

seyhun.sahin@deu.edu.tr

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi-Research Article

Başvuru/Submitted: 27.09.2024

Kabul/Accepted: 21.10.2024

SİCİLYA'DA ARAGON HAKİMİYETİ: TRINACRIA'LAR DÖNEMİ

Öz

Sicilya, Akdeniz'deki diğer adalar gibi ya da Kıbrıs ve Girit gibi tarihi, kültürel ve stratejik açıdan her dönem değerli olmuş bir adadır. Eski çağlarda başlayan tarihi ve kültürel değerinin Orta Çağlarda zirveye çıktığını düşünüyoruz. Aslına bakılırsa Orta Çağlar Akdeniz ülkelerinin parladıkları dönemlerdir. Akdeniz'in doğusundan batısına kadar birçok siyasi, askeri ve ticari güç ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri de İspanya'da Katalan topraklarında ortaya çıkan Aragon krallığı olmuştur. Endülüs İspanya'sında Reconquista'nın en önemli aktörü olan Aragon Krallığı, İspanya'da ele aldığı üstünlüğü Akdeniz üzerinde de elde etmeye yöneldi. 13. yüzyıl Akdeniz'inde Bizans, Fransa, Sicilya'da Alman İmparatorluğu ve Papalık Avrupa adına güç savaşlarına tutuşurken iç karışıklıklar ve Moğol yıkımına karşı dağınıklık içinde olan bir doğu vardı. Kuzey Afrika'da ise kabile devletleri ortaya çıkıyordu. Avrupa'daki komşu güçlere karşı kudretli liderlerinin yaşadığı kadar başarılı olabilen bu devletler istikrarlı bir ömre sahip değillerdi.

Anahtar Kelimeler: Sicilya, İtalya, İspanya, Aragon Krallığı, Akdeniz.

ARAGONESE DOMINATION IN SICILY: TRINACRIA PERIOD

Abstract

Sicily, like other islands in the Mediterranean or Cyprus and Crete, is an island that has always been valuable in historical, cultural and strategic terms. We think that its historical and cultural value, which started in ancient times, reached its peak in the Middle Ages. In fact, the Middle Ages were the periods when the Mediterranean countries were in the ascendant. Many political, military and commercial powers have emerged from the east to the west of the Mediterranean. One of these was the Aragonese kingdom, which emerged in Catalan lands in Spain. The Kingdom of Aragon, which was the most important actor of the Reconquista in Andalusian Spain, aimed to gain the same superiority over the Mediterranean as it had in Spain. While Byzantium, France, the German Empire in Sicily and the Papacy were engaged in power struggles on behalf of Europe in the 13th century Mediterranean, there was an east in disarray due to internal turmoil and Mongolian destruction. Tribal states were emerging in North Africa. These states, which were as successful as their powerful leaders against the neighboring powers in Europe, did not have a stable life.

Keywords: Sicily, Italy, Spain, the Kingdom of Aragon, Mediterranean.

Giriş

Sicilya 9. yüzyılın ilk yarısından itibaren Müslümanların idaresi altına girdi. Bu hâkimiyet 10. yüzyılın sonuna kadar devam etti. İtalya'ya yerleşen Norman guruplardan bir aile olan Hauteville ailesi önce Apulia Düklüğü'nü daha sonra da Sicilya adasını Müslümanlardan aldılar. Alman imparatoru VI. Heinrich, Sicilya'nın meşhur kralı II. Roger'un kızı Constance ile evliydi. Meşru kabul edilmeyen Sicilya Kralı Tancred'in karşısına çıkan Heinrich, Sicilya üzerinde egemenlik kurmayı başardı. 1194'te Sicilya Kralı Tancred ölünce Heinrich, yönetime el koydu ve Sicilya tacını giydi. Bu andan itibaren Sicilya'ya Alman Hohenstafuen hanedanı hâkim olmuştur (Abulafia, Frederick II A Medieval Emperor, 1988, s. 89) (Ahmad, 1992, s. 62).

Constance ve Heinrich çiftinin oğulları olarak dünyaya gelen II. Friedrich, henüz çocuk yaşta babasını daha sonra ise annesini kaybetti. Ergenliğine kadar Palermo'da Sicilya tahtının varisi olarak hayatını sürdüren II. Friedrich, Sicilya kralları arasında en meşhur olanıdır. İslam kültürüne olan merakı ve idarecilikteki mahareti onun şöhretlenmesine neden olmuştur. Friedrich, İslam dünyasını, Bizans'ı ve Avrupa'yı yakından takip ediyordu. Sicilya'daki Müslüman ahalinin bağlılığını kazanmıştı ve onlarla yakın ilişkileri kurmuştu (Almond, 2013, s. 74). On dört yaşında papanın da isteği ile Aragon Kralı Alfonso'nun kızı Constance ile evlendi. Böylelikle Aragon Krallığı ile Sicilya Krallığı arasında aile bağı kurulmuş oldu (Abulafia, Frederick II A Medieval Emperor, 1988, s. 106) (Kantorowicz, 1957, s. 31). Bu evlilik daha sonra İspanya'nın daha doğrusu Aragonluların Sicilya'ya müdahil olmasında meşru bir dayanak olacaktır. Böylelikle Sicilya üzerinde gerçekleşecek olan Fransa, Bizans ve Papa devletlerinin güç mücadelesinde Aragon Krallığı direkt olarak müdahale hakkına sahip oldu.

Hohenstafuen II. Friedrich, zaman içerisinde Avrupa'nın en güçlü hükümdarlarından biri oldu. Kendisinde topladığı unvanlar ise şunlardı: Alman İmparatoru, Sicilya ve Apulia Kralı, Kıbrıs Kralı, Kudüs Kralı (Crawford, 1901, s. 289). Onun ölümünden sonra taçlarının sahibi olan oğulları babalarının sahip olduğu kudrete erişemediler. Bu sırada Sicilya iç işlerine başta Papalık olmak üzere Bizans ve Fransa gibi ülkeler müdahale etmeye çalışıyorlardı. Hohenstafuen hanedanı ile Papalık arasında hep bir güç savaşı olmuştu. II. Friedrich ile açıktan başlayan çatışmalar Konrad ve Manfred dönemlerinde de artarak devam etti. Manfred, 1262 yılında Papalığa karşı Sicilya ve İtalya'da etkili güç durumuna geldi. Ancak Papalık ve Fransa tehdidine karşı ittifak arayışına girmek zorunda kaldı. Kızlarından birini Bizans bakiyesi olan Epiros'un despotu II. Michael ile evlendirirken bir diğer kızını da Aragon Krallığının veliahdı III. Pedro ile evlendirdi (Muntaner, 2000, s. 24) (Almond, 2013, s. 103). Manfred ise Bizans'ı yeniden ihya eden VII. Michael'in kızı ile evlendi. Bir taraftan Ortodoks Bizans diğer taraftan Katolik Aragon krallığı ile aile bağı kurmak kendisi için faydalı olabilirdi. Artan tehdiye karşı makul ittifaklardı. Çünkü Avrupa üzerinden gelecek bir Katolik ittifakını engelleyebilecekken kadim düşmanı Bizans tarafı ile de doğudan gelebilecek tehdidi güçlü bir aile bağı kurarak bertaraf edecekti. Fransa'nın güçlü ismi Charles de Anjou ve Papa ittifakı için Manfred bu andan itibaren gerçek bir tehdit durumuna yükseldi. Üstelik Anjouların Bizans ve toprakları üzerindeki hedefleri doğrultusunda Aragon-Bizans yakınlaşması oldukça önemli bir gelişmeydi.

Geç orta Çağ'da Avrupa'da güçlü siyasi ve askeri aktörler devreye girmeye başladı. Norman istilasının ardından Fransa ve İngiltere gibi kuzey ülkeleri şekillenirken güneyde Akdeniz'de kıtalar arası siyasi ve ticari hedefleri olan Katalonyalı Aragon Krallığı da Akdeniz'de söz sahibi olmak

istiyordu. En yakın rakibi de Fransa oluyordu. Charles de Anjou, Provence Kontu Ramon Berenquer'un kızı ile evliydi ve evlilik nedeniyle Aragon Krallığı'nın idaresi altında bulunmuş olan Provence bölgesi üzerinde hak iddia etti. Sonuçta 1246'da Provence kontu oldu. Bu gelişme, Aragon Krallığı'nın Akdeniz'deki çıkarları açısından tehditkâr bir durum oluşturdu. Aragon-Fransa çatışması artık kaçınılmaz bir durumdu.

Papalık ile Sicilya Kralları arasındaki çatışma hali devam ediyordu ve Papa IV. Urban, Sicilya Tacı için İngiltere Kralı III. Henry'i teklif götürdü anca istediği desteği alamadı. Daha sonra Papa Urban bir Fransız olarak kendi ırkdaşı Fransa Kralı IX. Lui'ye gitti. Papa, ondan da umduğu cevabı alamadı. İyi bir Katolik ve heyecanlı bir asker olan Charles de Anjou'ya bu teklif ulaşınca onun cevabı olumlu oldu (Benjamin, 2006, s. 206). Bu arada cevabın ulaştığı Papa IV. Clemens oldu. Yeni papa ile antlaşma yapan Charles, Sicilya'nın Charles ve varislerinin malikânesi olarak tanınmasını talep ediyordu. Charles bunun karşılığında papaya yıllık 12 bin altın sikke ödeyecek ve ihtiyaç durumunda papaya askeri destek sağlayacaktı (Almond, 2013, s. 104) (Runciman, *The Sicilian Vespers*, 1958, s. 70). Charles, 1266'da Roma'da Sicilya ve Napoli kralı olarak taç giydi (Abulafia, *The Western Mediterranean Kingdoms 1200-1500*, 2016, s. 3) (Runciman, *The Sicilian Vespers*, 1958, s. 420). 1266 yılında Sicilya Kralı Manfred'i yendikten sonra Sicilya ve Güney İtalya'ya hâkim olan Charles, 1268'de tahtın varisi Konradin ile yaptığı muharebeyi de kazandı ve Konradin'i de öldürmek suretiyle ortadan kaldırdı (Muntaner, 2000, s. 73-74) (Amadi, 2015, s. 206)c (Benjamin, 2006, s. 211). Böylelikle Sicilya'da Hohenstafuen hanedanı son buldu.

Sicilya'nın Aragon Hâkimiyetine Geçmesi

Charles'ın Sicilya ve güney İtalya hâkimiyetiyle birlikte Akdeniz'de etkinliğini artırmak amacıyla Bizans ile de hesaplaşmak istiyordu. IV. Haçlı seferi ile işgal edilen Bizans'ı geri dönmesine karşın tekrar sonlandırmak onun için nihai bir hedefti. İstanbul'un işgalci Kralı II. Boudouin ile papalığın da desteğini almak suretiyle bir antlaşma yaptı. Kızını II. Boudouin'in oğlu ile evlendirmek suretiyle bu ittifakı güçlendirdi (Küçüksipahioğlu, 2005, s. 308). Sicilya tacını ele geçirmiş olduğu için Epiros bölgesinde de hak sahibi oluyordu. Charles'ın attığı tüm bu adımlar dikkatle izlenince amacının Akdeniz'de hâkimiyet kurmak ve büyük bir imparatorluk haline gelmek olduğu anlaşılıyor. Bu doğrultuda kendisiyle Bizans aleyhine ittifak yapacak birçok müttefik de buldu. Bizans'a karşı Sırp ve Bulgarlar ona destek vereceklerine dair söz vermişlerdi (Küçüksipahioğlu, 2005, s. 309). Akdeniz'de bu dönemde kendisine rakip olarak çıkacak kayda değer güç ise Aragon Krallığı idi. Bizans ve hâkimiyet alanlarını Charles'dan önce veya ondan almak niyetinde olduğunu düşündüğü Aragon Krallığından endişeliydi (Muntaner, 2000, s. 74).

Bizans İmparatoru Michael'in Papa Gregorios ile İstanbul ve Roma kiliselerinin birleştirilmesi antlaşması Charles'ın Bizans planlarını boşa çıkardı. Bizans ile ilişkileri olumlu yönde devam eden Aragon için ise Charles'a karşı yerinde bir müttefik konumu elde edilmişti. Bunun yanı sıra Charles'a karşı yine Papa III. Nicolas tavır aldı ve Sicilya Krallığı üzerinden Charles ile ilişkileri gerildi (Savelli, Hayward, & Falconelli, 1940, p. 97).

Charles de Anjou'nun askeri başarılarına karşın diplomaside Bizans'ın tecrübesine karşı koyamadığı anlaşılıyor. Aragon krallığı ise Akdeniz'de dikkate değer bir güç olarak sadece askeri alanda değil aynı zamanda diplomatik açıdan da başarılı olduğunu anlıyoruz. Charles'ın kendisine karşı bir anda bu kadar çok karşıt oluşturması elde ettiği yükselişin tersine dönmesine neden oldu. Bu durum Charles ve Fransızlara karşı gerek Bizans ve gerekse de Aragon Krallığı'nın kıskırtmaları ile

Fransızlara karşı Sicilya'da halk tarafından tepkiler ortaya çıkmasına neden oldu. Elbette Fransız birliklerinin ve Charles'ın Sicilya halkına karşı uygulamış olduğu siyasi ve mali politikaların olumsuz etkisi de bu tavrın gelişmesinde büyük bir etken olduğunu belirtmek gerekir (Abulafia, *Italy in the Central Middle Ages*, 2004, s. 77).

"İ Vespri Siciliani" adını alan ve Charles'ın Fransızlarına karşı Sicilyalı halkın başlattığı isyan hareketi Sicilya'da Fransızların görüldükleri yerde öldürülmeleri ile sonuçlandı¹. 29 Mart 1282 yılında Palermo'da Fransız askerlerinin halkı galeyana getiren sataşmalarının neden olduğu söylenen olayın ardından tüm Sicilya bu isyana destek verdi (Runciman, *The Sicilian Vespers*, 1958, s. 216). Bu isyana Aragon Kralı Pedro da destek verdi. Ayrıca papa karşıtı Ghibellinler, Sicilyalılara destek olurken Bizans ise adaya göndermiş olduğu ajanları vasıtasıyla bu isyanı yönlendirmişti (Runciman, *The Sicilian Vespers*, 1958, s. 209). Bizans Kral Pedro'nun Sicilya'ya müdahale etmesi için hazırladığı donanmaya maddi destek sağladı. Bunun yanı sıra Aragonluların Bizans topraklarında ayrıcalıklı olarak ticaret yapmalarının sözünü vermişti (Muntaner, 2000, s. 90) (Küçüksipahioğlu, 2005, s. 310).

Aragonluların Sicilya Tacına Hâkim Olmaları

Charles, 1281 yılında kendisinin destek verdiği Martinus'un papa olarak seçilmesinde önemli rol oynamıştı. Bu sayede daha önce Bizans hedefi için engel çıkaran bir otorite kalmadığı gibi yeniden güçlü bir müttefiki geri kazanmıştı. Bunun yanı sıra Endülüs'te Aragon Kralı Pedro'nun Müslümanlara karşı verdiği mücadelesi de bir Haçlı saldırısıydı. Dolayısıyla Charles'a karşı Sicilyalılar ile hareket eden Kral Pedro, Papa nezdinde muteber bir lider olarak değerlendirilmeyi bekleyebilirdi. Ancak Charles'ın Martinus'u papa olarak seçtirmesi onun Sicilya üzerindeki mücadelesini meşrulaştırmasındaki manevi engel olacaktı. Pedro elbette ki eşinden dolayı sahibi olduğu siyasi hakkını kullanmaktan bu nedenden dolayı geri durmadı. Papa Martinus, Sicilyalıların Charles'a karşı giriştikleri bu isyan neticesinden Papa'dan aforoz yediler (Savelli, Hayward, & Falconelli, 1940, p. 99). Aragon Kralı'nın meşru hakkı sayılabilecek müdahalesinden dolayı Papa'nın aforozundan Pedro da nasibini aldı. Aslında Papa Martinus, Charles'ın sadık bir müttefiki durumundaydı.

Kral Pedro, Sicilya'ya üzerine yaptığı seferi gizli tutmak için donanmasını hazırlarken bu seferinin kuzey Afrika Müslümanları üzerine yapılacağını söylüyordu. Sicilya'dan gelen haberler üzerine hedefine doğru yelken açarken Pedro'nun kuzey Afrika Müslümanlarına doğru sefere çıktığı düşünülmüyordu. Nihayetinde Pedro, Trapani'de karaya çıktı (Muntaner, 2000, s. 114)². Aragonluların gelişiyile birlikte Fransızlara karşı güçlerini artıran Sicilyalılar Charles'ı ve adamlarını güney İtalya'ya çekilmek zorunda bıraktılar. Pedro Sicilya'da kazandığı zafer sonrasında Palermo'da San Cataldo Katedrali'nde Sicilya tacını giydi (Muntaner, 2000, s. 114). Charles de Anjou Aragon Kralına karşı mücadeleyi Sicilya dışında devam ettirmek istiyordu. Bunun donanmasıyla Malta açıklarında Aragonlulara saldırdı. Ancak 1 Haziran 1283 tarihinde Pedro'nun donanması karşısında yenildi. Mücadelesini büyük bir hırs ile sürdürmeye devam eden Charles, bu defa Oğlu Charles de Salerno bir donanma ile Sicilya'ya gönderdi. Ancak Napoli limanında esir edildi (5 Haziran 1284)

¹ Sicilya'da Fransızlara karşı başlayan ve "İ Vespiri Siciliani" olarak bilinen isyan hakkında detaylı bilgi için Bkz. (Amari, 1843) ayrıca Bkz. (Runciman, *The Sicilian Vespers*, 1958)

² Sicilya'ya Aragonluların yapmış oldukları deniz seferleri ile ilgili olarak ABD Minnesota Üniversitesinde yapılan doktora tezi oldukça kapsamlı bilgiler sunmaktadır. Bkz. (Matt, 1999)

(Pena, 1991, s. 75) (Savelli, Hayward, & Falconelli, 1940, p. 99). Charles'ın hızlı yükselişi Aragon Krallığı'nın müdahalesiyle çok hızlı bir düşüşe geçmiş oluyordu. Charles de Anjou'nun büyük hayalleri Akdeniz ve Bizans'ın da dahil olduğu bir imparatorluk ile taçlanacaktı. Charles, bu bağlamda Doğu Akdeniz'de de faaliyetlerde bulunuyordu. Bunun için St Severino Kontu Roger'u, Levanten'e göndermişti. 6 parça gemi, 20 şövalye ve yardımcılarında oluşan bu seferi desteklemişti (Amadi, 2015, s. 210). Bizans için de yeni bir haçlı seferini dahi kurgulamıştı. Fakat Aragon Kralının hamleleri onun bu büyük projesini akamete uğrattı.

Pedro, Burgonya Dükü Philip le Hardi'nin Pireneleri İspanya'ya doğru aşmakta olduğunu öğrenince İspanya'ya geri döndü. Pedro İspanya'ya geri dönerken Sicilya'da eşi kraliçe Costance'ı idare için ardında bıraktı (Pena, 1991, s. 73). Kral Pedro, Kraliçe Costance'a bir miktar para bırakmıştı ki bu parayla Costance'ın Sicilya'da Argon Krallığının gücünü koruması için adada bulunan paralı askerleri ve idarecilerin maaşlarını karşılaması gerekiyordu. Kraliçe Costance iki yıl boyunca Krala sürekli olarak Sicilya'nın ihtiyaçlarını içeren can sıkıcı mektuplar yazdı (Pena, 1991, s. 73) (Benjamin, 2006, s. 221). Kral Pedro, Sicilya'yı elde tutabilmek adına elinden geleni imkânları dâhilinde yapmaya çalıştı.

Aragon Kralı Pedro, bir deniz devleti olarak güçlü bir donanma ile hayalini kurduğu deniz imparatorluğunu artık kurabilirdi. Bu nedenle devrinin en iyi denizcilerinden biri olan Calabrialı Amiral Ruggiero di Laura'yı donanmasının başına getirdi (Pena, 1991, s. 74). 1283 yılında Fransız donanmasına karşı kazandığı zaferleri bir seri halinde Aragon Krallığı için 1305 yılına kadar sürdürdü. Katalan Almaguvar şövalyeler, Sicilyalı denizciler ve daha birçok farklı ırktan denizcileri ile Aragon donanmasının Akdeniz'de üstünlük kurmasında önemli bir rol oynadı. Batı Akdeniz'de Aragon deniz gücü varlığını üstünlük kurarak onun döneminde göstermişti (Paine, 2023, s. 327-328). 1284 yılında Aragon Sicilya'sının öncülüğünde Aragon Kralı Pedro, oğulları Alfonso ve James'in liderliğinde Kuzey Afrika'ya bir Haçlı seferi düzenlediler. Kerkenna ve Carba adaları bu sefer sonucunda ele geçirildi (Brett, 2008, s. 632).

Sicilya Hükümdarı olmak: Aragonlular Sicilya "Trinacria"sı oluyor

Charles de Anjou, 7 Ocak 1285 yılında öldü. Papa IV. Martinus, Mart 1285 tarihinde öldü ve yerine geçen IV. Honorius da Sicilyalıların aforoz cezalarını tekrarladı Charles'ın ölümünden sonra Aragon Kralı Pedro da Kasım 1285 yılında öldü (Benjamin, 2006, s. 221) (Runciman, The Sicilian Vespers, 1958, s. 259). İspanya'da kontrolü altında olan toprakları oğlu Alfonso'ya bırakırken Sicilya'yı da oğlu Jaime'e bırakıyordu. Alfonso arkasında varis bırakmadan vefat edince hem Sicilya hem de Aragon tacı Jaime'de kaldı.

Sicilya'ya karşı ezeli düşmanlık boyutunda bir tavır sergileyen papalık bu tutumunu Aragon Sicilya'sına karşı da sürdürdü. Papalık kendisine daha yakın olarak kabul ettiği ve ortak politika oluşturup bunu uygulamaya koymada Fransızların samimi müttefikleri olduklarını düşünüyorlardı ve bunda da kendi açılardan haklıydılar.

Sicilya, Bizans, Müslüman, Norman ve Alman Hohenstafuen hâkimiyetleri döneminde papalar ile sürekli olarak çatışma halinde oldu. Sorun dini, ya da mezhebi bir farklılık mıdır? Oysaki Katolik Normanlar, Alman Hohenstafuen hanedanı ve Aragon Katolik Hıristiyanlardı. Öyleyse bu inanç çevresindeki gerçekleşen bir çatışma değildi. Öyle anlaşılıyor ki Papalık, İtalya üzerinde kendi hâkimiyet alanını genişletmek tüm İtalya'nın tek hâkimi olmak istiyordu. Bu büyük bir idealdi.

Akdeniz ticaretinin onlar için anahtarı ise Sicilya olmalıydı. Buraya hâkim olmadan Akdeniz’de söz sahibi olmak büyük bir sorundu.

Papalık Sicilya üzerinde takip ettiği politikadan sapmadan Sicilya üzerinde tesis edilen Aragon hâkimiyetine de karşı çıktı. Pedro’nun ölümünden sonra Papa Honorius, Charles de Anjou’nun oğlu Charles’ın Aragon’a karşı yapmış olduğu deniz saldırısında yenilerek esir düşmesine karşın serbest bırakılmasını istedi. Charles, kendisinin serbest bırakılmasını talep ederken Sicilya ve Malta Taçlarının kendine ait olduğunu iddia ediyordu. Charles de Salerno adıyla ortaya çıkarak Sicilya’daki Aragon hâkimiyeti için tehdit oluşturmaya başladı (Benjamin, 2006, s. 221).

Papalık, 1287 Mayıs ayının sonu ile Haziran ayının başlarında Sicilya üzerine bir sefer düzenledi. Bu saldırıda Augusta şehri kuşatılmasına rağmen Papalık kuvvetleri geri çekilmek zorunda kaldı. Papalık, askeri gücüyle bu işi çözememişken Charles’ın serbest kalması konusunda Fransa ve İngiltere’nin de desteğini aldı. Sonuçta 1288 yılının Ekim ayında Charles, serbest bırakıldı. Altı ay sonra yeni Papa IV. Nicholas ona Sicilya tacını giydirdi. Şimdi Sicilya tahtında iki taç vardı. Bu Papalığın istediği kargaşayı yarattı. Sicilyalılar ise Anjoulara yani Fransızlara karşı son derece öfkeliydiler ve Charles’ın giyindiği tacı kabul etmediler. Charles, Aragon’a karşı Sicilya’yı yeniden papanın da desteğini alarak ele geçirmek istiyordu. Bunun için Fransa’ya gitti ve destek istedi. Eğer gerekli desteği alamazsa yeniden Aragon Kralına esir düşmekten çekiniyordu (Benjamin, 2006, s. 222).

Sicilya Kralı Aragonlu Jaime ise ailesinden bir kısmını Sicilya’ya çekti. Barcelona her ne kadar kendisini destekliyor olsa da Papa IV. Nicholas hem kendisini hem de Sicilyalıları aforoz etmişti. Papa’nın ve Kralın bu tavırları Sicilya’da özellikle de adanın kuzey bölgesinde Sicilyalıların tepkisine neden oldu. Bu durumda Charles, Papa ve Aragonlu Jaime Sicilyalılar için özellikle de kuzey Sicilyalılar için nefret objesi oldular ve bir anda aynı tarafta kalmış oldular. Aragonlu Jaime, Aragon Kralı olarak 1295 yılında Barcelona’ya geri döndü. Diğer taraftan Papa’nın ona Korsika’ya karşı Sicilya’yı teklif etmesi ve onun bunu kabul etmesi ise tepkilerin artmasına neden oldu. Dünyevi iktidarını kuran papalık makamının yeni sahibi VII. Bonifacius’un Korsika’ya karşı Sicilya teklifini kabul eden Jaime, Sicilyalar tarafından tahtan uzaklaştırıldı ve yerine kardeşi Papa’nın da teşvik ve onayını alarak Federico Sicilya tahtına çıkarıldı (Pena, 1991, s. 91-92) (Benjamin, 2006, s. 222). Bu durumdan istifade etmek amacıyla Sicilya’ya saldıran Charles, Aragonlular karşısında yenilgiden kurtulamadı ve geri çekilmek zorunda kaldı. 29 Ağustos 1302’de Aragonlular ile antlaşma yapmak mecburiyetinde kaldı.

“Caltabellotta Barışı” olarak bilenen ve 1302 yılında yapılan antlaşmaya göre Aragonlular Sicilya’da kalmaya devam edecekler ancak Anjoular tamamen adadan çekileceklerdi. Kral Charles de Anjou’nun halefi oğlu Charles’ın kızı Elanora de Anjou, Aragon Kralı Federico ile evlenecekti. Fakat Federico Sicilya kralı unvanını kullanmayacak bunun yerine antik dönemde Grekçeye ait olan “Trinacria” unvanını taşıyacaktı. Federico’nun ölümünden sonra Sicilya’nın idaresi yeniden Anjou’lara geçecekti (Benjamin, 2006, s. 222) (Runciman, The Sicilian Vespers, 1958, s. 275). Ayrıca Aragonlular Sicilya’yı terk edeceklerdi ve Sicilya’nın yerine Sardunya veya Kıbrıs Aragonlulara verilecekti. Görünüşte çatışmayı sonlandırmak amacıyla Anjoular için makul ancak Aragonlular için sakıncalı bir antlaşmanın samimi bir şekilde kabul edilmesini beklemek hata olurdu. 3 Mayıs 1303 yılında Papa Bonifacius, Krallık unvanının Napoli’de kalması yani Anjoularda kalması

şartı ile Aragonlular ve Sicilyalıları affetti (Montanelli & Roberto , 2006, s. 28-29) (Savelli, Hayward, & Falconelli, 1940, p. 101).

Aragon Krallığı'nın Sicilya ve Akdeniz'deki Mücadelesi:

1309'da Charles de Salerno ölünce Aragonlular ve Anjoular arasındaki husumet yeniden canlandı. Bu mücadele Sicilya'nın dışına taşmak suretiyle Avrupa içerisine ve hatta Akdeniz'in geneline yayıldı. Öyle ki ikisi arasındaki mücadelenin ya da çatışmanın merkezinde yer alan Sicilya dahi onların ilgi alanından kısa süreliğine çıktı. Bu durumu fırsat bilen Sicilyalılar bağımsız bir krallık olduklarını duyurdular. Catania'yı kendilerine başkent dahi yaptılar (Benjamin, 2006, s. 223). Bu durumda Federico³ kendisini Sicilya Kralı ilan etti. Anjoular bu dönemde Papalık ve Fransa'nın desteğini arkalarına almışlar ve Aragonlular bu ortamda yalnız başlarına kalmışlardı (Pena, 1991, s. 93). Aragon, Sicilya'da tamamen yenilmiş değildi. Özellikle de adanın doğu kıyılarını kontrol altında tutmaya devam ediyordu. Bunun dışında adanın etrafını ise bir diğer sorun kapladı (Benjamin, 2006, s. 223). Bu sorun korsan saldırıydı. Böylelikle Sicilya bir anda tekrar kaotik bir durumun içinde kalmıştı. Fakat Aragonlu Federico, bu sorunları da çözmeyi başaracaktı.

14. yüzyılda Avrupa yeniden bir güç dengesi arayışına girmişti. Artık kıta içerisine sığmayacak kadar çatışmanın hem karada hem de denizde mücadele dönemi geliyordu. Bu Yeni çağ başlangıcında deniz aşırı mücadelenin de öncüsüydü. Haçlılar, Akdeniz'deki ticarete her ne kadar savaş ortamında olsalar da artan ekonomik ilişkilerin aşikâr olduğu bir durum da söz konusuydu. Nitekim Papa V. Clement, Venedik'i Müslümanlarla olan ticaretinden dolayı aforoz etmişti. Anjouların, ise Akdeniz'deki hedefleri oldukça büyüktü. Bizans, Yunan yarımadası ve neredeyse tüm Akdeniz'i ele geçirmek istiyorlardı. Bu hedefleri doğrultusunda papaları arkalarına almayı başardılar. Sicilya ve İtalya üzerinde elbette etkin olmak istiyorlardı. Bu nedenle Anjouların hedef olarak belirledikleri bir diğer nokta ise Venedik olmuştu. Papa üzerinden baskı kurmayı başarmalarının yanı sıra Venedik'i kısırmak için Ferrara kentini ele geçirmek istediler. Papa kuzeyde kendi taraftarlarını bu konuda baskı altına alarak Venedik'e karşı kullandı. Bunlar arasında Floransa kenti de vardı (Abulafia, İtaly, Sicily and the Mediterranean (1100-1400), 1987, s. XI. 187). Deniz ticaretinde İtalyan şehir devletleri kendi aralarında büyük bir rekabet halindeydiler. İtalya'nın kuzeyinde Cenova ve Venedik Haçlı çağının başlamasıyla Akdeniz'in öne çıkan iki deniz gücü oldular. Pisa, Amalfi gibi tecrübeli kentler birçok yerde ellerindekini bunlara kaptırıyorlardı.

Chaeles de Anjou'nun Papalık ile kurmuş olduğu yakın ilişkiler kendinden sonrakiler tarafından da devam ettirildi. Papaların desteğini almakla kalmadılar bizatihi papaların seçimlerine de müdahale ettiler. 1305 yılında Papa olarak bir Fransız olan V. Clement'i seçtirdiler. Daha da ötesine geçmekten imtina etmeyerek Papalık makamının ikametini Roma'dan güney Fransa'ya götürdüler. Fransa'nın Avignon kenti yeni papalık ikametgâhı oldu. Aziz Petrus'un havarisi olarak İsa'nın emanetini geri de bırakmıştı papalar. 1374 yılında kadar burada ikamet etmeye devam ettiler. Peş peşe seçilen yedi papa da Fransız idi (Baldoli, 2018, s. 78). Dünyevi iktidar ile ilahi kudret arasında bir ayrım kalmamıştı. Güç ve iktidar savaşları tüm kutsalların üzerine çıkmıştı. Papa V. Clement'in ise Fransa'nın yükselişi için tüm gücünü kullandığı anlaşılıyor.

³ I. Pedro'nun oğlu olan Federico, kendisini II. Federico olarak tanıtıyordu. Büyük Friedrich ile kıyaslamasını yaparak bu ünvanı kullanmıştı. 1302'de yapılan antlaşmaya uygun olarak Elanour de Anjou ile evlendi.

Şüphesiz bu durumdaki en büyük pay Sicilya'nındır. Daha önce izah ettiğimiz üzere Bizans, Müslümanlar, Normanlar, Hohenstafuen Almanları ve Aragonlular Papalığın dönüşümünde onu tazyik altında tutan taraf olmuşlardır. Rönesans'ın başlangıcında Petrarca ve Dante gibi düşünürlerin eserlerine konu ettikleri bir papalık durumu söz konusudur. Artık İtalyanların gözünde de Roma'ya yani Havari Petrus'a sırtını dönmüşlerdi. Fransızların kendilerine güç kattıklarını düşündükleri bir siyasetti elbette. Akdeniz'de Aragon Krallığı gücünü artırmak amacıyla vazgeçmemişti. Sicilya ise bu hedefinin en önemli ayaklarından biriydi.

Aragonlular, mücadeleyi sürdürmek için dışarıdan adam taşımamanın maliyetini ve bunun zorluğunu da hesaplayarak yerinde bir karar ile Sicilyalı baronları bu mücadeleye katmayı tasarladılar. Baronların Aragonlulara sağlayacağı adam ve at yeteri kadar adada mevcuttu. Bu nedenle Aragon Kralının askeri yetkilileri baronlarla temasa geçerek onların konumlarını güçlendiren bir sözleşme yaptılar. Buna göre bazı kraliyet toprakları baronların olacaktı. Bu onlar için oldukça makul bir teklifti. Diğer yandan Anjoular ise Ada'ya hâkim oldukları zaman halk ve baronların üzerinde artırdıkları vergiler ile oldukça fazla rahatsızlığa neden olmuşlardı. Fransızlar bununla da yetinmeyerek Sicilya asilzadelerinin emlak ve mallarına da el koymaktan çekinmemişlerdi. Onları bu sayede sadece mallarından mahrum bırakmamışlar aynı zamanda sosyal sistem içerisindeki saygın konumlarını da sarsmışlardı. Bunun tecrübesini bilen Sicilya baronlarının mühim bir kısmı Aragon'dan yana tavır alırken küçümsenmeyecek bir destek de Anjoulara geliyordu (Benjamin, 2006, s. 224). Orta Çağ feodalitesinin yükselişine güzel bir örnek teşkil ediyordu.

Sicilya'da hâkimiyeti tam olarak elde tutmak kolay olmayacaktı. Nitekim ada üzerinde Aragonlular mutlak bir hâkimiyet sağlayamadılar. Sicilya şehirleri arasında İtalya'nın güneyine yani Calabria'ya yakın olmasının da etkisiyle olsa gerek Sicilya-İtalya arasındaki boğazı da kontrol eden Messina Anjoulara bağlı kaldı. Bu elbette Aragonlular için tehditkâr bir durumdu. Messina'nın bu tutumunda şehirde kuzey İtalyalı tüccarların, yerleşikler arasında İngiltere ve Fransa kökenlilerin olmasının büyük etkisi vardı (Benjamin, 2006, s. 224). Bununla birlikte Messina şehri, Sicilya'nın diğer yerlerinde olduğu gibi bir tarım kenti değildi. Sicilyalı baronlar bu kaotik ortamın daha da kötüleşmesine neden oldular. Özellikle savaşçı gerillalar kullanmak suretiyle komşu kasabaları yağmalattılar. Normanlar, yerelde feodal beyleri elde tutmayı başarmışlardı. Özellikle de Müslüman bürokratların önemli ölçüde konumlarını koruyarak adanın kontrolünü sağlamada başarılı olmuşlardı. Bu Müslüman sınıfın varlığı Anjouların adaya hâkim olmalarına kadar sürdü. Anjoular, Aragonluların hâkimiyetine kadar geçen sürede Müslümanları önemli ölçüde adadan gitmelerine ya da pasifleşmelerine neden oldular. Tüm bu mücadelelerin devam ettiği dönemde Sicilya'da feodal beylerin güçleri artmaya devam etti. Ada üzerinde hâkimiyet kurmak için feodaliteye ihtiyaç duymalarının sonucu olarak bu durum ortaya çıkmış oldu. Federico, yerel baronları yanına çekmek suretiyle Anjoulara karşı avantajlı duruma geçmeyi başardı. Bunda daha önce bahsettiğimiz üzere Anjouların geçmişte Sicilya üzerinde kurmuş oldukları baskı ve aldıkları aşırı vergilerin önemli payı vardır. Anjouların tüm bu olumsuzlukları, Sicilya'nın Aragonlulara yakınlaşması pek tabii daha kolaylaştırıcı nedenler oldular.

Sicilya'nın tek limanı Messina değildi. Onun dışında Sicilya tahıllarının dışarıya satıldığı limanlar kuzeyde Palermo, batıda Trapani, Marsala, Mazara (bu son ikisinin ismi Arapçadan geliyor); güneyde Girgenti ve Gela; doğuda ise Bizans etkisindeki Siracusa (antik Grek kolonisi) ve Catania liman kentleri vardı. Bu liman kentlerinin gelişiminde konumlarının neden olduğu doğal etkileşim içinde bölgeler vardı. Hinterlandlarına uygun olarak kuzey Afrika veya Doğu Akdeniz ülkeleri ile

ticari ve diplomatik ilişkileri yüzyıllar öncesinden beri süre gelmiştir. Bu ilişkilerin kent ve yerleşikleri üzerinde etkili olduğunu söylemek kesinlikle mümkündür. Mesela Siracusa, antik çağlarda Grek kolonisinin kurulduğu bir kent olmakla birlikte daha sonraları ise Bizans ile bağlarını koparmamıştır. Mesela kilisesi Ortodoks mezhebine bağlı kalmıştı. Bizans imparatorlarının Siracusa'da kilise inşa ettirdiler. İmparator Costance 663 yılında İstanbul'dan ayrılıp Siracusa'ya yerleşti (Ostrogorsky, 2011, s. 114) (Işıltan, 1988, s. 590). İmparatorluğu buradan idare etti. 668 yılında bu kentte uğradığı suikast sonucunda öldürüldü (Theophanes, 1982, s. 47). Aragonlular, bu ticari ve diplomatik ilişkilerin devam etmesini kendileri için daha makul olarak düşünürken Anjouların Papalık ile olan ilişkileri de göz önüne alındığında daha saldırgan ve hatta Haçlı ruhu ile Müslümanlar ile olan ilişkilere de zarar verecek bir yaklaşım içinde olduğu düşünülebilir. Nitekim 1334 yılında Fransa Kralı VI. Philip'in liderliğinde Aydınoğulları Umur Bey'e karşı Venedik, Bizans, Rodos Şövalyeleri ve Kıbrıs Haçlı Krallığı'ndan oluşan ittifaka Anjouların kontrolünde olan Napoli Krallığı da katılmıştı (Turan, 2000). Bu haçlı ittifakının arka planı Ege ve Akdeniz'deki ekonomik egemenlik mücadelesiydi ve Anjoular'ın başından beri içlerinde giderek büyüyen derin bir hırsın devamıydı. Ancak Sicilya'nın Aragonlular tarafından kontrol edildiği bir dönemde Anjouların, mücadele sahasının genişliği göz önüne alındığında, güçlerini dağıtması bir mecburiyetti. Aragonlular ise Fransızların Akdeniz'de güçlenmesinin önündeki en büyük engeldi. Federico'nun Sicilyalıları kendi tarafına çekmesi Anjouları Akdeniz'in kalbinde etkisiz kılıyordu.

Sicilya, sahip olduğu stratejik konumun yanı sıra önemli bir tahıl üretim merkeziydi. Bu nedenle Sicilya, eskiçağlardan beri Akdeniz'de önemli bir tahıl üreticisi konumundaydı. Sahip olduğu iklim ve geniş verimli düzlüklerde çok kaliteli tahıl üretimi yapılmaktaydı. Antik dönemde Grekler ve Kartacalıların burada koloni kurmalarının bir önemli sebebi de budur. Tahılın günümüzde dahi sahip olduğu stratejik değeri göz önüne alırsak Aragonlular veya Anjouların bu üretimi sürdürmeye ihtiyaçları vardı. Nitekim Müslümanlar, Sicilya'ya hâkim oldukları zaman adadaki sulama kanallarının iyileştirilmesi ve yeni kanalların açılması için büyük bir gayret göstermişlerdi. Şimdi ise Aragonluların feodal beyler vasıtasıyla bu üretimi kontrol altında tutmaları son derece önemliydi. Kent merkezlerinde öne çıkan aileler ile temas halinde olmak önemliydi. Başkent Palermo'da Aragonluların önem verdiği aileler vardı ve onların desteği Sicilya'nın korunmasını sağlamak adına bir zorunluluktu. Buradaki aileler ve isimleri günümüze kadar ulaşmıştır (Mineo, 2001, s. 113). Bu nedenle tahıl üreticilerinin mahsullerini kendi başlarına ihraç etmelerine müsaade edilmedi. Bu stratejik ürünün ihracatı veya ticareti Aragon Krallığının kontrolüne alındı (Benjamin, 2006, s. 225).

Sicilya üzerindeki mücadelenin kökenleri üzerinde birçok kalıtsal çatışmaların var olduğunu ifade etmiştik. Bunun yanı sıra tahıl üretiminin Aragon-Anjou mücadelesi sürerken daha da önemli bir boyuta evrildiğini de vurgulamamız gerekiyor. 1315 yılı itibari ile Avrupa'da ortaya çıkan kıtlığın neden olduğu yoksulluğun ve tahıl gibi hayati öneme sahip bir mahsule duyulan ihtiyacın artması elbette Sicilya üzerindeki rekabetin körüklenmesinde etkenlerden biri olduğunu belirtmek gerekir. Nitekim veba yıllarında düşen üretim, tahıla olan ihtiyaçları artırmaktaydı. Aragon Krallığı İspanya'ya bu dönemde Sicilya'dan önemli miktarlarda buğday getirmekteydi. Valencia'ya şehrine Sicilya'dan buğdayların ihracının Aragonlular tarafından sağlandığı döneminin kayıtlarında mevcuttur (Lyons, 2022, s. 144).

Anjoular, Papalık ve Aragonlular arasındaki mücadele her ne şekilde ilerliyor olsa da kuzeydeki İtalyan şehir devletlerinin Sicilya ile olan ilişkileri bakımından durum tamamen ticari menfaatleri doğrultusunda devam ediyordu. İtalyanlar için makul olan iyi bir ticari partnerlik yapılmasıydı. Bu

konuda Haçlı seferleri çağında Katolik Hıristiyan dünyasındaki tüm yankılara rağmen Müslümanlar ticareti sürdürmeye devam etmişlerdi. Neden aksini Sicilya için yapsınlar ki? Nitekim Aragon hâkimiyetindeki Sicilya ile ticari ilişkilerini Venedik kesintiye uğratmamış ve devam ettirmişti (Abulafia, *Italy, Sicily and the Mediterranean (1100-1400)*, 1987, s. XI. 187).

Federico, Papalık ve Anjoulara karşı Sicilya’da Gihbelinler ile ittifak kurmuştu. 1302 yılında yapılan “Caltebellotta Barışı”na 1320 yılında oğlu Pedro’yu kendinden sonraki varis olarak tayin etmesiyle son verdi (Abulafia, *The Italian South*, 2008, s. 495). Bu durum, Anjoularla yapılan barışın ortadan kalktığı anlamına geliyordu. 1302 yılındaki barış şartlarının ihlali karşısında Anjouların aksiyon almaları beklenen bir durum olmasına rağmen Anjoular için bu kolay değildi. Nitekim 1330 ile 1343 yılları arasında Sicilya’ya altı defa deniz seferi düzenlendi. Bu seferlerden kesin ve kalıcı bir sonuç elde edilmedi. Napoli Kralı Robert’in ölümünden üç yıl sonra 1346 yılında Palermo ve Milazzo arasındaki bir kalenin ele geçirilmesi başarısının dışında zafer kazanılmadı Anjou cephesinde. Tüm çabalarına rağmen Sicilya Krallığını ve Aragonluları tekrar müzakere yapmaya dahi yetmedi yapılan seferler. Hatta 1342’de Latinlerin Aragonulara karşı Anjoular tarafından desteklenen bir isyanı dahi oldu. Pedro’nun ölümüyle tahta geçen çocuk yaştaki yeni Sicilya Kralı Luigi’ye karşı Sicilyalı soyluları kıskırtmayı denediler. Papalık üzerinden mücadelelerini meşrulaştırmak için Sicilya üzerine Anjouların saldırısı ise bir Haçlı savaşı olarak sunuldu. Gerçekte ise ezelden beri süre gelen Guelphs ve Ghibelinsler arasındaki mücadelenin devamıydı. Robert’in Sicilya vekili olan Giovanni Chiamonte’nin Sicilya içinde yapmış olduğu çabaları dahi sonuç vermedi (Abulafia, *The Western Mediterranean Kingdoms 1200-1500*, 2016, s. 144). Papalık tarafında ise Gihbelinler üzerine yapılan tüm saldırılar zaten kutsal sayılmaktaydı. Anjoular ve onlara destek olanların savaşı bu nedenle kutsal haçlı mücadelesiydi.

1325’te Cenova’nın desteği ile Sicilya’ya çıkarma yapan Anjoular, Palermo’yu ansızın kuşattılar. Sicilyalılara ilave olarak Katalan şövalyeler (Almaguvar) Anjouları püskürtmeyi başardılar. Bu saldırıda Cenova 120 kadirga, 6 büyük gemi ve birçok mavna ile Anjouların safalarına katılmıştı. Fakat Sicilya, bu donanmayı yenmeyi başardı. Binlerce Cenevizli bu savaşta öldü. Aragonlular Anjouların kurmuş oldukları ittifakı mağlup etmeyi başardılar. Bununla yetinmeyerek güney İtalya’ya geçip Calabria’yı yağmaladılar (Muntaner, 2000, s. 572). Ancak Akdeniz’deki rekabet devam edecekti. Aragon ve Sicilya Anjou-Cenova ittifakına karşın Venedik ile ittifak kurmaya mecbur kaldılar.

Anjoular diğer taraftan Akdeniz’de söz sahibi olmak adına girişimlerini Adriyatik ve Ege kıyılarına keşif seferleri düzenlemek suretiyle sürdürüyorlardı. 1337 yılında birkaç adet kadirgadan oluşan Anjou donanması İzmir önlerinde görüldü. 1310 yılında Aziz John Şövalyeleri tarafından ele geçirilen Rodos’ta bu korsan şövalyelerin Ege ve özellikle de İzmir’e karşı sürekli olarak saldırdıkları biliniyor (Abulafia, *The Italian South*, 2008, s. 495). Ayrıca Adriyatik denizinde daha önce Sicilya Normanlarının Bizans’a karşı başlatmış oldukları saldırıda ilk ayak bastıkları Durazzo’yu Sırlara karşı korudular. Durazzo, Robert de Anjou tarafından kendi ailesinden bir kol tarafından idare ediliyordu. Arnavutluk’u Sırlara karşı koruyan bu dönemdeki isim Anjou ailesinden gelen Druzzolu Luis idi. Ayrıca Napoli Krallığının idaresinde önemli görevler alacak olan Floransalı Niscolo Acciaiuoli, Anjouların Akka ile ticari bağlarının kurulmasında rol almıştı. Kendisi bir bankerin oğluydu. Ticaret konusunda aileden gelen değerli bir deneyime sahipti. Kendisine başlangıçta ödül olarak Mora yarımadasının batı kıyılarında bir “fief” verildi. Daha sonrasında ise Napoli’de Terra di Lavora adında bir bölge daha fief olarak tahsis edildi (Abulafia, *The Italian South*, 2008, s. 495).

Anjoular Akdeniz’de Bizans, İtalyan şehir devletleri, Sicilya ve Aragonlulara karşı büyük bir mücadele içindeydi.

Sicilya tahıl üretiminde Akdeniz havzası içinde önde gelen bir yere sahipti. Anjoular için Sicilya’nın elden çıkmış olması hem tahıl teminin de hem de bunun üzerinden alınan vergilerden mahrum kalması demekti. Büyük Akdeniz hedeflerini finanse etmenin zorluğunun yanı sıra vebanın ve kıtlığın pençesine düşen Avrupa’da tahılın taşıdığı anlamı kavramak zor değildir. Tahılın parasal karşılığının arttığı yıllarda Anjoular askeri seferlerini finanse etmek için Floransalı bankerlere borçlanıyordu. Bu borçların karşılığı olarak da güney İtalya’daki tahıl ihracatının gelirlerini veriyordu. 1284’te Anjoulara Floransalı Bardi, Acciaiuoli ve Mozzi aileleri tarafından verilen 1000 ons altının tahıl olarak karşılığı 2.250 ton buğdayın ihracatıydı. 1311 yılında yapılan bir ihracat ise 45.000 ton buğdaydı ve bunun ortalama karşılığı 18.000 ons altındı (Abulafia, The Italian South, 2008, s. 497). Sicilya’nın Anjoular ve Aragonlular için taşıdığı anlamı, bir kez daha matematiksel olarak değerlendirmemiz faydalı olacaktır.

1337 yılında Sicilya idaresi Federico’nun daha önce ilan ettiği üzere oğlu II. Pedro’ya geçti. 1342 yılına kadar Sicilya’nın idaresi ellerinde olan Pedro’nun karşısında Anjouların mücadelesi devam ediyordu (Pena, 1991, s. 103). Robert de Anjou Sicilya’ya karşı mevcut pozisyonunu sürdürürken aynı zaman da Macarlara karşı da savaş halindeydi. Anjoular, İtalya ve Sicilya üzerindeki haklarını korumanın da ötesine geçmeye kararlıydılar. Bunu askeri, ekonomik ve sosyal alanlarda tatbik etmek istiyorlardı. Bunun için sanat ve edebiyatı dahi kullanmaktan çekinmediler. Robert adına tahtından vazgeçen Luis bir aziz mertebesine çıkarıldı. Anjouların Papalık taraftarı oldukları bilinen bir durumdu. Ancak ailenin bir aziz mertebesi elde etmesi onlara karşı çıkanları yalnız siyasi açıdan değil dini açıdan da başka bir cepheye taşımış olacaktı. Robert bunun için Floransalı meşhur ressam Giotto’ya bir dizi resimler çizdirdi. Onu sarayında maaşlı bir sanatçı olarak misafir etti (Abulafia, The Italian South, 2008, s. 501). Anjoular savaşı bir başka boyuta taşımış oldular. Bu dönemde Robert tarafından savaşta bir propaganda malzemesi olarak sanatın kullanılması bakımından oldukça dikkat çekicidir. Erken Rönesans döneminde öncü isimlerin de Napoli’de Anjou sarayında himaye edildiklerini biliyoruz. Petrarca ve Boccaccio 1341’de Anjou sarayında Napoli’de bulunmuşlardır.

Sicilya’da ise Aragonlular, daha önce Normanların ve Müslümanların yaptıkları gibi kendilerinin hüküm sürdüklerine dair izler bırakmak ve Rönesans dönemine girerken Krallıklarının şöhretini sergilemek için başta Palermo olmak üzere birçok yerde yeni kiliseler inşa ettiler. Mevcut olanlara ise yeni resimler veya ilaveler yapmak üzere dönemlerine izler bıraktılar. Bunlardan biri de Messina’da yeni inşa edilen Yeni Santa Maria Kilisesi oldu. Federico (II.) tarafından inşa ettirilen kiliseye 1304-1333 yılları arasında Messina’da Piskopos olan Goidotto de Abbiate, öncülük yapmıştı. Kilisenin duvarlarında Goidotto, Kral Federico ve ardılı Pedro’nun resimleri de betimlenmişti. Federico ve Pedro (REX) kral olarak yazılıydı (Vagnoni, 2021). Aragonlular da tıpkı Anjoular gibi Akdeniz’de İtalya ve Sicilya üzerinde mücadelelerini sürdürürken hâkimiyetleri altındaki yerlerde hükümlerinin adeta tescili olarak eser inşa etmeye ve bunların tezyinini de kendi resimleri başta olmak üzere kraliyet damgalarını vurdukları anlaşılıyor. Orta Çağ’da batı veya doğu ülkeleri olsun egemen oldukları kentlerde hâkimiyet alameti olarak bu tarz usuller uyguladıkları bilinmektedir. Bu şekilde kente hâkimiyetlerinin mührünü vurmuş oluyorlardı.

II. Pedro’nun ölümünden sonra yerine henüz çok genç yaşta olan oğlu I. Luigi geçti. 1342 ile 1355 yılları arasında Sicilya tahtında hüküm süren Luigi’nin iktidarı döneminde Sicilya ve tüm Avrupa’yı

etkisi altına alan büyük bir sorun ortaya çıkacaktı. Aragon-Anjou hâkimiyet mücadelesi sürüp giderken 1347 yılında tüm Avrupa'ya yayılan "Kara Veba" adı verilen salgın ilk olarak Sicilya'da ortaya çıktı. 1347 yılında Doğu Akdeniz'den gelen bir geminin neden olduğu rivayet edilen veba Avrupa'da yaşayan insanların 1/3'nün ölümüne neden oldu. Sicilya'da ise kaç kişinin öldüğü bilinmiyor (Benjamin, 2006, s. 226). Vebanın neden olduğu büyük insan kayıpları üretimin de düşmesine neden olmuştu. Bu boşluğu değerlendirmek isteyen Anjoular, adada yeniden feodal düzen oluşturmak için harekete geçtiler. Ancak bu durum, Sicilyalıların Fransızlar ile ilgili olarak kötü hafızalarının yeniden canlanmasına neden oldu. Aragonlular ise buna karşı hamle yapmak suretiyle baronların önemli bir kısmı üzerinde etkili olmayı başararak Anjouların hamlesini boşa çıkardılar.

Kara veba, Sicilya'daki düzensizliği daha da büyüttü. Papaların Anjoulara olan desteği devam etti. Bunun üzerinden Sicilya'daki Anjou taraftarı baronlar Aragon taraftarı olan baronlara karşı savaştılar (Benjamin, 2006, s. 227). Esasen "Sicilia Vespiri" olayından beri Fransızlara karşı bir mücadele başlamıştı Sicilya'da. Buna dahil olan Aragonlular ve onların taraftarının Fransızlara karşı mücadelesi neredeyse doksan yıl boyunca devam etti. Sicilya ve İtalya'yı bu çatışma ortamının yıpratmasının yanı sıra Avrupa genelinde yaşanan 1315 yılındaki kıtlık durumunun ardından 1347'de Avrupa nüfusunun 1/3'nün ölümüne neden olan ve Sicilya'da başlayan vebanın yıkımları da yeterince tüketti. Bu durum, Sicilya ve Güney İtalya'daki İki Krallığın enerjilerinin azalmasına ve çatışma ikliminden bir süre de olsa uzaklaşmaya sevk etti.

Papa XI. Gregory, Sicilya'nın politik durumunun belirlenmesi için mücadele ederken 1372 yılında Avignon'da bir antlaşmaya varıldı. Papalık, Aragon Krallığı ile ilişkilerini onarıırken, Aragon'un Sicilya üzerindeki idaresini bir papalık "fief"i olarak yeniledi. Anjoular ise Aragon'un Sicilya'yı idare etmesini daha önceki antlaşmadaki şartta yani kraldan sonra idarenin kendilerine geçmesi karşılığında yeniden kabullendi. Bu antlaşmaya göre Sicilya'nın bağımsız bir krallık olarak varlığı tanınmış olmakla birlikte Napoli Krallığı'ndan ayrı ancak Vatikan kilisesine bağlılığını meşrulaştırmış oldu (Benjamin, 2006, s. 227). Bu antlaşma şüphesiz birkaç yüzyıldır Vatikan'ın Sicilya üzerinde kurmaya çalıştığı egemenliğin kabulü Guelphs ve Gibelins arasındaki mücadelede papalığın Sicilya'da elde ettiği antlaşma zaferiydi. Bu zafer çok uzun ömürlü olmayacaktı.

Bu antlaşmayı imzalamakla III. Federico, her ne kadar papaya bağlılık arz etmiş olsa da o daha önceki antlaşmayı yeniden yürürlüğe koydurarak "Trinacria" unvanını taşımaya devam etti. 1377 yılında öldüğünde bu unvanı taşıyan ancak fiiliyatta "Sicilya kralı" olarak kabul edilen bir kraldı. Federico, tüm bu zorlu mücadeleye tanık olmakla birlikte Avrupa'ya ölüm saçan kara vebaya da yakalanmıştı. Aragonlu ve İtalyan tüccarlar üzerinden İspanya'ya tahıl taşımaya devam ettiler. Kara Veba'nın Avrupa'yı kasıp kavurduğu yıllarda Sicilya'da tahıl üretimi oldukça hayati bir önem taşıyordu. 1361'den 1375'e kadar kademeli olarak artıp sonrasında azalma eğiliminde olan bir tahıl sevkiyat serisi Barselona ve Valencia'ya düzenli olarak devam etti (Lyons, 2022, s. 69).

Katalanların savaşçılığı ve hatta lejyoner oldukları bilinmektedir. Bizans'ın hizmetine giren ancak daha sonra Yunanistan'da 1311'de Atina ve 1319'da Neopatras dukalıklarına hakim olan Aragonlu şövalyeler, Aragon krallıklarının ticari faaliyetlerinin Akdeniz ve Ege'de devam etmesine katkıda bulundular. Büyük "Katalan Şirketi"ne dahil olarak uzunca bir zaman Aragon ticaretine hizmet ettiler. Fakat 1379'da Sicilya onlara gereği kadar yardımda bulunmadığı gibi Atina ve Neopatras dukalıkları da diğer güçlerin donanmalar karşısında dayanamadılar. Sonuçta bu iki dukalık sırasıyla

1388 ve 1391 yıllarında kaybedildi (Sabate, 2017, s. 179). Sicilya ve Aragonlular için önemli bir kayıptı.

Aragonluların Sicilya ve Akdeniz’de mücadele ettikleri yalnız Fransızlar değildi. Ticari ve askeri alanda Venedik ve Ceneviz çekişmesinin de ortasında kalmışlardı. Aragon Krallığı Cenevizlilere karşı Venedik’in tarafında yer alarak ittifak halinde Cenevizlilerle savaştı (Bisson, 1986, s. 109). Bunun yanı sıra kuzey Afrikalı Berberi korsanların saldırıları ile de mücadele etmek durumundaydılar. Bu durum XV. yüzyılın başlarına kadar devam etti. Ayrıca Anadolu’da Türklerin denizcilik faaliyetleri ise onlar için bir başka sorun oluşturuyordu. Zaman zaman Türklerle de çatışıyorlardı (Sabate, 2017, s. 180). Aragonlular, hanedan evlilikleri ile müttefik kazanmak için de çabalıyorlardı. Bu bağlamda III. Federico kızı Costance’ı Kıbrıs Kralı II. Henry ile evlendirdi. 9 Ekim 1317’de gerçekleşen bu evlilik on beş gün süren bir kutlama ve şenliklerle gerçekleşmişti. (Amadi, 2015, s. 363). Bu evliliğin Kıbrıs’ta görkemli bir şekilde gerçekleşmesi Aragonluların kazanmış oldukları saygınlıkla alakalı olmalıdır.

1377’de Federico’nun ölümüyle kendine halef olarak ardından gelecek bir oğlu olmadığı için Sicilya tahtının varisi durumuna kızı Maria yükseldi (Abulafia, The Italian South, 2008, s. 506). Ancak Sicilya’nın ezelden beri süregelen düşmanlarını düşündüğümüz zaman kraliçenin tek başına Aragonluların adına aday yönetmesi veya müdafaa etmesi oldukça zordu. Bu nedenle Aragon Kralı Martin’in (Yaşlı Martin) oğlu I. Martin (Genç Martin) ile evlendi 1390 (Sabate, 2017, s. 180). Bu andan itibaren I. Martin ile ortak hüküm sürmeye başladı. Ancak 1401 yılında arkasında çocuk bırakmadan öldü.

Mary’in ölümüyle birlikte Barcelona ailesinin hükümdarlığı I. Martin ile Sicilya’da devam etti. Fakat I. Martin de 1409’da Sicilya tahtı için arkasında bir varis bırakmadan öldü. Bunun üzerine Sicilya tahtı babası Aragon Kralı II. Martin’e (Yaşlı Martin) geçti. II. Martin, Sicilya Kralı, Aragon Kralı, Sardunya Kralı ve Barselona Kontu unvanlarını taşıyordu. Fakat 1410 yılında o da öldü. Aragon Kralı da ardından bir varis bırakmadan ölmüştü. Böylelikle krallığın Barselonalı hanedanı son bulmuştu (Sabate, 2017, s. 12). Onun yerine Kastilya hanedanından yeğeni I. Fernando, ancak iki yıl sonra tahta geçebildi. Geçen iki yıl boyunca Aragon tacının varisi olmak için aile içerisinde büyük çekişmeler yaşandı. Ancak Fernando bu mücadeleden kendi ismi üzerinde uzlaşma sağlanmasının ardından Martin’in Sicilya’daki varisi de oldu. Böylelikle Aragon tahtındaki değişim ile Barcelona kolundan Kastilyalı Trastamara ailesine Aragon tacı geçmiş oldu. I. Fernando Aragon Kralı, Valencia Kralı, Sardunya Kralı, Mallorca, Sicilya Kralı, Kastilya Naibi ve Atine Dükü gibi birçok unvanı üzerine almayı başardı.

Fernando, Aragon kraliyet ailesine liderliğini kabul ettirmekle kalmadı. 1403’te papa seçilen Aragonlu Benedict de Aragon’un seçilmesine müdahil oldu ve o da Aragon tacını destekledi. Fernando, Sardunya ve Korsika üzerinde Aragon tacının tanınmasını sağladı (Sabate, 2017, s. 13). Fernando, Akdeniz’de Aragonun büyük hedeflerini sürdürmeye kararlıydı. Daha önce Anjouların takip ettikleri papalık politikası gibi Aragonlular da Papalığın desteğini sağlamak üzere kendilerince son derece yerinde bir atılımla Papalık makamının seçimine müdahil olmayı başardılar.

Sicilya, Aragon krallığına bağlı olarak yönetilmeye devam etmekle beraber artık “Triniaciar” dönemi sona ermişti. Bundan sonra Sicilya Aragon Kralları tarafından bizzat yönetilecekti. Aragon Krallığı Akdeniz’de özellikle de batı Akdeniz’de neredeyse bütün adaları kontrolü altına almayı başardı.

Doğu Akdeniz’de de etkinliğini artıran Aragon Krallığı, Kıbrıs’a kadar uzanmış Adaya hâkim olan Lusignanlarla ticari ve diplomatik temaslar kurmuştu.

Aragonlular Sicilya üzerine Anjular ve Papalıkla yapmış oldukları antlaşmaya sadık kalmadılar. Bunun yerine hem Sicilya’da hem de Akdeniz’de güçlerini artırmaya devam ettiler. Anjular ise güney İtalya’da Napoli krallığında varlıklarını sürdürdüler. Napoli’de 1435 yılına kadar Anjular hâkimiyetlerini korudular. Böylelikle İtalya’nın güneyinde iki krallık fiiliyatta devam etti.

Sonuç

İspanya’nın güneyinde Katalonya’da ortaya çıkıp 13. ve 14. yüzyıllarda Akdeniz’in en önemli güçlerinden biri de Aragon Krallığı oldu. Sardunya, Korsika, Mallorca gibi Akdeniz’de birçok adayı hâkimiyeti altına alan Aragonlular, Sicilya’yı ele geçirmekle Akdeniz üzerinde söz sahibi oldular.

Sicilya, verimli arazileri ve stratejik konumu ile Akdeniz’in odak noktalarından biriydi. Bunun farkında olarak Aragon Krallığı Sicilya’daki kargaşadan yararlanarak 1282’de adada Fransızlara karşı ortaya çıkan ayaklanmaya dâhil olarak Sicilya’ya çıkarma yapmıştı. Arkasından 1302 yılında Anjularla yapılan antlaşma ile adadaki hâkimiyetlerine resmiyet kazandırmayı başardılar. Sonrasında büyük bir ticaret imparatorluğu haline gelen Aragon krallığı, İspanya’dan Suriye kıyılarına kadar uzanan ticaret dünyalarını korumak ve daha fazlasını elde etmek için Anjularla amansız bir rekabete girdiler. Bu rekabetin mücadele alanının merkezi Sicilya olmuştur. Fakat Federico (1296-1336) döneminde Aragonlular Sicilya üzerindeki hâkimiyetlerine kesinlik kazandırmayı başardılar.

1302 yılında Papalığın garantör olduğu ve Anjularla yapılan antlaşma gereğince Sicilya’nın Aragonlu hükümdarları “Kral” unvanı yerine Antik Çağ’da Sicilya idarecileri tarafından kullanılan Grekçe “Trinacria” unvanını taşıyacaktı. Fakat onlar “Sicilya Kralı” unvanını kullandılar. Anjular ile Sicilya üzerinde uzun yıllar devam eden mücadelelerinde Sicilya’daki feodal beylerden yararlanma yoluna gittiler. Bunu Fransızlar da denedi. Chales de Anjou ile başlayan Fransız idaresinde yaşanan olumsuzluklar Sicilyalıların hafızlarında hala tazeydi. Bu nedenle Aragon Trinacrialarının idaresini Fransızlara tercih ettiler. Aragonluların Sicilya’daki en büyük avantajlarından biri şüphesiz yerel halkın ve feodal beylerin önemli ölçüde desteklerini almalarıydı. Sicilya’da etkin olabilmek için gerek Anjuların gerekse de Aragonluların feodal beylere sağlamış oldukları olanaklar Sicilya’da Feodalitenin güçlenmesine neden oldu. Dönemi içinde Avrupa kıtasındaki en belirgin feodal yapılardan biri böylece Sicilya’da ortaya çıkmıştır. Orta Çağ Avrupa foedal yapısının gelişimine verilebilecek dikkate değer bir örnektir.

1347 yılında Sicilya’da ortaya çıkan ve tüm Avrupa’ya yayılan “Kara Veba” sonraki yıllarda büyük insan kayıplarına neden oldu. Tüm Avrupa nüfusunun üçte biri yok oldu. Bu nedenle üretimde, feodal beylerin ve kralların gelirlerinde önemli oranda düşüşler yaşandı. Vebadan önce ise 1315 yılından itibaren yaşanan kıtlıktan da Avrupa her açıdan etkilenmişti. Böylesine zor dönemlerin içinde Sicilya’nın verimli topraklarında üretilen tahıl ise her zamankinden daha kıymetli olmuştu. Aragon Krallığı ise buradan elde ettiği buğday ihracatından büyük gelirler elde ediyordu. Kaçınılmaz olarak Aragon Sicilya’sı İtalyan şehir devletleri ve Kuzey Afrika Müslümanları ile de mücadele etmek zorundaydı. Gerek ticari olarak gerekse de korsanlık faaliyetlerinden dolayı. Tüm bu olumsuzluklara rağmen Aragon Krallığının bir parçası olarak Sicilya Akdeniz siyasi, askeri ve ekonomik hayatında oldukça önemli bir konuma sahip oldu. Sicilya’nın sahip olduğu gücün ve dinamiklerinin Barcelona

hanedanın elinde Aragon Krallığını bir deniz ve ticaret imparatorluğu haline getirdiğinin altını çizmek gerekir.

II. Martin'in ölümünden sonra Sicilya direkt olarak Aragon Kralları tarafından idare edilmeye başlandı. Sicilya artık İspanya idaresinin devamı olmakla birlikte krallığın bir uzvu olmaktan öte krallığın bizzat kendisiydi. Artık "Triniacria" dönemi bitmiş Krallık dönemi başlamıştı.

KAYNAKÇA

- Abulafia, D. (1987). *Italy, Sicily and the Mediterranean (1100-1400)*. London: Variorum Reprints.
- Abulafia, D. (1988). *Frederick II A Medieval Emperor*. Oxford: Oxford University Press.
- Abulafia, D. (2004). *Italy in the Central Middle Ages*. Oxford: Oxford University press.
- Abulafia, D. (2008). The İtalian South. M. Jons içinde, *Medieval Cambridge History Vol. 6*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Abulafia, D. (2016). *The Western Mediterranean Kingdoms 1200-1500*. New York: Routledge .
- Ahmad, A. (1992). *A History of Islamic Sicily*. Edinburg: Edinburg University Press.
- Almond, I. (2013). *İki Din Tek Bayrak*. İstanbul: Doğan Kitap.
- Amadi, F. (2015). *The Chronicle of Amadi*. (N. Coureas, & Peter Edbury, Dü) Nicosia: Cyprus Research Center.
- Amari, M. (1843). *La Guerra del Espro Siciliano un Periodo delle İstore Siciliane del Secolo XIII*. Parigi: Baudry Libreria Europe.
- Baldoli, C. (2018). *İtalya Tarihi*. (E. Ç. Babaoğlu, Çev.) İstanbul: Feylezof Kitap.
- Benjamin, S. (2006). *Sicily*. New Hampshire: Streetforth Press.
- Bisson, T. N. (1986). *The Medieval Crown of Aragon, a Short History*. Oxford: Oxford University Press.
- Brett, M. (2008). The Magrib. *The Medieval History C. 5* (s. 622-635). içinde Cambridge: The Cambridge University Press.
- Crawford, F. M. (1901). *The Rulers of the South*. New York: Mcmilan Press.
- Işıltan, F. (1988). Sicilya. F. Işıltan içinde, *İslam Ansiklopedisi* (s. 590-91). İstanbul: MEB.
- Küçükşipahioğlu, B. (2005). Sicilya Kralı Charles de Anjou'nun 1261'den sonra Bizans'ı Yeniden Zapt Etme Girişimi,. *Tarihte Doğu-Batı Çatışması* (s. 306-311). içinde İstanbul: Kızılelme Yayıncılık.
- Kantorowicz, E. (1957). *Frederick the Second*. New york: Frederick Ungar Publishing.
- Lyons, A. F. (2022). *Shortage and Famine in the Late Medieval Crown of Aragon*. Pennsylvania: Pennsilyvania University Press.

- Matt, L. V. (1999). *The Best Manned Fleet Ever Beheld "The Catalan-Aragoneese Fleet in Sicily during the War of the Sicilian Vespers AD 1282-1295*. Minnesota: Doctoral Thesis-University of Minnesota.
- Mineo, İ. (2001). *Nobilita di Stato, Famiglia e İdentita Aristocratiche nel Tardo Medioevo la Sicilia*. Roma: Donzelli Editore.
- Montanelli, İ., & Roberto, G. (2006). *L'Italia Dei Secoli D'oro Medio Evo Dal 1250 aal 1492*. Milano: RCS Libri.
- Muntaner, R. (2000). *Chronicle*. Cambridge.
- Ostrogorsky, G. (2011). *Bizans Devleti Tarihi*. (F. İřiltan, Çev.) Ankara: TTK.
- Paine, L. (2023). *Deniz ve Uygarlık*. (N. Elhüseyini, Çev.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Pena, S. J. (1991). *The Chronicle of San Juan de la Pena*. (L. H. Nilson, Çev.) Pennsylvania.
- Runciman, S. (1958). *The Sicilian Vespers*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sabate, F. (2017). *The Crown of Aragon: A Singular Mediterranean of Empire*. Brill.
- Savelli, A., Hayward, F., & Falconelli, A. (1940). *İtalya Tarihi*. (G. K. Söylemezoğlu, Trans.) İstanbul: Kanaat Matbaası.
- Theophanes. (1982). *The Chronicle of Theophanes*. (H. Turtledove, Dü.) Philadelphia: Pennsylvania University Press.
- Turan, Ş. (2000). *Türkiye-İtalya İlişkileri*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Vagnoni, M. (2021, July). Frederick III of Aragon (1296–1337). *I*(1), 566-575.

Feridun ŞENOL

Dr. Öğrencisi. Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi.

feridunsenol@gmail.com

Abdulhalik BAKIR

Prof. Dr. Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü
Öğretim Üyesi.

ORCID: 0000-0002-4436-5322

abdulhalik.bakir@bilecik.edu.tr

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi-Research Article

Başvuru/Submitted: 14.09.2024

Kabul/Accepted: 29.10.2024

GEÇ ORTA ÇAĞLARDA GENCE ŞEHRİNİN İKTİSADİ VE SOSYAL DURUMU*

Öz

Günümüzde Azerbaycan sınırları içerisinde yer alan Gence şehrinin ne zaman ve kimler tarafından kurulduğu hakkında net bilgiler mevcut olmamasına rağmen, tarihi geçmişi eski devirlere kadar gitmektedir. Şehir, stratejik-jeopolitik konumda yer alması ve önemli ticaret yolları üzerinde bulunması ile Kafkasya, Asya ve Avrupa arasında bir köprü vazifesi görmüştür. Bu durum, şehrin coğrafi ve siyasi konumunu önemli hale getirdiği gibi iktisadi yönden de kalkınmasını sağlamıştır. Tüccarlar da coğrafyanın avantajlı konumundan faydalanarak şehrin ürünlerini çevre ülkelere tanıttıkları gibi şehrin ekonomisinin gelişmesine katkı sağlamışlardır. Gence şehrinde iklim şartlarının elverişli olması birçok tarım ürünlerinin yetiştirilmesine imkân sunmuştur. Aynı zamanda yeraltı kaynakları açısından zengin olan şehirde birçok zanaat dalı da gelişme kaydetti.

Bulunduğu konumu neticesinde Gence, birçok devletin hâkimiyeti altına girmiştir. Aynı zamanda birçok devlete ev sahipliği yapması ile zengin bir tarihe de sahip olmuştur. Gence şehrine hâkim olan devlet adamlarının ilim ve kültürel gibi alanlara önem verdiği için birçok ilim adamı, edebiyatçı, tarihçi ve din alimlerinin yetişmiştir. Günümüze kadar gelen tarihi, dini ve edebi alanlarda olmak üzere büyük önem arz eden yazma eserler bırakmışlardır.

Anahtar Kelimeler: Kafkasya, Arrân/Albanya, Azerbaycan, Gence, İktisadi.

* Bu makale, 11.-15. Yüzyıllar Arasında Gürcistan-Azerbaycan'da Endüstri ve Ticaret adlı Doktora Tezi'nden türetilmiştir.

THE ECONOMIC AND SOCIAL SITUATION OF GANJA CITY IN THE LATE MIDDLE AGES

Abstract

Although there is no clear information about when and by whom the city of Ganja, which is located within the borders of Azerbaijan today, was founded, its historical history goes back to ancient times. The city has served as a bridge between the Caucasus, Asia and Europe due to its strategic-geopolitical location and its location on important trade routes. This situation has made the geographical and political position of the city important, as well as enabled its economic development. Merchants also took advantage of the advantageous location of the geography and introduced the city's products to the surrounding countries, as well as contributed to the development of the city's economy. The favorable climatic conditions in Ganja city have made it possible to grow many agricultural products. At the same time, many branches of craft have also developed in the city, which is rich in underground resources.

As a result of its position, Ganja has come under the rule of many states. At the same time, it has also had a rich history with being home to many states. Because the statesmen who dominated the city of Ganja attached importance to areas such as science and culture, many scientists, literature, historians and religious scholars were educated. They have left written works of great importance in the historical, religious and literary fields that have survived to the present day.

Keywords: Caucasus, Arran/Albania, Azerbaijan, Ganja, Economic.

Giriş

Azerbaycan, Kafkas sıradağlarının Kuzey ve Güney Kafkasya olarak ikiye ayırdığı coğrafi bölgede, Güney Kafkasya sınırları içerisinde yer almaktadır. Güney Kafkasya, dünyanın en eski yerleşim yerlerinden biridir. Tarım ve hayvancılığa elverişli iklimi, bolca meyve ve sebzenin olması bereketli toprakları, zengin yeraltı kaynakları, ayrıca barınma imkânı sağlayan mağaralara sahip olması ile Eski Çağ'da yaşayan insanlar için her zaman yurt olmuştur. Arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkan buluntulara göre Güney Kafkasya bölgesinde insanların yaşadığına dair izler bulunmuştur.

Gence şehri, Azerbaycan bölgesinde yer alan Arrân (Errân) sınırları içerisinde bulunmaktaydı. Kür ve Aras nehirleri arasında yer alan Arrân'ın kuzeyinde Şirvan ve Şeki, güneyinde İrminiye ve Azerbaycan, güneyinde ise Mugan yer alıyordu. Eski Yunan ve Roma döneminde Albanya olarak adlandırılan bölge, Müslümanların fethi sonrasında Arrân adını almıştır. Aynı zamanda iki nehir arasında yer almasından dolayı bölgeye "Beyne'n-nehreyn" adı da verilmiştir.¹ Arrân'ın en büyük şehirleri arasında Berde (Berda'a, Berza'a), Beylekan ve Gence yer almaktaydı. İbnü'l-Esîr'e göre Arrân'ın en büyük şehri ise Gence idi.²

Doğu ve Batı arasında bir köprü vazifesi gören Azerbaycan ve Arrân, Kafkas ticaret yollarına büyük iktisadi katkılarda bulunmuştur. Ayrıca Kür ve Aras nehirleri de bölgenin iktisadi yapısına

¹ Abdülkerim Özaydın, "Arrân", DİA, Cilt 3, İstanbul 1991, s. 394.

² İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi (el-Kâmil fi't-Tarih)*, (Tercüme Heyeti: Ahmet Ağırakça, Beşir Eryarsoy, Zülfikar Tüccar, Abdülkerim Özaydın, Yunus Apaydın, Abdullah Köşe), Cilt X, Ocak Yayıncılık, İstanbul 2016, s. 235.

katkı sağlamıştır. Bu konumu neticesinde Azerbaycan ve Arrân kültür ve medeniyet merkezleri arasında yerini almıştır.

I. İKTİSADİ DURUM

Azerbaycan, önemli bir stratejik konumda bulunması ve zengin yeraltı kaynaklarına sahip olması nedeniyle ülkenin iktisadi yönden gelişmesine imkânlar tanımıştır. Aynı zamanda iklim şartları elverişli olduğu için Azerbaycan gelişmiş bir tarım bölgesi olmuştur. Selçukluların bölgeye hâkim olması ile göçebe unsurlar da Azerbaycan'a yerleşme imkânı elde ettiler ve bunun sonucunda tarım ve hayvancılık daha da arttı.

Azerbaycan'da birden çok devletin bulunması iktisadi hayatın gelişmesine katkı sağlayan unsurlardan biri olmuştur. Başta Gence olmak üzere Azerbaycan Atabegleri (İldenizliler) hâkimiyeti döneminde Nahçıvan, Beylekan, Tebriz, Şamahı gibi şehirler iktisadi yönden büyük gelişme yaşadı. İktisadi durumun gelişmesi ile şehirlerin kalabalıklaşmasına ve yeni şehirlerin kurulmasına neden olmuştur. Orta Çağ kaynaklarına bakıldığında zaman Gence şehrinde 100 bin kişinin yaşadığına dair kayıtlar mevcuttur.

İktisadi durumun gelişmesi ve arz talep ilişkilerinin artması ile Gence şehrinde dokumacılık, halıcılık, çömlekçilik, metalleşme, ağaç işçiliği, seramik gibi zanaat alanları gelişme göstermiştir.

1. Ticaret

Azerbaycan bölgesi tarih boyunca, Asya ile Avrupa arasında önemli bir köprü vazifesi görmüştür. Azerbaycan, Kafkasya/Kafkaslar ve Ermeniyeye açılan bir kapı olmasının yanı sıra Hemedan üzerinden İran, Mezopotamya ve Orta Asya'ya uzanan ticaret yollarının birleştiği bir konumda yer almaktaydı.³ Ayrıca Erdebil'den Tiflis'e ve Karadeniz'e giden ticaret yolları da buradan geçirdi. Azerbaycan arazisinden geçen ticaret yolları İpek Yolu üzerinde taşınan transit ticaretten faydalanmakla beraber ülke kaynaklarından daha geniş istifade etmek ve dış pazarlara açılma imkânları da elde etti.

10. asır İslam coğrafyacıları Azerbaycan ticaretinin öneminden bahsederken Rusya, İsveç, Norveç, Almanya ve Doğu ile yapılan ticaret Azerbaycan'ın konumu vasıtasıyla meydana geldiğini nakletmektedirler. Bu nedenle Berde (Berze'a) ve Derbend şehirleri bu dönemin en büyük ve önemli merkezleri olmuştur.⁴ Rus akınları neticesinde Berde şehrinin eski önemini kaybetmesi ile Gence şehri, Azerbaycan ve Kafkasya'nın büyük ticaret ve medeniyet merkezi haline geldi. Azerbaycan'ın Garb rayonlarına, Erdebil'den Tiflis'e ve Karadeniz sahillerine giden ticaret yolları buradan geçirdi.⁵

³ Ali İpek, *Azerbaycan Tarihine Giriş*, Ankara 2007, s. 24.

⁴ Ahmet Caferoğlu, *Azerbaycan*, İstanbul 1940, s. 9-10.

⁵ Mahmud İsmailov, *İlk Çağlardan XX. Yüzyıl Başlarına Kadar Azerbaycan Tarihi*, Aktaran: Vefa Kurban, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2014, s. 163; Ziya Bünyadov-Y. B. Yusifov, *Azerbaycan Tarihi (En Kadim Zamanlardan XX. Asrdek)*, Bakü 2007, s. 295.

Berze'a-Tiflis ticaret yolu üzerinde yer alan şehir; Berze'a'dan Cenze'ye 9, Cenze'den Şemkür'a 10, Şemkür'dan Hunân'a 21, Hunân'dan Kal'atu İbn Kendmân'a 10, Kal'a'dan Tiflis'e 12 fersahlık bir mesafeye sahipti.⁶

Genceli tacirler, ürettikleri malları yurt dışına çıkarmaları neticesinde dönemin önde gelen sınıfları arasında yer almışlardır.⁷ Tacirlerin faaliyetleri neticesinde Gence şehri, ürünlerini diğer şehirlerden ve ülkelerden gelen alıcılara pazarlamak amacıyla tedarikçi bir merkez haline gelmiştir.⁸

Pamuk, pirinç, ham ipek, ipek kumaşlar, kıyafetler ve seramik gibi ürünler ihraç edilerek büyük kâr elde edilmekteydi.⁹ Aynı zamanda Genceli sanatkârların hazırladıkları güzel ipek ürünleri ve halılar Selçuklu sarayları süslemeleriyle birlikte dünya pazarlarında sergilenirdi.¹⁰ İhraç edilen diğer ürünler arasında kırmızı boya, ipek böceği, kürk, meyve, bal, balık, atlar, eşekler ve kuzular yer almaktaydı. Yapılan ihracat sayesinde Doğu Avrupa şehirleri ile de ticaret gelişmeye başladı.¹¹

Gence'de üretilen güzel sırlı seramik ürünleri de Bakü'ye getirilerek Beylekan, Gebele, Şeberan gibi şehirler ile ticari ilişkiler kurulmuştur.¹²

Şehir ticaretinin başlıca merkezlerini oluşturan pazarlar büyük bir öneme sahipti. Gence, Tebriz, Erdebil, Nahçıvan, Bakü, Beylekan, Meraga ve Şemkir gibi şehirlerde üstü kapalı ve etrafı çevrili olmak üzere büyük pazarlar kurulurdu. Şehirler, ürünler için iyi bir pazar konumunda bulunmaktaydı. Gence pazarlarına atlas, simli kumaş, pamuk ve ipek parçalar, ham ipek, ipek parçalar, kürkler, keçe, "el-genci" olarak adlandırılan elbiseler getirilirdi. Aynı zamanda mahalle aralarında küçük mahalle pazarları da olurdu. Pazarların içerisinde bakırcıların, demircilerin, çömlekçilerin, kuyumcuların, manifaturacıların ticaret köşeleri yer alırdı. Pazarların üstü kapalı olup etrafı çevrili idi.¹³

Gence şehri iktisadi yönden büyük gelişmeler yaşamasına rağmen, İslâm fetihleri, Selçuklu seferleri, Moğollar'ın akınları ve yerel devletlerin siyasi hâkimiyet mücadeleleri sonucunda iktisadi yönden gerilemeye başladı. Yaşanan muharebeler sonucunda şehirler yıkıma uğradığı gibi dahili ve harici ticaretin gerilemesine, sanatsal-kültürel alanların ve şehir ekonomisinin durgunlaşmasına neden olmuştur. Ticaretin belkemiğini oluşturan kervansaraylar ve kervan yolları da yapılan yağma ve istilalardan nasibini almıştır. Kervansaraylar ve kervan yollarının baskınlara maruz kaldığı için harici pazarla olan ilişkilerin kesilmesine neden olmuştur.

⁶ İstahri, *Mesâlikü'l Memalik (Ülkelerin Yolları)*, Çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2015, s. 181.

⁷ Günay Babayeva, *XII-XIII. Yüzyıllarda Azerbaycan*, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2020, s. 53.

⁸ M. M. Altman, *Gence Şehrinin Tarihi Taslağı (Rusça)*, Bakü 1949, s. 23.

⁹ *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit*, 2. Cilt, 2. Kitap, Hazırlayanlar: Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008, s. 329.

¹⁰ Bünyadov-Yusifov, s. 295.

¹¹ Hüseyin Ali Dakuklu, "Devletü'l-Bulgâr el-Müslimîn fi Havzi'l-Volga", Abdulhalik Bakır, *Orta Çağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler II*, Ankara 2008, s. 457.

¹² Sara Aşurbeyli, *Bakü Şehrinin Tarihi*, Çev. Sevinç Üçgül, Teas Press, İstanbul 2017, s. 112.

¹³ Mikail Haydarov, "XIII-XIV. Asırlarda Azerbaycan'da İçtimai-İktisadi Kuruluş", *Azerbaycan Tarihi*, III. Cilt, Ed. Oktay Efendiyeve, Bakü 2007, s. 62.

Moğol istilaları zamanı Azerbaycan bölgesinde Gence, Erdebil, Beylekan, Meraga, Şamahı, Nahçıvan, Hoy, Salmas, Serab, Şemkir, Kağızkonan, Berde, Ucan gibi şehirler harabe haline gelmiştir.¹⁴

Ticaretin gelişmesini olumsuz yönde etkileyen bir diğer husus ise tüccarlardan alınan rahtar vergisi idi. Günümüzdeki gümrük vergisi niteliği taşıyan bu vergi sistemi, bir feodalın arazisinden başka bir feodalın arazisine geçerken ödeniyordu. Bu durum tüccarlara ağır yüklemesi nedeniyle ticaretin gerilemesine neden olmaktaydı.¹⁵

XV. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde yaşanan siyasi istikrar sayesinde iktisadi gelişmeler iyileşme sürecine girdi. Özellikle Gence, Tebriz, Erdebil ve Şamahı gibi şehirler ipek üretimi ve ticaretinde dış ülkeler ile olan ilişkilerini geliştirdiler. Aynı zamanda Gence halkı ipek kozası yetiştirme ve ipeğin hazırlanmasında usta hale geldiler.¹⁶

2. Tarım

Azerbaycan'da iklim şartları elverişli olduğu için tarım, halkın temel uğraş alanlarından biri olmuştur. Özellikle ekincilik, bağcılık ve bostancılık gibi tarım alanları eski dönemlerden beri her zaman önemini korumuştur. İlk dönem kaynakları arasında görülen ve VII. yüzyılda yazılmış "Alban Tarihi"nde Gence şehrinde tarım ve ekinciliğin yapıldığına dair kayıtlarda yer almaktadır. Bu durum Moğol istilalarına kadar önemini korumuştur.

X. yüzyılda yazılmış "Hudûdü'l-Âlem" adlı eserde Gence ve Şamkûr'un bol tarımı ve nimeti olan iki şehir olduğundan bahsedilmektedir.¹⁷ Düz bir arazide kurulmuş olan Gence şehrinde çok sayıda bağ ve bostan mevcuttur. Şehirde üzüm, incir, kavun, dut, fındık ve nar gibi mükemmel tarım ürünleri yetiştirilmektedir.¹⁸ İncirin çok sayıda yetiştirilmesine rağmen, birçok hastalığa da neden olduğu görülmektedir. Ebû'l Fidâ ve Sipâhîzâde Mehmed gibi coğrafyacılar, bu incirden yiyen kişilerin ateşli hastalığa yakalandığı bilgisini paylaşmaktadırlar.¹⁹ XIV-XV. yüzyıl coğrafyacılarından Azerbaycanlı El-Bakuvî ise ciğer hastalığına iyi gelen bir bitkiden "Şehirden bir menzil mesafede Herek adlı kale var. Yazın buranın havası güzeldir. Gence cemaati buraya göçer. Orada büyük bir dağ ve onun üstünde Şam dutuna benzer Hur/Kur adlı bir bitki var. Hemen bu bitki ciğer hastalığından kurtarmaktadır. Gence'den ve Şirvan'dan başka bu bitki hiçbir yerde yoktur." sözleri ile bahsetmektedir.²⁰ Gence halkı, sıcak havaların harareti kesilinceye kadar bu bölgede kalmaktadır.²¹

¹⁴ Gurban Huseynov, *İlhanlılar Döneminde Azerbaycan*, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2022, s. 151.

¹⁵ İsmailov, s. 168.

¹⁶ Bilal Dedeyev, *XV. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti-Azerbaycan İlişkileri*, Doktora, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2004, s. 108.

¹⁷ *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, Çev. V. Minorsky, Türkçeye Çev. Abdullah Duman-Murat Ağarı, Kitabevi, İstanbul 2008, s. 103.

¹⁸ Babayeva, s. 53; *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, s. 330; Altman, s. 24.

¹⁹ *Ebû'l Fidâ Coğrafyası (Takvimü'l-Büldan)*, Tercüme ve Yayına Hazırlayan: Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017, s. 323; Sipâhîzâde Mehmed, *Evezhü'l-Mesalik İla Ma'rifeti'l-Büldan Ve'l-Memalik*, Hazırlayan: İlhami Daniş, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara 2009, s. 446.

²⁰ Abdurreşid el-Bakuvî, *Kitab Telhis el-Asar ve Acaib el-Melik el-Kahhar*, Bakü 1992, s. 107.

²¹ *Kazvini ve Âsârü'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbad'ı*, İnceleme ve Değerlendirme: Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2019, s. 461.

Hamdullah Müstevfi ise şehri şu sözleri ile tanımlamaktadır:

“Yapısı, havası suyu bakımından dünyadaki bütün şehirler arasında:

Yüceliği hepsinden üstün, birkaç şehri vardır İran’ın,

Büyük bir hazine olan Gence; Erran’da, Safahan; Irak’ta,

Merv ve Tus; Horasan’da, Aksaray ise; Rumdadır.”²²

3. Dokumacılık

El sanatlarının en yaygın olduğu alanlardan biri olan dokumacılık Gence şehrinde ün kazanmış bir sanat dalı idi. Pamuklu ve ipekli kumaşların üretimi ise dokuma alanında önemli bir rol oynamıştır. Aynı zamanda pamuklu ve ipekli kumaşlar iktisadi açıdan uluslararası önem taşımaktaydı. Dokumacılık zanaatı Gence, Tebriz, Nahçıvan, Hoy, Beylekan ve Erdebil gibi şehirlerde gelişme göstermiştir.

Gence şehri, pahalı ipek kumaşlar, İbrişim kumaşlar, atlas kumaşlar, pamuk, iplikler, “el-genci”, “kutni” ismiyle bilinen elbise üretimi ile ünlü idi. Dokunan bu ürünler Gence şehrinde çevre ülkelere ihraç edilmekteydi.²³ Evliyâ Çelebi, Gence şehrinin zekim ipeğinin de meşhur olduğunu söylemektedir.²⁴

İpek kumaşı ile ün kazanması üzerine Gence şehri, X. yüzyılın sonlarına doğru eski önemini kaybeden Berde şehrinin yerini aldı.²⁵

Gence halkı, şehirde ipekböcekçiliğin gelişmesine de büyük önem vermiştir.²⁶ Azerbaycan’a ipekböceğinin tohumu ise Çin’den getirilmişti.²⁷ İpeğin ülke dahilinde, imal edilmesi ve ipekten çeşitli eşyalar yapılarak farklı ülkelere ticareti yapılabilmesi için yüksek miktarda ipekböceği yetiştirilmesi gerekiyordu. Bu nedenle ipekböceği yetiştiricileri dut ağaçlarının yetiştirilmesi ve sulanması için büyük çaba sarfetmişlerdir.²⁸

Dokunan ürünler arasında halı üretimi de büyük öneme sahipti. Halı üretimi şehir ekonomisine büyük katkı sağlamaktaydı. Ülke dışında da popüler olan halılar Gence, Mukan, Tiflis, Nahçıvan, Erdebil, Hoy, Tebriz gibi şehirlerde dokunmaktaydı.²⁹ XII-XIII. yüzyıllarda da halı üretimi önemini korumaya devam ettirmiştir. Arkeoloji kazılarında halı dokumada kullanılan makasın bulunması bu durumu kanıtlar niteliktedir. Bulgular arasında yer alan makas, diğer makas türlerinden farklılık göstermekteydi ve kesim şekli de farklı bir özelliğe sahipti.³⁰

²² Fatih Çiftçi, *Hamdullah Müstevfi'nin Nüzhetü'l Kulûb Adlı Farsça Eserine Göre Moğollar Devrinde Azerbaycan, Mezopotamya ve Anadolu*, Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2016, s. 59.

²³ Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi Giyim-Kuşam ve Moda*, Bizim Büro, Ankara 2005, s. 158; Babayeva, s. 52.

²⁴ *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, s. 330.

²⁵ Aşurbeyli, s. 110.

²⁶ Altman, s. 24.

²⁷ İsmailov, s. 96.

²⁸ M. X. Şerifli, *IX. Asrın İkinci Yarısı-XI. Asırlarda Azerbaycan Feodal Devletleri*, Bakü 2013, s. 307.

²⁹ Bünyadov-Yusifov, s. 295, 321; *Hudûdü'l-Âlem*, s. 101-102; İbn Havkal, *Sûrat el-Arz (Yerin Haritası)*, 10. Asırda İslam Coğrafyası, Tercüme: Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2014, s. 266-268; Bakır, s. 278.

³⁰ Babayeva, s. 70.

4. Metalcilik

Azerbaycan, yeraltı kaynakları açısından zengin bir bölgedir. Sayısız hesapsız tabii zenginlikleri nedeniyle ilk dönem kaynaklarında güzel ve hayranlık uyandırıcı bir memleket olarak görülmektedir.³¹ Gence şehrinde ise demir, bakır, kurşun ve altın gibi madenler çıkarılmaktaydı.³² Zengin maden yatakları neticesinde zanaat erbabı bakır, altın, demir işletmeciliği yapmakta ve metallere farklı amaçlar da kullanılmak üzere çeşitli iş aletleri, altından süs eşyaları imal etmiştir.³³

Gence, Kebele, Berde, Nahçıvan, Şabran, Şamahı ve Bakü'de yapılan arkeoloji kazıları sırasında ok, teber, kılıç, hançer, bıçak ve tüfek gibi silahlar ortaya çıkartılmıştır.³⁴

Metal imali sahasında Gence, Tebriz, Erdebil, Şamahı önde gelen şehirlerdir. Metal imalinde ise esas yeri demircilik ve bakırcılık teşkil ediyordu. Demirin insan hizmetine girmesi ile birlikte demir işçiliği zanaatı ve savaş silahlarının imal edilmesi önem kazandı. Silah üretim merkezi olarak ön plana çıkan şehirde at nalı, metal miğferler, maskeler, zırhlı elbiseler, kılıç ve zırhlar yapılmaya başlandı.³⁵ Kazvinî ise Gence halkının çoğunluğu harp sanatında üstün niteliklere sahip kişiler olmasından bahsetmektedir.³⁶

Yetenekli ellere sahip olan Azerbaycan ustaları kale kapısı yapmakla da mahir idiler. Gence kale kapıları, sanat numunelerinden en güzel örneklerinden biridir. Gence kapıları, Azerbaycan hükümdarı Ebul Esvar Şavur'un gösteriş ile meşhur ustası İbrahim Osmanoğlu tarafından 1063 yılında yapılmıştır. Sanat incisi olarak görülen bu nadide eser, 1139'da meydana gelen deprem sonrasında bu durumu fırsat bilen Gürcü işgalcileri tarafından ganimet olarak alındı.³⁷

Altın ve bakır madenlerinin zengin olması neticesinde sikke darphane zanaatçılığının gelişmesine de katkı sağlamıştır. Azerbaycan'da sikke darbı M.Ö. III yüzyıldan I. yüzyıllara kadar uzanmaktadır. Albanya, Atropatena, Sasaniler, Arap Hilafeti, Abbasiler, Tiflis Emirliği, Şirvanşahlar, Saciler, Salariler, Revvadiler, Şeddadiler, Azerbaycan Atabeyliği, Karasungurlular, İlhanlılar ve Safevi dönemlerine ait sikkeler görülmektedir. Gence şehrinde Şeddadi Emirleri'nden I. Fazl (985-1031), Karasungurlulardan Karasungur (?-1141), Safeviler'den ise Şah I. İsmail (1502-1524) adına sikke bastırılmıştır.³⁸

Kuyumculuk sanatı da gelişme gösteren alanlardan biri olmuştur. Önemli kuyumculuk merkezleri ise Gence, Bakü, Şeki ve Selyan şehirlerinde yer alırdı. Yapılan arkeoloji kazı çalışmaları

³¹ Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi, Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler*, Rusça ve İngilizce Nüshaları Karşılaştırarak Azerbaycan Türkçesine Çev. Ziya Bünyadov, Türkiye Türkçesi: Yusuf Gedikli, Selenge Yayınları, İstanbul 2006, s. 31.

³² *Azerbaycan Tarihi (En Kadim Zamanlardan-XXI. Asrın İlk On Yıllarına Kadar)*, Redaktör: Mehman Abdullayev, Bakü 2014, s. 78; Babayeva, s. 52; *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, s. 330.

³³ İsmailov, s. 53.

³⁴ H. Aliyeva, "Azerbaycan'ın Orta Asır Silahlarındaki Kitabeler", *Milli Azerbaycan Tarihi Müzesi*, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Bakü 2011, s. 249.

³⁵ Ahmet N. Özdal, "Ortaçağ İslâm Dünyasında Silah Ticaretine Dair Bazı Tespitler (Farklı Yaklaşımlar)", *Tarih Okulu Dergisi*, Aralık 2017, Yıl 10, Sayı XXXII, s. 662, 670; *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, s. 330.

³⁶ *Kazvinî ve Âsârü'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbad'ı*, s. 528.

³⁷ *Azerbaycan Tarihi*, s. 93.

³⁸ Ali Recebli, *Sikke ve Devletçilik*, Bakü 2017, s. 36, 103, 117, 151.

sonucunda ise altın ve gümüşten imal edilmiş küpe, yüzük, kemer ve kadın süs eşyaları gibi buluntular çıkartılmıştır.³⁹

5. Çömlekçilik-Seramik

Tarihi geçmişi Neolitik dönemlere kadar giden çömlekçilik binlerce yıl gelişme göstererek günümüze kadar gelmiştir. Azerbaycan coğrafyasında yapılan arkeolojik kazılarda muhtelif dönemlere ait çömlek mamulâtı örnekleri ve çömlek üretimi ile ilgili bulgular ortaya çıkarılmıştır. Aynı zamanda tabii zenginliğin var olması çömlekçiliğin gelişmesine de imkân sağlamıştır. İlk-Orta asırlarda çömlekçilik zanaatının genel durumunun öğrenilmesinde çömlek tezgâhının olması önemli rol oynamaktadır. Çömlek tezgâhlarında bardaklar, güğümler, kandiller, küpler, bakraçlar, testiler, şamdanlar, çömlek, güveç kabı, camlar, su kapları, çaydanlık kapları ve kapakları imal edilmiştir.⁴⁰

XI-XIII. yüzyıllar arasında çömlekçilik zanaatı gelişme göstermiştir. Bakü şehrine Gence, Gebele ve Beylekan gibi merkezlerden kırmızı kilden hazırlanarak engobe (beyaz engobe) işlemiş, oyma ile açık yeşil, koyu mor, turuncu renkli desenleri sırla süslenmiş olarak güzel kaplar getirilmekteydi.⁴¹

Gence şehrinde gelişme gösteren diğer zanaat alanı ise seramiktir. Yapılan arkeolojik kazılarda sürahiler, kaseler, tabaklar, küre konik kaplar avize ve fayans gibi parçalar elde edilmiştir. Gence şehrinde genel tüketim için yanmış kilden yapılan sofraların yanında daha maliyetli sulama ve çok renkli seramik kaplar da üretilmiştir. Seramikler üzerinde bitki ve hayvan dünyasından gelen motifler ve halkın çizdiği tasvirler bulunmaktadır.⁴²

II. KÜLTÜR VE MEDENİYET

Erken Orta Çağ'da Arrân/Albanya'nın maddi ve manevi medeniyetinde önemli gelişmelerin yaşanması, şehir hayatının gelişmesi, mimari yapıların gelişmesi ve Hristiyan dininin yayılmasına bağlı bir durumdu. İslamiyetin yayılması ile birlikte Hilafetin hakimiyet alanları, ilim ve medeniyet merkezleri olmuştur. Bu merkezlerde alimler ilmin bütün sahalarında faaliyet göstermeye çalışmışlardır. İlim öğrenmek amacıyla medeniyet merkezlerine gelen alimler yeni malumatlar elde ederek bilgilerini daha da arttırdılar. Bu medeniyet merkezlerinden biri de Gence şehri olmuştur. Burada Arap ve Fars dillerinde yazılmış zengin kitap çeşitleri mevcuttu. Ayrıca Gence şehri, sufi şeyhlerin hadis meclislerinde faaliyet gösterdiği şehirlerden biri olmuştur.⁴³

XI-XII. yüzyıllar Azerbaycan'da kültürel hayatın zirve dönemine girdiği görülmektedir. Gence, Bakü, Tebriz, Nahçıvan ve Beylekan gibi şehirlerde ilmi durum yüksek seviyeye gelmiştir. Her ne kadar Şirvanşahlar ve İldenizliler dönemlerinde meşhur ilim adamları yetişerek ilim ve medeniyete katkı sağlasalar da Selçukluların eğitim konusundaki faaliyetleri dikkate değer bir durumdur. Selçuklu hükümdarlarının alimlere verdiği destekler neticesinde Azerbaycan'da ilim

³⁹ G. Abdulova, "Azerbaycan Kuyumculuk Sanatında İstifade Olunan İş Aletleri", *Milli Azerbaycan Tarihi Müzesi*, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Bakü 2008, s. 379-380.

⁴⁰ A. Ş. Orucov, *İlk Asırlarda Azerbaycan'da Dulusçuluk (IV-VIII. Asırlarda)*, Bakü 1989, s. 9, 11-12.

⁴¹ Aşurbeyli, s. 172.

⁴² Altman, s. 22.

⁴³ Nergiz Aliyeva, *Orta Asırlarda Azerbaycan Alimlerinin İlmî Alakaları ve Tedris Faaliyetleri*, Bakü 2015, s. 67-68.

ve medeniyetin gelişmesine de katkı sağlamışlardır. XI-XIII. yüzyıllar arasında Azerbaycan alimleri felsefe, astronomi, edebiyat, tıp, tarih ve coğrafya gibi alanlara önem vermişlerdir.

1. Edip ve Şairler

Azerbaycan Atabegleri'nden Şemseddin İldeniz ve Cihan Pehlivan dönemleri, Gence şehrinin içtimai ve iktisadi yönden kalkınma sağladığı devirler olmuştur. Refah seviyesinin yüksek olması kültür ve medeniyetin gelişmesine büyük katkı sağladığı gibi birçok ilim adamının yetişmesine imkânlar sağlamıştır. Özellikle Şemseddin İldeniz ve Cihan Pehlivan sanata ve sanatçıya büyük önem veren devlet adamları idi. Bu dönemlerde Ebü'l-Ula Gencevî, Mehseti Hanım⁴⁴, Nizâmî-i Gencevî, Esîrüddin-i Ahsiketî, Mücîrüddin-i Beylekânî, Zahir-i Fâryâbî, Kıvâmî-i Mutarrızî ve Yusuf-ı Fuzûlî gibi alimler yetişmiştir.⁴⁵ Ayrıca İbn Makula ve Katran Tebrizi gibi alimler de Genceli olmamasına rağmen, dönem dönem Gence'yi ziyaretlerde bulunmuşlardır.

Gence halkı da alimlere, ilim adamlarına karşı saygıda bulunmuşlardır. X. yüzyıl coğrafyacılarından İbn Havkal da bu durum hakkında, Gence halkının güzel ahlaklı olup alimlere karşı iyi davranan kişiler olduğunu söylemektedir.⁴⁶

Nizâmî-i Gencevî

Azerbaycan edebiyatının güçlü kalemlerinden olup Gence'de dünyaya gelmiştir. Nizami mahlası ile bilinmesine rağmen lakabı Şeyh Nizâmüddin, künyesi ise Ebû Muhammed bin Ebî Müeyyid'dir. Kıvâmî-i Mutarrızî'nin kardeşi olması dolayısıyla Mutarrızî adıyla da tanınmaktadır.⁴⁷ Nizâmî-i Gencevî, mükemmel bir eğitim almış, ilmin çeşitli alanlarında derin bir bilgiye malik olmuş ve aynı zamanda Yunan dilini öğrenerek Yunan kaynaklarından da faydalanmıştır.⁴⁸

Nizâmî-i Gencevî'nin Divan, Hamse, Hüsrev ve Şirin, Leyla ile Mecnun, Mahzenü'l-Esrar, Sırlar Hazinesi, Heft Peyker (Yedi Güzel) ve İskendername adlı eserleri mevcuttur.⁴⁹ Nizâmî Gencevî, eserlerini Şirvanşahlar, Atabeyler, Mengücekoğulları'nda yönetimde bulunan üst düzey devlet adamlarına yazmıştır.

Mahzenü'l-Esrar adlı eserini 1178/79 tarihlerinde⁵⁰ Mengücekoğulları'ndan Erzincan hâkimi ve aynı zamanda Selçuklu Sultanı Rükneddin Süleymanşah'ın damadı olan Fahrüddin Behramşah ibn Davud adına telif ve irsal etmiştir. Bunun üzerine Fahreddin Behramşah ise Nizâmî-i Gencevî'ye emeğinin karşılığı olarak beş bin dinar, beş baş rahvan katır, değişik cinsten olmak

⁴⁴ Babayeva, s. 53; Muhammed Yerebakan, *Azerbaycan Atabeyliği (İldenizoğulları)*, Yüksek Lisans Tezi, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars 2013, s. 46.

⁴⁵ Devletşah, *Şair Tezkireleri (Tezkiretü'ş-Şuarâ)*, Çev. Necati Lugal, Pinhan Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 176.

⁴⁶ İbn Havkal, s. 263-264.

⁴⁷ Devletşah, s. 188.

⁴⁸ Gazanfer Recebli, *Azerbaycan Tarihi*, Bakü 2013, s. 225; Muhammed Taki Zehtabi (Kirişçi), *İran Türklerinin Eski Tarihi*, Çev. Ferhad Rahimi, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 201.

⁴⁹ Abdurreşid el-Bakuvi, s. 107; Gazanfer Recebli, s. 225; Hamdullah Müstevfi-yi Kazvinî, s. 618.

⁵⁰ Ekber N. Necef, *Selçuklu Devletleri ve Atabeyler Tarihi (Oğuzların Ortaya Çıkmasından-XIV. Asra Kadar)*, Kanun, 2010, s. 52.

üzere beş baş at, kıymetli bir hil'at, pahalı elbiseler, süs eşyası ve işlenmiş mücevherler hediye etmiştir.⁵¹

Nizâmî-i Gencevî, *İskendername* adlı eserini 1196-1200 tarihleri arasında yazmış olup Eher hâkimi Nusreteddin Piştigin'e ithaf etmiştir.⁵² Nizâmî-i Gencevî bu eserini yazarken Yunan kaynaklarından istifade etmiştir. Yunan kaynaklarını okurken Türkler hakkında bazı bilgiler dikkatini çekmiştir. Burada İskender'in devamlı surette Türkler ile mücadele etmesini şu sözleri ile paylaşmıştır: "Ze Kuh-i Hazar ta be Derya-yi Çin/Heme Türk ber Türk binem zemin (Hazar Dağı'ndan Çin denizine değin bütün yerleri Türklerle dolu görüyorum).⁵³

Nizâmî-i Gencevî diğer eserlerinden ise *Hüsrev ve Şirin'i* (1180/81) III. Tuğrul, Cihan Pehlivan ve Kızıl Arslan'a, *Leyla ve Mecnun'u* (1188) Şirvanşah I. Aksartan'a, *Yedi Güzel* (1197) Meraga hâkimi Körpe Arslan'a sunmuştur.⁵⁴ Ayrıca *Veys ve Ramîn* adlı destanını Sultan Mahmud bin Muhammed bin Melikşah adına telif etmiştir. Ancak bazı kesimler bu destanın Nizâmî Arûzî'nin olduğunu söylemektedir.⁵⁵

Selçuklu Sultanı Tuğrul b. Arslan'ın çağdaşı olan⁵⁶ Nizâmî-i Gencevî'nin ölüm tarihi hakkında kaynaklarda ise farklı tarihler yer almaktadır. Devletşah, Sultan Tuğrul bin Arslan zamanında 576 (M. 1181) tarihinde öldüğünü naklederken, Kazvinî ise 590 (M. 1195) tarihinde öldüğü bilgisini vermektedir.⁵⁷

Ebu'l-Ûlâ Gencevî

Saray şairleri arasında yer alan Ebu'l-Ûlâ Gencevî, Gence'de dünyaya gelmiştir ve eğitimini de burada tamamlamıştır. Ebu'l-Ûlâ Gencevî, Şirvanşahlar sarayında "Şairlerin Sultanı" rütbesine kadar yükselmiştir. Ayrıca Şirvanşah Manuçehr'e, Ahistan'a ve evlatlarına kasideler sunmuştur.⁵⁸

Mahsetî Gencevî

XII. yüzyıl Azerbaycan halk edebiyatının en önemli simalarından biridir. Mahsetî Gencevî'nin söylediği rubaileri, çağdaşları ile karşılıklı şiirler okuması üzerine halk arasında ağızdan ağıza dolaşan bir destana dönüşmüştür. Döneminin yetenekli şairesi olması ile halk arasında büyük bir itibar kazanmıştır. Yazmış olduğu rubaileri Azerbaycan dışına kadar yayılmış olup Yakın Şark ülkelerinde bile değer görmüştür.⁵⁹

Gazi Tahir Gencevî

XI-XII. yüzyıllarda yaşamış olup Gence'nin en tanınmış alimlerinden biri idi. Hangi tarihte öldüğü hakkında mevcut bilgi yoktur. Gazi Tahir Gencevi, Ebü'l-Kasım Ali İbn Abdurrahman

⁵¹ İbni Bîbî, *Selçuknâme*, Çev. Mükrimin Halil Yinanç, Haz. Refet Yinanç-Ömer Özkan, Kitabevi, İstanbul 2015, s. 30-31; İbn Bîbî, *El-Evâmîrü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye Selçuknâme*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2020, s. 102.

⁵² Ekber N. Necef, s. 52.

⁵³ Zehtabi, s. 201-202.

⁵⁴ Ekber N. Necef, s. 52.

⁵⁵ Devletşah, s. 190.

⁵⁶ Hamdullah Müstevfi-yi Kazvinî, *Târih-i Güzide*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2018, s. 618.

⁵⁷ Devletşah, s. 190; *Kazvinî ve Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbad'i*, s. 277.

⁵⁸ Yaşar Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, Nobel Kitap, Ankara 2004, s. 287.

⁵⁹ Yaşar Bedirhan, s. 287-288.

Nişapuri'den hadis dinlemiş, Ebü'l-Fazl Şaban İbn Ali İbn Muhammed Berdei'den ise fıkıh ilmini öğrenmiştir. İsfahan'da bulunduğu dönemde Büyük Selçuklu Veziri Nizamülmülk'ün huzurunda bulunmuştur. Nizamülmülk'ün teşebbüsleri ile Gence Kadılığı'na tayin edildi.⁶⁰

Mhitar Koş (Goş)

Alban tarihi hakkında kıymetli bilgiler aktaran Mhitar Koş, 1130 yıllarına yakın bir tarihte Gence'de dünyaya geldi. Hocası Vardapet (Rahip) Yovhannes Tavuski idi. Mhitar Koş, vardapet olduktan sonra Kilikya'da öğrenim görmüştür. Buradaki eğitimini tamamladıktan sonra tekrar Gence'ye geri döndü. Fakat Albanya Katalikosu III. Stepannos tarafından sevilmemesi ve takibat altına alınması üzerine Mhitar Koş, Haçın'a gitmiştir. 1184 yılına kadar Getik Manastırı'nda kalmıştır. Bir zaman sonra Haçın Prensi Vahtang'ın ve yakın adamlarının yardımıyla Nor Getik Manastırı'nın temelini atmış ve 1213 yılında orada ölmüştür.⁶¹

Alban Salnamesi, Kanunname ve Genceli Hüsrev'in Acıklı Yaşam Öyküsü gibi eserleri mevcuttur. "**Alban Salnamesi**" ile 1130-1162 yılları arasında Selçukluların hakimiyeti döneminde Albanya'da meydana gelen olayları nakletmektedir. "**Kanunname**" adlı eserini ise 1184 yılında ve Albanya Katalikosu III. Stepannos'un ricası isteği üzerine yazmıştır.⁶²

Mhitar Koş üçüncü eseri olan "**Genceli Hüsrev'in Acıklı Yaşam Öyküsü**"nü Grabarca yazmıştır. Eserin günümüze kadar gelen yazması üzerinde yer alan ismi ise şöyledir: "**Goş Mahlashi Vardapet Mhitar'ın Şehit Hüsrev'e İthaf Ettiği Met-Name**" dir. Eserde Selçuklu döneminin sonu, Hilat ve Gence arasındaki mücadeleleri, Bagratlı Kralları ile olan ilişkileri ve Alban ülkesinin durumu hakkında değerli malumatlar yer almaktadır.⁶³

Genceli Kiragos

Alban Hristiyanlarından olup 1201 tarihinde Gence'de dünyaya geldi ve 1272 tarihinde yine Gence şehrinde iken ölmüştür. Kaynaklarda Kiragos, Arevelsi (Doğulu) veya Nor Getik Kilisesinin ismiyle Getisi olarak tanıtılmaktadır. Kiragos, Mhitar Koş'un kilisesinde onun öğrencisi olmuş ve Vanakan'ın hizmetinde bulunarak dini eğitimini tamamlamıştır. **Tarih** ismi ile Moğollar dönemi Kafkas halklarının tarihini anlatan kıymetli bir eser telif etmiştir.⁶⁴

Genceli diğer alimler ise şunlardır: Ebü'l-Fazl İsmail İbn Ali İbn İbrahim Gencevi, Yezid İbn Ömer İbn Cenzet Gencevi, Şeyh Müseddin İbn Muhammed Gencevi, Ebu Bekir Muhammed İbn Abdurrahman İbn Yahya Gencevi, Gazi Felekeddin Ebü'l-Hasan Ali İbn Abdullah Gencevi, Ellame Ebu Hefs Ömer İbn Osman İbn Hüseyin İbn Şueyb Gencevi, Ebü'l-Ela Muvaffak İbn Yahya İbn Mansur Gencevi, Ebu Sa'd Muhammed İbn Yahya İbn Mansur Gencevi, Şeyh Ebu Zekeriya Yahya İbn Mansur Gencevi, Abdülvehhab İbn Ahmed İbn Muhammed Gencevi, Ebu

⁶⁰ Elnur Nesirov, *Orta Asırlarda Yaşamış Azerbaycanlı Alimler*, Bakü 2011, s. 155.

⁶¹ Mhitar Koş, *Alban Salnamesi*, İngilizceden Azerbaycan Türkçesine Çeviren: Ziya Bünyadov, Kalankatlı Moses, Alban Tarihi, Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler, Rusça ve İngilizce Nüshaları Karşılaştırarak Azerbaycan Türkçesine Çev. Ziya Bünyadov, Türkiye Türkçesi: Yusuf Gedikli, Selenge Yayınları, İstanbul 2006, s. 321.

⁶² Mhitar Koş, s. 321-322.

⁶³ İsmail Mehmetov, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı-Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, Eklemeler, Notlandırma ve Düzenlemelerle Türkçe Yayına Hazırlayanlar: Ekber N. Necef-Şamil Necefov, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2009, s. 36.

⁶⁴ Mehmetov, s. 36.

Abdullah Ahmed İbn Muhammed İbn Ahmed Gencevi, İbrahim İbn Muhammed Gencevi, Müfti Sananeddin Yusuf İbn Hüsameddin İbn İlyas Gencevi.⁶⁵

2. Din

Eski Alban ve Azerbaycan topraklarında en yaygın din olarak puta tapma görülmektedir. Hayvanlara, güneşe ve ay gibi varlıklara tapılmaktaydı. Bu durum, yapılan arkeolojik kazılarda ortaya çıkartılan eşyalar üzerindeki tasvirlerden kanıtlanmıştır.⁶⁶

Gence şehrinin de dahil olduğu Alban topraklarında Hristiyanlığın yayılması hakkındaki bilgiler VII. yüzyılda yazılmış Alban Tarihi eserinde değerli malumatlara rast gelinmektedir. Şark halklarına Hristiyanlığın anlatılması ve öğretilmesi için ilk olarak havari Faddey (Taddey) görevlendirildi. Faddey, Artaz şehrine geldiğinde Ermeni hükümdarı Sanatruk tarafından öldürüldü. Bunun üzerine Faddey'in yerine şakirdi olan Aziz Yelisey, Kutsal Ruh namına Şark bölgesine tayin edildi. Meydana gelen bu tayin üzerine Yelisey, programına ilk olarak Şark (Albanya)'ı aldı ve Çola'da tebliğ faaliyetlerine başladı. Muhtelif bölgelerde şakirdler toplayarak Hz. İsa (kurtarıcı)'yı anlatmaya çalıştı. Yelisey, yaptığı bu tebliğ faaliyetleri sırasında öldürüldü.⁶⁷

Yelisey'in ölümünden sonra Aziz Grigori dini yayma faaliyetlerine devam etti. Grigori, 15 yaşında iken Gürcistan ve Albanya'nın piskoposluk mansıbına layık görüldü ve bu bölgelere giderek Hristiyanlığı tebliğ etmeye başladı. Grigori tebliğler sırasında bir taraftan dinin icaplarına ve şehirlerin mevkisine göre kiliseler inşa ediyor, kiliselere keşişler tayin ediyordu. Grigori'nin yaptığı mücadeleler neticesini gösterdi ve Alban hükümdarı Urnayr 313 tarihinde Hristiyanlığı devlet dini olarak kabul etti.⁶⁸

Hristiyanlığın devlet dini olarak kabul edilmesi sonucunda Alban Kralları tek dinin olması ile birlikte hükümdarlıklarını da sağlamlaştırmış oldular. Ayrıca Hristiyanlık ekonomik ve kültürel birliğin ortaya çıkmasına katkı sağladı. Özellikle bu dönemlerde her aşiretin kendisine ait farklı dini, tanrı ve tapınakları vardı. Bu durum dini birliğin sağlanmasını engelliyordu.⁶⁹

Azerbaycan topraklarının İslâm hakimiyeti altına ne zaman dahil olduğu hakkında tarihi kaynaklarda farklı tarihler yer almaktadır. Ancak İslâm ordularının Azerbaycan halkı ile ilk kez karşılaşmaları Hz. Ömer'in (634-644) hilafeti döneminde 637 yılında Sâsânîler'e karşı yapılan Kâdisiyye Savaşı'nda meydana gelmiştir. İslâm fetihlerinin etkisi ile Alban hükümdarı Cavanşir Arrân/Albanya topraklarının da İslâm hakimiyeti altına gireceği endişesi üzerine Sâsânîler ile birlikte hareket etmeye başladı. Kâdisiyye Savaşı ve Nihâvend Savaşları (642) ile Sâsânîler bir daha toparlanmamak üzere büyük bir hezimete uğratıldı. Bunun sonucunda ise Hoy, Selmas, Urmiye, Derbend, Erdebil ve Mugan gibi şehirlerin alınması ile beraber İslâm orduları Arrân/Albanya sınırlarına geldi.⁷⁰

⁶⁵ Nesirov, s. 147-159.

⁶⁶ İsmailov, s. 67.

⁶⁷ Kalankatlı Moses, s. 33.

⁶⁸ Kalankatlı Moses, s. 43, 47.

⁶⁹ İsmailov, s. 71-72.

⁷⁰ İbnü'l-Esîr, C. II, s. 522-524; İpek, s. 41-42, 63-65.

Gence şehrinin de içinde yer aldığı Arrân/Albanya'nın İslam hâkimiyeti altına girmesi Hz. Osman (644-656)'ın hilafeti döneminde Habib b. Mesleme ve Selmân b. Rabîa tarafından gerçekleşti.⁷¹ Hz. Osman, Arrân/Albanya'nın fethinin tamamlanması amacıyla Selmân b. Rabiâ'ya talimat verdi. Verilen talimat üzerine harekete geçen Selmân b. Rabiâ, Beylekan, Berde/Berdea, Şemkûr ve Kabele gibi Arrân/Albanya şehirlerini fethetti.⁷² Selmân b. Rabiâ'nın İslâm hâkimiyetine kazandırdığı en önemli şehirlerden biri ise Gence idi.⁷³

3. Yazı

Alban tarihçisi Kalankatlı Moses, yazıya malik olan halklar arasında Albanları da göstermektedir. Diğer halklar ise Yahudiler, Romalılar, İspanlar, Yunanlılar, Medyalılar ve Ermenilerdi.⁷⁴

I. yüzyıldan itibaren Alban yazısının var olduğuna dair kaynaklarda bazı bilgiler mevcuttur. M.Ö. I. yüzyılda Alban hükümdarı Oris'in, Pompeius'a mektup gönderdiği bilinmektedir. Aynı zamanda II. yüzyılda da Alban hükümdarlarının Roma imparatorlarına mektuplar gönderdikleri hakkında bazı bilgiler de yer almaktadır.⁷⁵ Antik çağ müellifleri, Albanlar'ın M.Ö. I. yüzyılda kendi yazılarından istifade ettiklerini bildirmektedirler.⁷⁶

52 harften meydana gelen Alban alfabesi, V. yüzyıl başlarında Alban hükümdarı Asuagen (430-440) döneminde yeniden hazırlanarak düzenlendi. Alban alfabesi, ünlü ve ünsüz sesleri ile zenginleştirilerek V-VII. yüzyıllar arasında gelişme dönemini yaşamıştır.⁷⁷

Alban alfabesinin günümüzdeki Gürcü alfabesi ile yakın olduğu görüşü de yer almaktadır.⁷⁸ Kafkaslar üzerine çalışmalar yapmış bulunan James Forstyh ise Alban/Albanyalılar'ın Gürcü ve Ermenilerden farklı bir alfabeyle sahip okur yazar olduklarını söylemektedir.⁷⁹

Alban alfabesinin, Alban/Albanya'nın kültürel hayatında önemli rolleri olmuştur. Bu dönemde zengin çocuklarına ait okulların sayısı arttı ve dini edebiyat alanında da tercüme yapıldı. Alban hükümdarı Asuagen döneminde Tevrat ve İncil gibi dini kitaplar da Süryani dilinden tercüme edildi.⁸⁰

III. İMAR FAALİYETLERİ

Gence, korunaklı bir durumda olması ve önem arz eden siyasi bir konumda bulunması üzerine birçok devletin payitaht ve ikametgâh şehri olmuştur. Gence ilk zamanlarda Selçuklu sultanları, Azerbaycan Atabeyleri ve Şeddâdiler Devleti'nin payitahtı, Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar

⁷¹ Ali İpek, *İlk İslâmi Dönemde Azerbaycan (632-750)*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1999, s. 65.

⁷² El-Belâzuri, *Fütûhu'l-Büldân*, Çev. Mustafa Fayda, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002, s. 290-291; Kudâme İbn Cafer, *Kitabü'l Harac (Fetihler, Siyaset, Coğrafya, Vergiler, Bürokrasi)*, Çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2018, s. 51.

⁷³ İpek, s. 77.

⁷⁴ Kalankatlı Moses, s. 29.

⁷⁵ İsmailov, s. 97.

⁷⁶ Feride Memmedova, "Yazı, Mektep, Edebiyat", "III-VII. Asırların Birinci Yarısında Azerbaycan Medeniyeti", *Azerbaycan Tarihi*, II. Cilt, Bakü 2007, s. 99.

⁷⁷ Mehmetov, s. 128; Memmedova, s. 99-100.

⁷⁸ İsmailov, s. 97.

⁷⁹ James Forsyth, *Kafkasya*, İngilizceden Çeviren: Timuçin Binder, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2019, s. 73.

⁸⁰ İsmailov, s. 97; Memmedova, s. 99-100.

ve Harezmsah Celaleddin'in ise ikâmetgahı idi. Aynı zamanda şehir kalabalık bir nüfusa sahip olması üzerine "dar'ül-mülk" (büyük şehir) unvanını almıştır.⁸¹ Gence şehrinin de dahil olduğu Arran coğrafyası İlhanlı Devleti için Şarkın müdafaası ve Kafkas arazilerinin korunması açısından büyük bir öneme sahipti.⁸²

Gence şehrinde saraylar, mescitler, medreseler, kervansaraylar, köprüler, hamamlar, darphaneler ve medeniyet abideleri inşa edilerek Gence şehri ticaret ve kültür merkezi haline gelmiştir.⁸³ Aynı zamanda Selçuklular döneminde sosyal yardım müesseseleri, hastahaneler ve zaviyeler yapılmıştır. Sultan Sencer'in veziri Ahmed Kâşî'nin, Kâşan, Ebher, Zencan, Gence ve Errân'da Dârüşşifâ ve medreseler inşa ettiği görülmektedir.⁸⁴

Azerbaycan arazisinin engebeli ve zengin akarsu ağına sahip olması nedeniyle köprü inşasını gerekli kılmaktaydı. Ticaretin gelişmesine katkı sağladığı için Gence şehrinde büyük-küçük köprülere rastlamak mümkündür.

İklim şartlarının elverişli olmasına rağmen bazı kesimler su kaynaklarından yoksundu. Bağ ve bostanların yetiştirilmesi, pamuk tarlalarının ve ekinlerin sulanması için bol suya ihtiyaç vardı. Bu nedenle devlet yöneticileri sulama kanalları ve arkların açılmasına önem vermişlerdir. Tarihi kayıtlara bakıldığı zaman Albanların hâkimiyeti döneminde sulama sistemlerinin gelişmiş olduğu da görülmektedir.⁸⁵

Ticaretin geliştirilmesi amacı ile kervansaray yapımına da önem verilmekteydi. Azerbaycan sınırları içerisinde kervan yollarının toplam uzunluğu 2000 km'den fazla olduğu tahmin edilmektedir. Kervansarayların güvenliğinin sağlanması amacıyla kervansaray müfrezeleri de inşa edilmiştir.⁸⁶

XI-XII. yüzyıllarda inşa edilen kale duvarları, köprüler, kervansaraylar, köprüler, hamamlar yüksek mimari eserler olarak değerlendirilmektedir. Bu eserler inşa edilirken Gence ustalarına ait "Gence Örgüsü" adı verilen bir motif dikkat çekmektedir. "Gence Örgüsü" motifi şehir sokaklarındaki evlerde de kullanılmıştır. Gence dışında Beylekan ve Bakü'de de bu motifi görmek mümkündür.⁸⁷

Gence şehri, siyasi ve kültür merkezi konumunu 1139 yılında meydana gelen depreme kadar devam ettirdi. Yaşanan deprem felaketi sonrasında üç tarafı surlarla çevrili olan şehir tamamen

⁸¹ Babayeva, s. 52; Bünyadov-Yusifov, s. 321.

⁸² Bertold Spuler, *İran Moğolları-Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri 1220-1350*, Çev. Cemal Köprülü, TTK, Ankara 2011, s. 70.

⁸³ Bünyadov-Yusifov, s. 295.

⁸⁴ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2008, s. 342-343.

⁸⁵ İsmailov, s. 52.

⁸⁶ İrade Nuriyeva, *Azerbaycan Tarihi (En Kadim Zamanlardan XXI. Asrın Başlarına Kadar)*, Bakü 2015, s. 89.

⁸⁷ Vesile Şemşek, *Yerel Kaynaklar Işığında Ortaçağ Azerbaycan Tarihi-II Türkler Dönemi*, Nobel Bilimsel, Ankara 2023, s. 135-136.

yıkıldı.⁸⁸ Bu deprem esnasında Abû'l-Farac ve İbnü'l Esîr 230.000⁸⁹, el-İsfahânî'ye göre ise 300.000⁹⁰ kişi hayatını kaybetti.

SONUÇ

Gence şehrinin, ticaret yolları üzerinde bulunması ile Azerbaycan şehirleri arasında önemi büyüktü. Gence şehri ile birlikte Tebriz, Erdebil, Nahçıvan, Beylekan ve Şamahı gibi şehirler de gelişme gösterdi. Geçiş güzergâhı üzerinde olması ile farklı topluluklar arasında kültürel etkileşim yaşandı. Aynı zamanda alimler ve ilim adamları da kaleme almış olduğu eserler vasıtasıyla kültürel etkileşimin gelişmesine hizmet etmişlerdir. İlim adamları özellikle Azerbaycan Atabegleri döneminde ilim değeri yüksek eserler telif etmişlerdir. Bu gelişmeler neticesinde Gence şehri, Yakın Doğu'nun önemli bir kültür merkezi haline gelmiştir.

Aynı zamanda verimli topraklara sahip olması ile Gence, Orta Çağ'ın en önemli şehirleri arasında yer almıştır. Gence halkı, "el-genci" adı ile imal ettikleri ipek kumaşları vasıtasıyla şehrin daha da tanınmasını sağlamışlardır.

Gence şehri, ipek dokumaları ile ün salmış bir yerdi. Kurdukları ham ipek depoları vasıtası ile ipekten ve yünden yapılmış ürünleri Tebriz, Şamahı, Erdebil gibi şehirlere taşınmaktaydı. Gence halkı halı dokuma sanatında da uzmandılar. Halkın dokuduğu halılar Selçuklu camilerinde sergilenmekteydi.

Şehirlerdeki hakimiyetin sağlanması sadece fetihler yoluyla olmamıştır. Devlet adamları bölgedeki hakimiyetlerinin kalıcı olmalarını sağlamak amacıyla saraylar, kervansaraylar, imarethaneler ve medeniyet abideleri gibi kalıcı eserler inşa etmişlerdir. Kervansarayların çevrelerinin emniyetli bir şekilde kurulması ile birlikte kısa zamanda yeni yerleşim yerleri kurulmaya başlandı. Aynı zamanda göçebelerin de yerleşik hayata geçmesini sağlamıştır.

XI-XII. yüzyıllarda zirve dönemini yaşayan Azerbaycan bölgesi, XIII-XIV. yüzyıllarda siyasi ve iktisadi alanlarda olduğu gibi el sanatları, mimari yapılar, kültürel hayat ve ticaret Moğol işgalinin yıkıcı sonuçları ile karşı karşıya kaldı. Gence dışında Beylekan, Meraga, Erdebil, Nahçıvan, Hoy, Selmas, Şemkir, Berde gibi şehirler de işgaller sırasında harap oldu. Kültür ve medeniyet alanlarında medrese eğitimleri devam etmiş olsa da fen bilimleri de geriledi. İşgaller sırasında birçok ticaret ve zanaat merkezleri de yıkıma uğradı. Dahili ve harici pazarların gerilemesi ile birlikte şehirde iktisadi durgunluğun yaşanmasına neden oldu. Diğer taraftan şehir ve köylerde de insan kaynaklarının azalması, sulama kanalları ve barajların yıkıma uğraması ile tarımsal üretim de azaldı.

Ticaretin gelişmesine engel olan hususlardan biri de tüccarların ağır vergilere tabi tutulması idi. Tüccarların geçtiği her bölgede vergi vermesi ticaret ürünlerinin yüksek meblağları bulmasına

⁸⁸ Mhitar Koş, s. 331-332; Müverrih Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi (889-1269)*, Çev. Hrant D. Andreasyan, Yayına Haz. İlhan Aslan, Ed. Fuat Hacısalihoğlu, Selenge Yayınları, İstanbul 2017, s. 40.

⁸⁹ Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, Süryanice'den İngilizce'ye Çeviren: Ernest A. Wallis Budge, Türkçe'ye Çeviren: Ömer Rıza Doğrul, C. II, TTK, Ankara 1999, s. 375; İbnü'l Esîr, C. IX, s. 151.

⁹⁰ İmadad-dîn Al-Kâtib Al-İsfahânî, *Zubdat Al-Nusra Va Nuhbat Al'Usra*, Kıvameddin Burslan, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi, TTK, Ankara 1999, s. 174.

neden olmaktadır. Arz talep ilişkisinin azalması ile tüccarlar ticareti bırakmak zorunda kalmışlardır.

KAYNAKÇA

Abdulova, G., “Azerbaycan Kuyumculuk Sanatında İstifade Olunan İş Aletleri”, Milli Azerbaycan Tarihi Müzesi, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Bakü, 2008, ss. 379-388.

Abû'l-Farac, Gregory, Abû'l-Farac Tarihi, Süryaniceden İngilizceye Çeviren: Ernest A. Wallis Budge, Türkçeye Çeviren: Ömer Rıza Doğrul, C. II, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999.

Al-İsfahânî, İmadad-dîn Al-Kâtib, Zubdat Al-Nusra Va Nuhbat Al'Usra, Kıvameddin Burslan, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999.

Aliyeva, H., “Azerbaycan’ın Orta Asır Silahlarındaki Kitabeler”, Milli Azerbaycan Tarihi Müzesi, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Bakü, 2011, ss. 246-259.

Aliyeva, Nergiz, Orta Asırlarda Azerbaycan Alimlerinin İlmi Alakaları ve Tedris Faaliyetleri, Bakü, 2015.

Altman, M. M., Gence Şehrinin Tarihi Taslağı (Rusça), Azerbaycan SSCB Bilimler Akademisi Yayınevi, Bakü, 1949.

Aşurbeyli, Sara, Bakü Şehrinin Tarihi, Çev. Sevinç Üçgül, Teas Press, İstanbul, 2017.

Azerbaycan Tarihi (En Kadim Zamanlardan-XXI. Asrın İlk On Yıllarına Kadar), Redaktör: Mehman Abdullayev, Bakü Üniversitesi Neşriyatı, Bakü, 2014.

Babayeva, Günay, XII-XIII. Yüzyıllarda Azerbaycan, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2020.

Bakır, Abdulhalik, Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi Giyim-Kuşam ve Moda, Bizim Büro Basımevi, Ankara, 2005.

Bedirhan, Yaşar, Selçuklular ve Kafkasya, Noel Kitap, Ankara, 2014.

Bünyadov, Ziya Musa- Yusifov, Y. B., Azerbaycan Tarihi (En Kadim Zamanlardan XX. Asradek), Çırağ Neşriyatı, Bakü, 2007.

Caferoğlu, Ahmet, Azerbaycan, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1940.

Çiftçi, Fatih, Hamdullah Müstevfi'nin Nüzhetü'l Kulûb Adlı Farsça Eserine Göre Moğollar Devrinde Azerbaycan, Mezopotamya ve Anadolu, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2016, Yüksek Lisans Tezi.

Dakuklu, Hüseyin Ali, “Devletü'l-Bulgâr el-Müslimîn fi Havzi'l-Volga”, Abdulhalik Bakır, Orta Çağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler II, ss. 427-463, Bizim Büro, Ankara, 2008.

Dedeyav, Bilal, XV. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti-Azerbaycan İlişkileri, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2004.

Devletşah, Şair Tezkireleri (Tezkiretü'ş-Şuarâ), Çev. Necati Lugal, Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2011.

Ebü'l-Fidâ Coğrafyası (Takvimü'l-Büldan), Tercüme ve Yayına Hazırlayan: Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2017.

el-Bakuvi, Abdürreşid, *Kitab Telhis el-Asar ve Acaib el-Melik el-Kahhar*, Sur Neşriyyat, Bakü, 1992.

el-Belâzurî, Fütûhu'l-Büldân, Çev. Mustafa Fayda, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002.

Forsyth, James, Kafkasya, İngilizceden Çeviren: Timuçin Binder, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2019.

Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Kafkasya-Kırım-Girit, 2. Cilt, 2. Kitap, Hazırlayanlar: Yücel Dağlı-Seyir Ali Kahraman, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008.

Haydarov, Mikail, "XIII-XIV. Asırlarda Azerbaycan'da İctimai-İktisadi Kuruluş", Azerbaycan Tarihi, III. Cilt, Ed. Oktay Efendiyev, Bakü, 2007, ss. 47-68.

Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib, Çev. V. Minorsky, Türkçeye Çev. Abdullah Duman-Murat Ağarı, Kitabevi, İstanbul, 2008.

Hüseynov, Gurban, İlhanlılar Devrinde Azerbaycan, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2022.

İbn Bibi, El-Evâmirü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye Selçuknâme, Çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2020.

İbni Bîbî, Selçuknâme, Çev. Mükrimin Halil Yinanç, Haz. Refet Yinanç-Ömer Özkan, Kitabevi, İstanbul, 2015.

İbn Havkal, Sûrat el-Arz (Yerin Haritası), 10. Asırda İslam Coğrafyası, Tercüme: Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2014.

İbnü'l Esîr, İslâm Tarihi (el-Kâmil fi't-Tarih), (Tercüme Heyeti: Ahmet Ağırakça, Beşir Eryarsoy, Zülfikar Tüccar, Abdülkerim Özaydın, Yunus Apaydın, Abdullah Köşe), Cilt II-IX-X, Ocak Yayınları, İstanbul, 2016.

İpek, Ali, İlk İslâmi Dönemde Azerbaycan (632-750), Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1999.

İpek, Ali, Azerbaycan Tarihine Giriş, Ankara, 2007.

İsmailov, Mahmud, İlk Çağlardan XX. Yüzyıl Başlarına Kadar Azerbaycan Tarihi, Aktaran: Vefa Kurban, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2014.

İstahri, Mesâlikü'l Memalik (Ülkelerin Yolları), Çev. Murat Ağarı, Ayıışığı Kitapları, İstanbul, 2015.

Kalankatlı Moses, Alban Tarihi, Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler, Rusça ve İngilizce Nüshaları Karşılaştırarak Azerbaycan Türkçesine Çeviren: Ziya Bünyadov, Türkiye Türkçesi: Yusuf Gedikli, Selenge Yayınları, İstanbul, 2006.

Kazvinî, Hamdullah Müstevfî-yi, Târih-i Güzide, Çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2018.

Kazvinî ve Âsârü'l-Bilda ve Ahbâru'l-İbad'ı, İnceleme ve Değerlendirme: Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2019.

Kudâme İbn Cafer, Kitabü'l Harac (Fetihler, Siyaset, Coğrafya, Vergiler, Bürokrasi), Çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2018.

Memmedova, Feride, "Yazı, Mektep, Edebiyat", "III-VII. Asırların Birinci Yarısında Azerbaycan Medeniyeti" Azerbaycan Tarihi, II. Cilt, Bakü, 2007, ss. 92-125.

Mehmetov, İsmail, Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı-Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi, Eklmeler, Notlandırma ve Düzenlemelerle Türkçe Yayına Hazırlayanlar: Ekber N. Necef-Şamil Necefov, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2009.

Mhitar Koş, Alban Salnamesi, İngilizceden Azerbaycan Türkçesine Çeviren: Ziya Bünyadov, Kalankatlı Moses, Alban Tarihi, Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler, Rusça ve İngilizce Nüshaları Karşılaştırarak Azerbaycan Türkçesine Çeviren: Ziya Bünyadov, Türkiye Türkçesi: Yusuf Gedikli, Selenge Yayınları, İstanbul, 2006.

Müverrih Vardan, Türk Fetihleri Tarihi (889-1269), Çev. Hrant D. Andreasyan, Yayına Hazırlayan: İlhan Aslan, Ed. Fuat Hacısalıhoğlu, Post Yayın Dağıtım, İstanbul, 2017.

Necef, Ekber N., Selçuklu Devletleri ve Atabegler Tarihi (Oğuzların Ortaya Çıkmasından-XIV. Asra Kadar), Kanun, 2010.

Nesirov, Elnur, Orta Asırlarda Yaşamış Azerbaycanlı Alimler, Bakü, 2011.

Nuriyeva, İrade, Azerbaycan Tarihi (En Kadim Zamanlardan XXI. Asrın Başlarına Kadar), Bakü, 2015.

Orucov, A. Ş., İlk Asırlarda Azerbaycan'da Dulusçuluk (IV-VIII. Asırlarda), Bakü, 1989.

Özaydın, Abdülkerim, "Arrân", DİA, Cilt 3, İstanbul, 1991, ss. 394-395.

Özdal, Ahmet N., "Ortaçağ İslâm Dünyasında Silah Ticaretine Dair Bazı Tespitler (Farklı Yaklaşımlar)", *Tarih Okulu Dergisi*, Yıl 10, Sayı XXXII, Aralık 2017, ss. 659-674.

Recebli, Ali, *Sikke ve Devletçilik*, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Milli Azerbaycan Müzesi, Bakü, 2017.

Recebli, Gazanfer, Azerbaycan Tarihi, Bakü, 2013. Sîpâhîzâde Mehmed, Evzahu'l-Mesalik İlâ Ma'rifeti'l-Büldan Ve'l-Memalik, Hazırlayan: İlhami Danış, Ankara, 2019.

Spuler, Bertold, *İran Moğolları (Siyaset, İdare ve Kültür) İlhanlılar Devri 1220-1350*, Çev. Cemal Köprülü, Türk Tarihi Kurumu, Ankara, 2011.

Şemşek, Vesile, Yerel Kaynaklar Işığında Ortaçağ Azerbaycan Tarihi-II Türkler Dönemi, Nobel Bilimsel, Ankara, 2023.

Şerifli, M. X., *IX. Asrın İkinci Yarısı-XI. Asırlarda Azerbaycan Feodal Devletleri*, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü, Bakü, 2013.

Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul, 2008.

Yerebakan, Muhammed, *Azerbaycan Atabeyliği (İldenizoğulları)*, Yüksek Lisans Tezi, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars, 2013.

Zehtabi (Kirişçi), Muhammed Taki, *İran Türklerinin Eski Tarihi*, Çev. Ferhad Rahimi, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2010.

Extended Summary

As for the location of Ganja, there was a fertile plain watered by cures and tributaries in the north and mountainous regions covered with shallow forests with rich plateaus in the south. Due to these geographical conditions, Ganja has been used as a plateau and barracks by statesmen during the historical process.

Due to Azerbaijan's geopolitical position, there was a developed trade route network extending to the western regions, Georgia and the Black Sea coast. Ganja was a branch of the historical trade route to Tbilisi via Ardabil-Berze'a/Berde.

Ganja was also a rich city in terms of underground resources. There were mines such as gold, copper, iron, hard coal, quartz, marble and sulfur near the city. As a result of the richness of iron and copper mines, craft branches such as blacksmithing, metal manufacturing, weapons production, container preparation and manufacturing have developed.

Due to the fact that the city of Ganja is close to non-Muslim countries and is a border city, it has caused the people of Ganja to use war tools and weapons well. It is possible to see an example of this during the Mongol invasions. When the Mongols came to besiege Ganja towards the end of 1221, they gave up besieging the city after the people were too brave and they learned that they had too many weapons.

The Ganja people were adept at raising silkworms and producing silk. Ganja silk was in much better condition than other regional silks. In Ganja, which is very advanced in sericulture, they produced silk yarn from expensive silk pieces and maul items from silk. These products, called "al-Ganji", were exported to the surrounding regions as dresses made of cotton and atlas fabric. Also XI-XIV. cotton, silk, carpets, fruits and vegetables were of great importance in Ganja between the centuries Dec. The horseshoe was as famous as Ganja's iron and silk.

XI-XV. between the centuries, important trade and art centers such as Ganja, Beylekan, Baku, Tabriz, Meraga had emerged. In this period, silk and silk products manufactured in Ganja were in great demand. The products prepared by Ganja artisans, beautiful silk pieces, carpets have taken their place in the world Sundays as well as they have decorated state palaces. For this reason, Ganja is depicted in medieval geography books as a city with abundant income.

Having fertile agricultural lands and a vineyard garden, it was cultivated in technical plants such as cotton, za'feran, dye and linen as native plants in Ganja.

After Berze'a/Berde lost its former importance, Ganja turned into an important trade and art center of the region due to its geopolitical position. Important monuments of civilization of the period such as beautiful palaces, caravanserais, baths, mosques, madrasas and mints were built in the city.

Ganja city has taken its place among the major commercial and art centers of the period thanks to the developments it has experienced. Therefore XI. in the century it has become the largest city of the Arran geography. XII-XIII. one of the century's muverrihs when depicting Ibn al-Asiri Ganja, he depicts her as the "mother of the Arran cities". Ganja is also known as the most beautiful city of Asia Minor. The factor in this situation was that the people of Ganja were more numerous

in terms of population, geographical and geopolitical location, and other trade routes passed through the city of Ganja.

IX-XII. in the centuries some of the architectural monuments built have survived to the present day. The city suffered great destruction due to the earthquake that occurred in 1139. According to the information given by the sources, the city has suffered a great loss of people.

XI-XV. in the centuries with the development of civilized life in Azerbaijan, it is observed that civilized life has developed in Ganja, as in other cities. According to historical sources, the best scholars and poets were educated in the palaces of the Shirvanshahs and Ildenizli. Many famous scholars such as Nîzamî-i Ganjavi, Ebu'l-Ûlâ Ganjavi, Mahsetî Ganjavi, Gazi Tahir Ganjavi have grown up in these palaces and created works that have survived to this day. The biggest factor for the development of the culture and civilization level in Ganja is that Ganja easily provided a safe environment, the rapid increase of the city's population, along with the high level of prosperity, as part of the important scholars and artists of the period, they found comfort in Ganja and wrote important works.